

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

МАТИЦА SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

184

(4/2022)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко
КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ
(Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ
(Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др
Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни и одговорни уредник
Проф. др Миломир СТЕПИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2022

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

184
(4/2022)

НОВИ САД
2022

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек ишце за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Здравко Кучинар
НЕМАЧКИ ЧАСОПИС О
ФИЛОЗОФИЈИ У СРБИЈИ
Прво јављање синтагме
„српска филозофија”
511–520	Zdravko Kučinar
THE GERMAN JOURNAL ON
PHILOSOPHY IN SERBIA
The first occurrence of the expression
“Serbian philosophy”
511–520
Милош Прица
ЈАВНИ ИНТЕРЕС, ОПШТИ
ИНТЕРЕС И ПРИВАТНИ ИНТЕРЕС
КАО ПРАВНИ ПОЈМОВИ
521–537	Miloš Prica
PUBLIC INTEREST, GENERAL
INTEREST AND PRIVATE
INTEREST AS LEGAL CONCEPTS
521–537
Весна Ђукић
ДРУШТВЕНЕ ПОДЕЛЕ И
ИДЕНТИТЕТСКИ ИНЖЕЊЕРИНГ
ТРАНЗИЦИОНИХ КУЛТУРНИХ
ПОЛИТИКА У СРБИЈИ
539–552	Vesna Đukić
SOCIAL DIVISIONS AND
IDENTITY ENGINEERING OF
TRANSITIONAL CULTURAL
POLICY IN SERBIA
539–552
Александар Хорват
ЕТНИЧКИ ИДЕНТИТЕТ БАЧКИХ
БУЊЕВАЦА У ПОПИСИМА
СТАНОВНИШТВА:
1850–2011.
553–570	Aleksandar Horvat
ETHNIC IDENTITY OF
THE BUNJEVCI FROM БАЧКА IN
THE POPULATION CENSUSES:
1850–2011
553–570
Јово Медојевић и
Саша Милосављевић
РАЗВОДИ БРАКОВА У
РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ У ПЕРИОДУ
ОД 1950. ДО 2020. ГОДИНЕ
(демографско-статистичка
истраживања)
571–588	Jovo Medojević and
Saša Milosavljević
DIVORCES IN
THE REPUBLIC OF SERBIA
FROM 1950 TO 2020
(demographic-statistical
research)
571–588

Виолета Димитрић
АСПЕКТИ И НАЧИНИ
АФИРМАЦИЈЕ УГЛЕДА
ДЕЛАТНОСТИ СОЦИЈАЛНОГ
РАДА У ЈАВНОСТИ
589–605

Violeta Dimitrić
ASPECTS AND WAYS OF
AFFIRMING THE REPUTATION OF
THE ACTIVITY OF SOCIAL WORK
IN THE PUBLIC

Надица Јовановић Симић,
Мирјана Петровић Лазић и
Ивана Илић Савић
ДИФЕРЕНЦИЈАЛНО-
ДИЈАГНОСТИЧКИ ПАРАМЕТРИ
МОТОРИЧКИХ ПОРЕМЕЋАЈА
ГОВОРА
607–618

Nadica Jovanović-Simić,
Mirjana Petrović-Lazić and
Ivana Ilić-Savić
DIFFERENTIAL-DIAGNOSTIC
PARAMETERS OF
MOTOR SPEECH
DISORDERS

Саша Љ. Степановић и
Виолета Д. Ненадић
ЗЛОСТАВЉАЊЕ И
ЗАНЕМАРИВАЊЕ ДЕЦЕ СА
СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ НА
ПОДРУЧЈУ ГРАДА ЗРЕЊАНИНА
619–634

Saša Lj. Stepanović and
Violeta D. Nenadić
ABUSE AND NEGLIGENCE OF
CHILDREN WITH DISABILITIES
IN THE CITY OF
ZRENJANIN

Немања Андријашевић
НЕПОЗНАТА ПЕСМА
МИЛОВАНА ЂИЛАСА
„РАЗГОВОР ЊЕГОША И
НЕЗНАНОГ ЈУНАКА”
635–652

Nemanja Andrijašević
AN UNKNOWN POEM BY MILOVAN
ĐILAS: “A CONVERSATION
BETWEEN NJEGOŠ AND
AN UNKNOWN HERO”

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Милица Соларевић
ГЕОГРАФИЈА СРБИЈЕ: НА РАСКРШЋУ ВЕЛИЧАНСТВЕНЕ ПРИРОДЕ,
БОГАТЕ КУЛТУРЕ, ИНСПИРАТИВНИХ ЉУДИ И ИЗАЗОВНЕ ЕКОНОМИЈЕ
(Emilija Manić, Vladimir Nikitović, Predrag Đurović (Eds.), *Geography of Serbia –
Nature, People and Economy*, Springer, Cham 2022, 317 pag.)
653–656

Срђан В. Старчевић
СТРАТЕГИЈСКО ПРОМИШЉАЊЕ И ОПТИМИЗАМ
(Вељко Благојевић, *Моћ и сила: Србија и војни фактор у међународној полицији*,
Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране,
Медија центар „Одбрана”, Београд 2021, 448 стр.)
657–659

Весна Живковић
УНИШТАВАЊЕ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА – ЗЛОЧИН НЕСАГЛЕДИВИХ
ПОСЛЕДИЦА

(Рената Самарцић... [и др.], *Уништавање и присвајање културног наслеђа: од Лувра, до Косова и Палмире*. Службени гласник, Београд 2022, 178 стр.)
660–662

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
663–666

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 1(497.11)(091)
UDC 050DER GEDANKE"1861/1863"
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2284511K>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

НЕМАЧКИ ЧАСОПИС О ФИЛОЗОФИЈИ У СРБИЈИ
Прво јављање синтагме „српска филозофија”

ЗДРАВКО КУЧИНАР

Београд, Србија
zkucinar@mts.rs

САЖЕТАК: Текст указује на почетке академске филозофије у Србији и на околност да је извештавање о њеном развоју било део програма угледног немачког филозофског, хегелијанског, часописа *Der Gedanke*, 1861–1863. године. Такође, овај рад наводи прилоге Димитрија Матића и сарадњу овог истакнутог српског филозофа, правника и политичара са уредником часописа Карлом Лудвигом Мишлеом, који је први употребио синтагму „српска филозофија”. Аутор подсећа да никада касније, када је академска филозофија у Србији постигла видан напредак, није нека страна публикација плански и са таквом пажњом пратила филозофски живот у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српска филозофија, *Der Gedanke*, *Philosophische Zeitschrift*, Димитрије Матић, Карл Лудвиг Мишле

Појава академске филозофије у Србији изазвала је неочекивану пажњу у тадашњем средишту немачке филозофије, у Берлину. Није то била само белешка о њој, већ је угледни филозофски часопис у свом програму чак најавио праћење филозофског живота у Србији. Десило се то пре више од сто шездесет година, у време када се филозофија код нас тек покушавала усталити на Лицеју, када још није било Велике школе нити универзитетске наставе филозофије. Тако нешто није се више никада поновило, чак ни у време када је универзитетска настава филозофије доживела видан развој и почела да достиже ниво европских универзитета. Међутим, ова пажње вредна појава остала је превиђена, без разјашњења и коментара. Текстове из овог часописа помиње само Борис Милосављевић [Milosavljević 2015: 103–151], али их не сагледава као прилоге за реализацију најављеног

програма часописа *Der Gedanke*. Уз то, аутор је направио превид на који се указује у овом тексту.

О чему је, заправо, реч? У Берлину је 1860. године покренут филозофски часопис *Der Gedanke. Philosophische Zeitschrift. Organ der Philosophischen Gesellschaft zu Berlin*. У његовом првом броју изложен је програм и филозофска оријентација. Уз то, саопштени су задаци и посебна интересовања ове публикације. Ту се истиче да ће часопис бити „хроника немачке филозофије”, али и њених утицаја на друге народе, чиме ће се добити и преглед стања филозофије у другим земљама. Да би се то остварило, часопис најављује да ће се ослонити на сараднике из тих земаља. Рачунало се с тим да представници различитих струја друштва које издаје часопис држе катедре на немачким и страним универзитетима и да ће они деловати као спољни сарадници часописа. Међу центрима на које се рачуна поменути су: Кенигсберг, Хале, Марбург, Бреслау, Графсвалд, Јена, Тибинген, Кристијанија (Осло), Хелсингфордс (Хелсинки), Београд, Кијев и Казан. У програму се каже: „Наша филозофија има бројне присталице, не рачунајући Немачку, у Скандинавији, у Русији, Пољској, Србији, у Италији, и Француској и преко Атлантског океана” [*Der Gedanke* 1861: 5]. Набројане земље су виђене као оне којима ће бити посвећена посебна пажња и чији ће филозофски живот бити праћен у свим његовим манифестацијама. Београд и Србија су се нашли међу градовима и земљама са развијенијом филозофијом и дужом филозофском традицијом. О филозофији у Београду и Србији часопис пише већ у првом броју, одмах после извештаја из Кантовог Кенигсберга.

Да би се програм и намере берлинског часописа разумели, ваља имати на уму његову филозофску оријентацију и тзв. Берлински дух (*Berliner Geist*) чији је она израз [*Gerhardt et al.* 1999].

Берлински универзитет је релативно млад, али се развио врло брзо и постао средиште филозофског живота Немачке. Са Ј. Г. Фихтеом (*J. G. Fichte*) и Г. В. Ф. Хегелом (*G. W. F. Hegel*) као ректорима и професорима, универзитет је стекао велики престиж, а филозофија је, као „средиште свеукупног духовног образовања, целокупне науке и истине” [*Hegel* 1997: 43] задобила место у духовном животу Немачке које је Хегел наговестио. У Берлину је владало хегеловство, како за време живота великог филозофа, тако и непосредно после његове смрти (1831). Објављивање Хегелових сабраних дела (*Georg Wilhelm Friedrich Hegels Werke: Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten*, in 18 Bde, 1832–1845, Berlin: Duncker & Humblot) снажно је допринело ширењу његове мисли. Сабрани су не само сви Хегелови објављени списи, већ су приређена и његова предавања из филозофије природе, историје, естетике и историје филозофије. Издање су припремили чланови за ту сврху организованог удружења „пријатеља бесмртника”. Прерастање тог удружења у Берлинско филозофско друштво (*Philosophische Gesellschaft zu Berlin*) 1843. био је вид организовања и доминације хегеловства у Берлину, израз духа који је владао у Берлину све до почетка двадесетог столећа, од Хегела до Дилтаја (*Wilhelm Dilthey*). Филозофско друштво је верно следило хегеловску

филозофску мисао. Међу његовим оснивачима били су блиски Хегелови сарадници и приређивачи његових сабраних дела. Друштво је дуго било без властитог гласила. Почети враћања кантовству и оживљавање других струја у филозофији нагнали су хегеловце да оснују властито гласило, часопис *Der Gedanke*, најављујући да ће деловати као орган друштва и да му је задатак развијање хегеловске оријентације и супротстављање покушајима њеног оспоравања. Посебно је наглашено окретање проблемима филозофије историје, суочавање са проблемима новог доба, „увођење филозофије у живот” и афирмација „филозофије чина”, како је своје становиште називао један од оснивача Филозофског друштва, пољски филозоф Аугуст Чишковски (August Cieszkowski). Часопис је водио, као *Schriftführer*, Карл Лудвиг Мишле (Carl Ludwig Michelet), један од најистакнутијих хегеловаца и професора у Берлину. Међутим, за ствар о којој је овде реч, најважније је то да је код Мишлеа студирао српски студент Димитрије Матић, који је, упућен на темељито студирање Хегелових дела и под професоровим утицајем, постао убеђени хегеловац.

Матић је са Мишлеом успоставио присну сарадњу и дугогодишње пријатељство. У Берлину је написао докторску дисертацију *О њују којим се из кантијовској спекулативној исцрпљивања развила филозофија Фихтјеа, Шеллингја и Хегелја* (*Dissertatio de via qua Fichtii, Schellingii, Hegelique philosophia e speculativa investigaone Kantiana exculata sit philosophia e speculativa investigatione Kantiana excuta sit*), која је 1847. и без одбране прихваћена у Лајпцигу [Жуњић 2014: 112]. Било је то једно од најранијих разматрања окоснице тзв. Немачког класичног идеализма, прва у том столећу филозофска дисертација о кључном месту у развоју филозофског мишљења, коју је написао један српски филозоф. То је учинило да Мишле и његов каснији часопис Матића виде као стуб око кога ће се развијати филозофија и хегеловство у Србији и као сарадника који ће о томе сведочити. Сам Матић је у свом *Бачком дневнику* забележио да највише жели „(...) да се на нашем Лицеуму по Хегелу спекулативна философија предавати почне” [Матић 1974: 38]. Годину дана после докторирања Матић је био у прилици да, само делимично, реализује своје жеље. Три године је деловао на Лицеју, али није предавао филозофију, већ „Отечествено право” (јавно право Кнежевине Србије), јер не само да су правна знања младој кнежевини била потребнија од филозофских него је филозофске предмете држао Константин Бранковић и није било места за другог професора. У списима који су настали из тих предавања, пре свега у *Начелима умној државној њрава*, видно је ослањање на Хегелову филозофију и његово учење о обичајности. Околности му нису дозволиле интензивније бављење филозофијом. Више је деловао као правник (за што је, после студија филозофије у Берлину, стекао квалификације студирањем права у Хајделбергу). Деловао је као филозоф права, теоретичар, али и у највишој судској власти, као министар, законодавац и угледни политичар, али и као преводилац и истакнути културни радник. На пољу филозофије дао је значајан прилог преводом (и делимичном прерадом) књиге *Историја Филозофије. По Швейлеру* (1865), која је дуго коришћена у настави филозофије

у Србији. Избор Алберта Шwegлера (Albert Schwegler), хегеловца, сугери-сао је Матићу његов професор Мишле. Тај избор је био у духу ширења хегеловске филозофије и супротстављања кантовству које се јављало у учбеницима за Лицеј *Мислословље или логика за првогодишње слушајтеље мудрословља у Лицејуму Књажесџва Србској* (1851) и *Основно мудрословије за првогодишње слушајтеље мудрословија у Лицејуму Књажесџва Србској* (1849) које је професор Константин Бранковић превео (уз прераду), а чији је аутор био кантовац Вилхелм Траугот Круг (Wilhelm Traugot Krug).

* * *

Прво годиште, први том, часописа *Der Gedanke* датиран је на годи-ну 1861, али на првој од његове три свеске стоји да се појавила 1. октобра 1860. године. Поред уобичајених, часопис је имао рубрику „Chronik, Misscelen und Correspondenzen”. Прилоге за њу су писали уредник, сам Мишле, и спољашњи „дописници”. Тако је у овом гласилу био наглашен моменат часописа, непосредне везаности за време, догађања у њему и текући филозофски живот. Краћи прилози су имали форму новинарске вести, често су били без наслова, означени само именом града из кога сти-жу и датумом. Наслове појединих прилога замењивала је тзв. жива колон цифра, тј. наднаслов, предметна одредница, у заглављу стране. Тако се могло видети о чему пишу дописници. У објављеном садржају свеске, ме-ђутим, јасно су истакнути наслови који се у тексту појављују одвојено од текста и само у заглављу стране. Тако се већ у првој свесци, на страницама 75–76, појављује текст који има само ознаку: „Београд, 11. септембар”, а у заглављу стране стоји: „Филозофија у Србији”. У самом садржају свеске, међутим, стоји: „Београд, Филозофија у Србији”. Овај текст није потписан, али је очигледно да га је писао Димитрије Матић, као писмо уреднику и свом пријатељу. Матић прво истиче да се многи младићи из Србије шко-лују у Немачкој и да тамо, нарочито у Берлину, студирају филозофију и да се тако утицај „новије” филозофије и „њеног плодносног духа” шири у његовој земљи. Констатује, међутим, да се јављају и препреке и да они који учествују у ширењу духа немачке филозофије наилазе на различита искушења. Тако се десило да је претходна влада отпустила са Лицеја неке од оних који су се школовали у Немачкој и заступали дух „новије немачке филозофије”. Помиње и свој случај. Он је био професор домаћег права на Лицеју; написао је књигу *Развиџак џрава, морала и државе* (1851) и у њој заступао Хегелово становиште. Истиче да је то први српски спис из обла-сти „новије” филозофије и да је код упућених имао добар пријем, а да је полазницима Лицеја послужио као приручник. Указује и на то да је после Лицеја једно време био министар просвете, али да се пре пет месеци по-вукао са тог положаја јер није успео да Лицеј подигне на ниво универзи-тета. У краткој опасци о филозофији у Србији примећује да се и ту води борба између „старе” (кантовске) и новије (хегеловске) филозофије. Заоста-јање види и у томе што се још увек учи по Кругу, јер је „стари” професор Бранковић превео и издао Кругову *Фундаментџалну филозофију и Лоџику*. Матић указује на то да је у земљи као што је Србија „све тек у настајању”

и да није могуће бавити се филозофијом у довољној и потребној мери. Уз ове опаске додата је једна лична нота: подсећање на „лепи научни живот у Берлину” и очекивање да ће нови часопис бележити најважније идеје које долазе из Берлинског филозофског друштва.

Матићева сарадња са часописом *Der Gedanke* интензивирана је 1863. године. У четвртом тому налазимо чланке и вести о филозофији и културним приликама у Србији у три од четири објављене свеске. Реч је о текстовима различитог карактера, од Матићевих извештаја до бележака редакције и извештаја са седница Филозофског друштва који се односе на Србију. Комуникација Матића са берлинским часописом одвијала се уз велике тешкоће. Из прилога сазнајемо да су берлински студенти често били посредници и преносиоци вести и порука. Тако Матић извештава да је добио поруку од Мишлеа да настави са извештавањем о филозофском животу у Србији путем студента Симића, а касније се као посредник јавља и „официр”, „пуковник” Алимпић, који је у Матићево име посетио Мишлеа у Берлину (реч је о пуковнику, касније чувеном генералу и министру, Ранку Алимпићу, који је био на војном школовању у Берлину). Извештавање о српској филозофији, дакле, подстицао је Мишле и његов часопис. Матић се само одазивао на захтеве тог часописа.

Најопширнији је извештај у првој свесци: „Београд, 12. фебруара 1863.” Он у глави стране и у садржају свеске носи наслов: „О филозофији и школству у Србији” (*Über Philosophie und Unterrichtswesen in Serbien*). Опширнији је од првог (три странице, 78–80). По садржају, то је наставак извештаја из првог броја часописа. Матић почиње извештај са указивањем на ванредну ситуацију у земљи у којој није било прилике за бављење литературом и науком. Он ипак издваја појаву за коју верује да ће бити заинтересован берлински часопис. Реч је о филозофском спору око Хегелове филозофије између Алимпија Васиљевића, професора историје, и Константина Бранковића, професора филозофије на Лицеју. Повод за спор била је Васиљевићева рецензија Бранковићевог превода кантовца Вилхелма Круга. Матић подсећа да је већ поменуо тај спор и у претходном извештају. Он је на страни Васиљевића за кога каже да је студирао у Кијеву, али да су његови кијевски професори немачки ђаци. Истиче да је Васиљевић хегеловац и да је био успешан у поменутом спору. Уз то, истиче и једно Васиљевићево предавање у Српском књижевном друштву, да ће оно бити ускоро објављено и завршава опаском да се од Васиљевића могу очекивати вредни прилози. У прегледу Матић помиње и „једног младог и образованог Србина који сада живи у Лондону” који пише о животу биљака и бави се климатологијом (реч је о Владимиру Јовановићу са којим се Матић дружио у време студија права у Хајделбергу). Матић не пропушта прилику да извести и о својој делатности. Напомиње да је у *Гласнику*, органу Књижевног друштва (како у комуникацији са Мишлеом Матић назива Друштво српске словесности) објавио чланак о односу међу посебним наукама и о утицају цивилизације и индустрије на њихов развитак, као и чланак „Мисли о лепој уметности”. Напомиње да су такви популарни текстови у средини каква је Србија врло потребни и корисни.

Други део текста посвећен је стању школства у Србији. Напомиње да су учињени видни кораци у обезбеђивању књига за основне школе, а да је то учињено делимично и за гимназије, али да у Србији, нажалост, постоје само две такве школе, у Београду и у Крагујевцу. Додаје да постоје и полугимназије у Београду, Шапцу, Пожаревцу и у Зајечару и да је у току реорганизација школства. Саопштава да се предузимају кораци да се најзад установи универзитет. Закључује извештај опаском да у земљи тек почиње стварање основа за научни напредак и са уверењем да ће „засејане клице дати плодове”.

У истој свесци је и прилог „Београд 15. април” у коме се само проширује информација о раду на стварању универзитета. Истиче да, поред прикупљања значајног износа средстава за рад будућег универзитета, богати Србин, „мајор” Миша Анастасијевић, гради велелепну зграду за ову установу и да ће српско школство тиме бити видно унапређено.

Трећи прилог у овој првој свесци за 1863. годину чини редакцијска (Мишлеова) белешка о седници Филозофског друштва. Ту се наводи да је стигло писмо „господина Матића, потпредседника Српског књижевног друштва из Београда којим се тражи да Филозофско друштво размењује свој часопис 'Der Gedanke' за часопис српског друштва, 'Гласник'" [Die Gedanke 1863: 84] и да је таква размена прихваћена. Информација упућује на то да је Матић настојао да свој лични ангажман унапреди у сарадњу двеју институција и да српска публикација постане видљива и у Берлину.

И у другој свесци истог годишта налазимо два кратка извештаја о Србији под насловом „Хришћанство и филозофија у Србији” и једну белешку у којој се помиње реализација договорене размене часописа и приспеће у Берлин 14 томова *Гласника* [Die Gedanke 1863: 136, 146]. Први прилог је информација о Матићевом предавању у његовом друштву у Београду о хиљадугодишњици Тирила и Методија и увођењу хришћанства код Словена. Други текст је информација о разговору који је у Филозофском друштву у Берлину вођен о приспелим бројевима часописа *Гласник* и дела *Monumenta Serbica*. У њему је било речи и о поређењу Немаца и Срба. Поменуто је да „изгледа да Срби почињу са оним са чиме Немци завршавају – са филозофијом!” [Die Gedanke 1863: 136]. Тој опасци је додато уверење да Немци ипак неће завршити са филозофијом, већ ће радити на њеном остварењу, превођењу мисли у дело, што је истакнуто у програму часописа и што је била основна идеја филозофије чина проистекле из Хегелове филозофије.

Извештавајући о стању науке, филозофије и школства у Србији, Матић у прилогу „Београд: 25. октобра 1863”, најзад долази у прилику да укаже на неколико значајних постигнућа и пројеката. Прво помиње своју иницијативу да Српско књижевно друштво отпочне са радом на енциклопедији наука „за српски народ”. Истиче да су већ извршене припреме овог подухвата и да он преузима област историје филозофије, А. Васиљевић историје српске књижевности, а Владимир Јовановић пољопривреде. Помиње и значајан напредак у школском законодавству и унапређењу школског система. Поново се враћа питању универзитета и констатује да

он још није успостављен, да је постигнуто половично решење са успостављањем Велике школе која има елементе универзитета, три факултета и знатан број полазника, који је у сталном порасту. Матић посебно наглашава да би за професора филозофије на Великој школи требало да буде именован А. Васиљевић који је већ објавио један преглед Хегелове филозофије и да се тај преглед налази у *Гласнику* који је већ достављен Филозофском друштву у Берлин. Помиње и значај именована Владимира Јовановића за професора економије, на чију је књигу о српском националном питању већ указивао. Оба именована види као јачање највише образовне институције у Србији. Матић не пропушта прилику да и трећи пут помене велелепно здање које, за школске потребе, Миша Анастасијевић поклања „свом отачеству”. У том чину види испуњење сна првог српског министра културе, Доситеја Обрадовића, који је говорио да је срећна она земља у којој блеште школе у велелепним здањима, види симбол напретка српског школства и образовања и на то скреће пажњу немачком читаоцу.

Овај прилог у заглављу стране на којој је објављен [*Der Gedanke* 1863: 279] носи наднаслов „Српска наука и школе”, а у садржају је наслов „Београд: Матић о српској филозофији и школама” (Belgrad: Matics über Serbische Philosophie und Schulen). Наслов је дао сам уредник немачког часописа, Мишле. То је прво помињање појма „српска филозофија”, не само у овом немачком часопису већ и у текстовима на српском језику. Колико знамо, синтагма „српска филозофија” први пут се на српском језику појављује 1898. у једном тексту Милоша Миловановића [Марић 2021: 36, 354]. Немачки часопис је користио и појам „филозофија у Србији”, али се није устегао да, чак и на самим, скромним, почецима развитка академске филозофије у Србији употреби и појам „српска филозофија”. Чинећи то, свакако није сугерисао да постоји нека потпуно специфична филозофска мисао у Србији, већ чињеницу да се и у Србији развија филозофско мишљење које нужно ствара своју терминологију (мислословље, мудрословље и сл.) и да је особено по испреплетености филозофских утицаја и мисаоних домета.

Већ је наведено да је од истраживача историје српске филозофије једино Борис Милосављевић поменуо Матићеве прилоге у немачком часопису, али само у контексту разумевања Матићевог филозофског становишта којим се бави у наведеном раду. Његово значајно указивање на кратке Матићеве прилоге, међутим, прати један превид и неодржива тврдња. Превидео је необичну праксу часописа да Матићеве и друге прилоге из рубрике у којој се појављују, не насловљава у самом тексту, већ да им даје наднаслов у заглављу стране, а наслов у садржају свеске, односно годишта часописа, на што је већ у овом тексту скренута пажња. Дешавало се и то да наднаслов у заглављу стране и наслов у садржају нису идентични, какав је случај са Матићевим прилогом за годиште 1863, где се за означавање истог текста, користе синтагме: „српска наука” и „српска филозофија”. Милосављевић каже да је Матић у немачком часопису за 1861. објавио белешку о „филозофији у Србији” па, у загради, додаје:

„(...) u *Časopisu za filozofiju* (i spekulativnu teologiju) i *filozofsku kritiku* Immanuela Fihtea /Immanuel Hermann Fichte/ iz Halea koristi se izraz „srpska filozofija” [Milosavljević 2015: 124]. Тврди се, дакле, да се тек у Фихтеовом часопису, и то годину дана касније, јавља појам „srpska filozofija”. Заблуду појачава придодата фуснота 114 на истој страни где се, као извор за ту тврдњу, наводи: “Matics über Serbische Philosophie und Schulen”, *Zeitschrift für Philosophie /und spekulative Theologie/ und philosophische Kritik*, Halle, (1864), 317”. Ово би требало да значи да је у поменутом часопису објављен текст о Матићевом писању о српској филозофији, што није случај. Ствар је, заправо, у томе да је часопис Фихтеа млађег, у редовном годишњем прегледу садржаја свих тадашњих немачких часописа, на страни 317, само пренео садржај часописа *Der Gedanke* за 1863. годину и да се само у садржају тог, а не и Фихтеовог часописа, по први пут јавља синтагма „srpska filozofija”, што превиђа Милосављевић.

У Матићевим извештајима о стању филозофије у Србији видљив је континуитет и у погледу тема и личности о којима се пише. Он у три наврата помиње Владимира Јовановића као писца књиге о српском националном питању и једне од нада науке у Србији. Највероватније је да је Матић сугерисао Јовановићу да своју књигу *The Serbian Nation and Eastern Question* (1862) достави Филозофском друштву у Берлину. Занимање за ту књигу било је знатно због тадашње актуелности националног питања и ослобођења. У Филозофском друштву у Берлину организован је разговор о овој књизи 27. фебруара 1864. и о томе објављен исцрпан приказ у часопису *Der Gedanke*. Текст *Jovanowitsch: The Serbian Nation and the Eastern Question. Von Märcker nebst Discussion* добио је истакнуто место у рубрици *Kritiken und Discussionen*, поред текста Фердинанда Ласала (Ferdinand Lassalle) [*Der Gedanke* 1864: 154–158]. Није познато да је нека књига српског аутора до тада, а ни много касније, била предмет разматрања у неком страном удружењу и да је осврт на њу и вођена дискусија објављена у неком страном часопису.

У осврту на књигу каже се да је она понуђена филозофском часопису и да је самим тим сугерисано да не буде разматрана као политички спис, већ као научна расправа која дотиче и нека филозофска питања. У средишту су се наша два питања: однос националног и индивидуалног ослобођења и питање да ли се може стећи национална слобода уз помоћ страног „ослободиоца”. Исказано је уверење да је индивидуално ослобођење немогуће без националног и да страна сила никада не доноси слободу једном народу. Ово је била реакција на Јовановићево очекивање да би Енглези могли помоћи у дефинитивном ослобођењу Србије од Турске. Била је то тврдња принципијелног карактера, да страна сила не може бити ослободилац, већ само нови и прикривенији поробљивач, али и посебно неповерење у Енглеску исказано речима чуђења: ко још може бити у заблуди да Енглеска може бити ослободилац неког народа! Уводничар је подсетио на став Светоандрејске скупштине да се не може трпети страно мешање у унутрашње ствари Србије и у складу са тим нагласио да би

се то у једнакој мери морало односити и на стране покушаје ослобађања Србије као покушаје мешања у њене унутрашње и суштински важне ствари. Аутору је замерено што ништа није казао о могућој улози Немачке у ослобођењу Србије па је изразито академска дискусија дотакла питање о супротстављености енглеске и немачке политике.

* * *

Српски интелектуалци нису били само сарадници (дописници) часописа берлинског филозофског друштва, већ су повремено учествовали и у другим његовим активностима. Вести о томе се могу наћи још у годишту часописа за 1871. [*Die Gedanke* 1871: 123, 172]. Ту се Димитрије Матић, Јован Ристић, Ђорђе Ценић и неименовани Марковић јављају као даваоци прилога за подизање споменика Хегелу поводом стогодишњице рођења великог филозофа. Мишле у својој аутобиографији, поред набрајања појединаца, помиње да се међу културним земљама које су учествовале у тој акцији нашла и мала Србија [Michelet 1884: 225]. У тој мемоарској књизи он подробно пише о свом животу, о блискости и сарадњи са српским студентима, не само са њему најближим Матићем, о чему сведочи и Матић у свом *Бачком дневнику*, већ и са Љубомиром Ненадовићем, Јованом Ристићем Петром Радовановићем, Петром Протићем, Живаном Живановићем, Данилом Медаковићем и другима. Ту блискост показују његови епитафи двојици преминулих српских студената. Био је свестан да ће његови студенти бити елита своје младе државе па је подстицао њихову националну самосвест и либералне идеје. Он с поносом бележи да је имао слушаоце који су се уздигли „од катедре до министарског кабинета, као Матић, професор права у Београду и друге који су били само министри, попут Срба Ристића и Марковића” [Michelet 1884: 167], а могао је поменути још неколико чланова Друштва србске словесности, односно Српског ученог друштва и каснијих министара, председника влада и истакнутих културних и јавних радника. Његови студенти су му узвратили тако што су утицали да он постане дописни члан Друштва србске словесности (1855), Српског ученог друштва (1864) и почасни члан Српске краљевске академије (1892). У овим установама се користи презиме Мишеле, а у радовима Душана Недељковића и Драгана Јеремића: Михелет! [Недељковић 1939: 673; Jeremić 1970: XVIII, нап. 15]. У опису једне прославе коју су му приредили српски студенти, Мишле наводи здравицу коју им је упутио: „(...) живели за добро ваше отаџбине и да ваша отаџбина живи у вама (...) Живела Србија!” [Michelet 1884: 401].

Мишлеов часопис је опстао до 1884. године и остао веран хегелизму, које је Мишле идентификовао са филозофијом, а у свечаној речи, уз Хегелову стогодишњицу, овога је видео као „неприкосновеног светског филозофа” (*Hegel, der unwiderlegte Weltphilosoph*). У младој српској кнежевини филозофија је споро напредовала па је и извештавање о њој пресахло. Матићеви покушаји и Мишлеови подстицаји остају као сведочанство њених најранијих корака и њеног првог прикладног именовања.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Гласник Друшћива српске словесности* (1861–1863). Београд: Књигопечатња књажевства Србије.
- Жуњић, Слободан (2014). *Историја српске филозофије*. Друго допуњено и исправљено издање, Београд: Завод за уџбенике.
- Кучинар, Здравко (2012). О Димитрију Матићу – с поводом. Суочавање са Европом, али и са Књазом, у: *Из наше филозофској животи. Пријодни њексјови*, Београд: ПлатО.
- Марић, Илија (2021). *Српска филозофска кријшка од почетака до Великој раји*. Београд: Досије студио.
- Матић, Димитрије (2016). *О њуу којим се филозофија Фихћеа, Шелина и Хејела развила из Канјовој спекулативној истраживања (De via qua Fichtii, Schellingii Hegeliiue philosophia e speculativa investigatione Kantiana exculta sit)*. Београд: Досије студио (превела Лада Јагушт; приредио Данило Н. Баста).
- Матић, Димитрије (1974). *Ђачки дневник*, приредили: Љубомир Дурковић-Јакшић и Босилка Јанковић. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”.
- Недељковић, Душан (1939). „Историјски коментари”, у: Георг Вилхелм Фридрих Хегел, *Дијалектика – Лојчка наука*. Београд: Геца Кон а. д.
- Der Gedanke. Philosophische Zeitschrift. Organ der Philosophischen Gesellschaft zu Berlin* (1861–1871), Herausgegeben von C. L. Michelet, Berlin: Nicolai'sche Verlagsbuchhandlung.
- Gerhardt, Volker; Reinhard Mehring, Jana Rindert (1999). *Der Berliner Geist. Eine Geschichte der Berliner Universitätsphilosophie*. Berlin: Akademie Verlag.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1997). *Berliner Schriften (1818–1831)*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Jeremić, Dragan (1970). Predgovor, у: Georg Vilhelm Fridrih Hegel, *Estetika I*, Beograd: Kultura.
- Michelet, Carl Ludwig (1884). *Wahrheit aus meinem Leben*. Berlin: Nicolai'sche Buch-Handlung.
- Michelet, Carl Ludwig (1870). *Hegel. Der unwiderlegte Weltphilosoph. Eine Jubelschrift*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Milosavljević, Boris (2015). Dimitrije Matić. Navodni prelaz od hegelovstva na naturalizam, *Theoria*, 58: 103–151.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE GERMAN JOURNAL ON PHILOSOPHY IN SERBIA
The first occurrence of the expression “Serbian philosophy”

by

ZDRAVKO KUĆINAR
Belgrade, Serbia
zkucinar@mts.rs

SUMMARY: The paper refers to the beginnings of the academic philosophy in Serbia and to the circumstance that reports about its development. These were the part of the program of the respectable philosophical Hegelian journal *Der Gedanke*, 1861–1863. It refers to the contributions of Dimitrije Matić and the cooperation of this prominent Serbian philosopher, jurist and politician with the editor of the journal Karl Ludwig Michelet, who was the first to use the expression “Serbian philosophy”. The author reminds us that never later, when the academic philosophy in Serbia realized remarkable progress, a foreign publication followed with such attention and according to plan the philosophical life in Serbia.

KEYWORDS: Serbian philosophy, *Der Gedanke. Philosophische Zeitschrift*, Dimitrije Matić, Karl Ludwig Michelet

ЈАВНИ ИНТЕРЕС, ОПШТИ ИНТЕРЕС И ПРИВАТНИ ИНТЕРЕС КАО ПРАВНИ ПОЈМОВИ

МИЛОШ ПРИЦА

Универзитет у Нишу
Правни факултет
Трг краља Александра 11, Ниш, Србија
pricamilos@prafak.ni.ac.rs

САЖЕТАК: У литератури није разматрана разноликост садржине јавног интереса којој подлежу поједини субјекти правног поретка, а није уочена ни потреба појмовног лучења јавног интереса од општег и приватног интереса у поретку правне државе. Између јавног интереса, општег интереса и приватног интереса влада суштинска разлика. Општи интереси представљају динамичке изразе општег добра, док под приватним интересима подразумевамо динамичке изразе индивидуалних правних добара субјеката правног поретка. Јавни интерес представља релациону детерминанту у поретку правне државе, што значи да – за разлику од општих и приватних интереса као супстанцијалних категорија – јавни интерес има релациони карактер и служи уређивању односа између правних интереса као супстанцијалних категорија. Јавни интерес је у поретку правне државе уковљен између: општих, посебних и приватних интереса, јавне и приватне сфере, јавности и приватности, интервенционизма органа јавне власти и грађанског друштва, институционалног поретка јавне власти и институционалног поретка територијалне заједнице – као регулативна детерминанта различитих добара и интереса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: јавни интерес, општи интерес, приватни интерес, писано право, јавност, врлине

УВОД

У поретку правне државе заступљена су различита правна добра и правни интереси као динамички изрази правних добара. Својство правног добра у правном поретку имају индивидуална добра (слобода, приватна

својина, достојанство људске личности и др.) припадајућа човеку-грађанину као субјекту правног поретка, с тим да својство правног добра има и опште добро, које има у виду државу као територијалну заједницу. Правни интереси су динамички изрази правних добара у правном поретку. Примера ради, јавно здравље је клаузула општег добра, а спречавање ширења вируса COVID-19 представља пример општег интереса као динамичког интереса општег добра. С друге стране, здравље појединца је пример једног индивидуалног правног добра у правном поретку, а потреба појединца да његови лични подаци о властитом здравственом стању не буду доступни другима – представља пример приватног интереса као динамичког израза индивидуалног правног добра у поретку правне државе. Одавде произлази да у поретку правне државе постоје општи интереси као динамички изрази општег добра и приватни интереси као динамички изрази правних добара појединаца као субјеката правног поретка. Општи и приватни интереси су супстанцијалне категорије у поретку правне државе.

За разлику од општих и приватних интереса као супстанцијалних категорија, јавни интерес је релациона категорија. Јавни интерес је релациона детерминанта у поретку правне државе, настала у следству потребе да се правно уреди однос између различитих правних добара и интереса. Јавни интерес обухвата и опште и приватне интересе, следствено чему јавни интерес никако није основано поистовећивати са општим интересом. У горе наведеном примеру о јавном здрављу и здравственом стању појединца, јавни интерес у погледу јавног информисања и приватне сфере подразумевао би успостављање равнотеже између права свих да буду упознати са информацијама о вирусу COVID-19 и права појединца да подаци о његовом здравственом стању не буду доступни другима.

У поретку правне државе заступљени су и други облици правних интереса као супстанцијалних категорија, што долази у следству постојања великога мноштва субјеката територијалне заједнице. Према класичном схватању у теорији државе, држава се не може замислити без становништва, територије и суверене власти. Међутим, становништво обухвата само физичка лица, следствено чему је са ужим значењем у односу на територијалну заједницу – која обухвата све субјекте који постоје на територији једне државе. То нису само органи јавне власти и имаоци јавних овлашћења, већ и сви други субјекти који уживају одређени правни статус на територији једне државе. При томе, за разлику од становништва, територијална заједница не обухвата само физичка лица, већ и правна лица и друге субјекте правног поретка, али и моралне субјекте који су носиоци објективног духа (нпр. обухвата нацију, породицу, грађанско друштво и др.). Морални субјекти немају правни субјективитет, али представљају важне субјекте територијалне заједнице. За правника морални субјекти су правни објекти, имајући у виду њихову немогућност да буду типични титулари права и обавеза. На пример, нација и породица заснована на крвном сродству јесу правни објекти, не и субјекти правног поретка јер немају способност да буду носиоци права и обавеза. Упркос томе, иако немају правни субјективитет, породица заснована на крвном сродству

и нација јесу субјекти територијалне заједнице, што важи и за све друге моралне субјекте. Морални субјекти су носиоци објективног духа, а на објективном духу почива држава као субјект историје и њено неограничено трајање. Имајући ово у виду, територијална заједница представља тоталитет физичког, моралног и духовног субјективитета, што не важи за становништво [Прица 2021б: 166–181].

Узимајући у обзир предочено, као субјекти територијалне заједнице јављају се појединци који у смислу правног статуса могу бити држављани и странци. Затим, то су државни органи (парламент, влада, судови, органи државне управе и др.) и други органи јавне власти (нпр. органи аутономне покрајине и локалне самоуправе). Субјекти територијалне заједнице су и субјекти који нису носиоци власти, али поводом своје делатности која је у наглашеном јавном интересу обављају поједине прерогативе јавне власти (Електропривреда Србије као јавно предузеће, Универзитет у Новом Саду као јавна установа, Регулаторно тело за електронске медије као јавна агенција, јавни бележници као појединци са јавним овлашћењима и др.) [Прица 2019: 597–639]. Уз то, субјекти територијалне заједнице су и многи други субјекти који обављају одређену делатност на државној територији (цркве и верске заједнице, установе културе, удружења грађана, политичке странке, медији и др.). Одавде произлази да је територијална заједница укупност свих субјеката на територији државе, а не само укупност појединаца, што важи за становништво. Стога, без територијалне заједнице као појма није могуће разумети облика испољавања и уређивања правних интереса у поретку правне државе. Јер, сви поменути субјекти територијалне заједнице остварују правне интересе у поретку правне државе, а по својој природи правни интереси у питању разликују се од општих и приватних интереса, при чему је исправно говорити о посебним интересима као супстанцијалним категоријама, који у правном поретку постоје упоредо са општим и приватним интересима.

Примера ради, за разлику од приватних интереса који представљају динамичке изразе индивидуалних добара појединаца, постоје посебни интереси које остварују носиоци одређених професија (нпр. универзитетски професори, лекари, новинари и др.). Иако ови позиви припадају појединцима и почивају на њиховој аутономији, њихово обављање представља остаривање посебних интереса, а не приватних (индивидуалних) интереса њихових титулара. С друге стране, органи градова као јединица локалне самоуправе јесу носиоци посебних интереса у правном поретку, будући да штите добра и интересе града као локалне територијалне заједнице, при чему је исправно интересе у питању разликовати од општих интереса као динамичких израза општег добра – државе као територијалне заједнице.

Јавни интерес је у поретку правне државе укотвљен између: општих, посебних и приватних интереса, јавне и приватне сфере, јавности и приватности, интервенционизма органа јавне власти и грађанског друштва, институционалног поретка јавне власти и институционалног поретка

територијалне заједнице – као релациона (регулативна) детерминанта различитих правних добара и правних интереса.

Услов за постојање правне државе у формалном смислу је да образовање и функционисање правног поретка – спречавањем самовоље субјеката правног поретка – обезбеди минимум јавног интереса као релационе детерминанте, а јавни интерес се под окриљем правног поретка даље остварује развијањем: (1) писаног права, (2) јавности као израза демократског друштва и (3) врлине субјеката правног поретка (судија, тужилаца, политичких делатника, државних службеника, новинара, универзитетских професора и свих других субјеката територијалне заједнице). Смисао јавног интереса као релационе категорије у поретку правне државе подразумева и повезивање органа који припадају различитим институционалним порецима јавне власти, али и уважавање различитости поредака о којима говоримо. У питању су органи између којих не постоји стална органска повезаност (стално усмеравање и праћење туђег рада), што значи да се веза између тих органа остварује правом – према правним правилима и правним принципима којима је тај однос правно уређен – с циљем спречавања самовоље субјеката правног поретка. Индикативан пример у том смислу јесте однос између институционалног поретка локалне самоуправе (у погледу изворног делокруга) и институционалног поретка државне управе, као двају поредака у којима су заступљена различита добра и интереси као супстанцијалне категорије, из чега произлази потреба да се јавним интересом као регулативном детерминантом истовремено обезбеди поштовање различитости поредака и њихово повезивање под окриљем правног поретка.

Правна држава је први повесни тип државе у чијем се правном поретку може уочити разлика између јавног интереса као релационе категорије и општег интереса као супстанцијалне категорије,¹ а то значи да општи интерес није унапред претежнији у односу на друге облике правног интереса, већ је претежнији само када се установи да је у јавном интересу! Јавни интерес као релациона категорија произлази из плурализма као важног обележја правне државе – њеног економског уређења, политичког система, институционалног поретка јавне власти и правног поретка. У поретку правне државе постоји плурализам правно установљених добара и интереса субјеката територијалне заједнице. Плурализам о којем говоримо је неопходан услов да се у поретку правне државе развије јавни интерес као релациона (регулативна) детерминанта. Кантова мисао да је „антагонизам средство којим се користи природа да би остварила развитак свих људских обдарености” [Kant 1974: 32], и те како пристаје животу територијалне заједнице, следствено чему развијање јавног интереса заснованог на плурализму треба да обезбеди повезивање, уравнотеживање и усмеравање супротстављених добара и интереса субјеката територијалне заједнице, у правцу прогреса државе као територијалне

¹ О историјској перспективи овога питања, а посебно поистовећивању јавног интереса са општим интересом код Римљана – [Маленица 2012].

заједнице. Конфликт и супротстављеност јесу шанса за напредак и прогрес. Бобио је у вези са тим изрекао смелу мисао: „...конфликт...представља нужан услов за технички и морални напредак човечанства. Овај напредак се посматра као нешто што се одвија кроз сукобе различитих мишљења и интереса, кроз сукобе који на подручју аргументације отварају пут ка истини, који кроз економску конкуренцију теже да обезбеде највеће могуће друштвено благостање, који кроз борбе на политичком пољу доводе до избора најспособнијих за управљање. ...индивидуална слобода...сматра суштинским условом за реализацију „разноврсности” индивидуализованих личности која се тумачи као спојива са конфликтом, а сам конфликт као нешто што подстиче савршенство свих [Vobio 1995: 42]. Јавни интерес управо служи уређивању плурализма и сукоба између субјеката, добара и интереса у поретку правне државе. Према се у нас јавни интерес по правилу поистовећује са општим интересом, мишљења смо да је лучење јавног интереса од општег, посебног и приватног интереса неопходна претпоставка за разумевање доктрине о правној држави.

ЈАВНИ ИНТЕРЕС, ОПШТИ ИНТЕРЕС И ПРИВАТНИ ИНТЕРЕС У ПОРЕТКУ ПРАВНЕ ДРЖАВЕ

У оквиру јавне сфере у нас не ретко се говори о постојању приватних медија и јавних медијских сервиса, што је пример погрешног поимања јавног и приватног интереса, па је знаковито са овим примером започети анализу јавног интереса. Наиме, медији су субјекти територијалне заједнице са дужношћу објективног, непристрасног и истинитог обављања делатности јавног информисања, а јавно информисање припада општем добру, следствено чему сви медији – укључујући и комерцијалне – превасходно служе остваривању општих и јавних интереса. Назив јавни медијски сервис, којим се две телевизије у нас одвајају од других електронских медија, посве је бесмислен, имајући у виду да сви медији јесу јавни сервис подвргнути јавном праву и јавном интересу. С друге стране, не може постојати медиј који преовлађујуће остварује приватне интересе, што значи да израз приватни медиј није прикладан ни у ситуацији када се као издавач медија јавља физичко лице. Сви медији су јавни сервиси, будући да обављају делатност од наглашеног јавног интереса, само се садржина јавног интереса као регулативне детерминанте разликује у зависности од врсте медија. Имајући ово у виду, уместо назива „јавни медијски сервис”, који очевидно представља последицу некритичког преузимања страних речи и израза, било би исправније користити изразе „републички медијски сервис” и „покрајински медијски сервис”, као што комерцијалне медије не треба називати приватним медијима, ако знамо да и комерцијални медији остварују превасходно опште и посебне интересе, из чега проистиче да следствено чему је њихова комерцијална делатност споредни елемент садржине јавног интереса делатности јавног информисања коју обављају.

Нико није уочио да **писано право** представља најважнији израз јавног интереса као релационе детерминанте у поретку правне државе. Смисао

писаног права уистину и јесте у одређивању јавног интереса као регулативне детерминанте. У различитим областима правног поретка заступљени су бројни правни режими уређивања правних предмета, а у правним предметима садржана су правна добра и правни интереси који сачињавају материју правног уређивања. Правни режими у питању састављени су од правних принципа и правних норми, у чијој основи лежи разлика између телеолошких правних ставова, системских правних ставова и регулативних правних ставова [Прица 2018: 135–180]. Правне норме и правни принципи по својој унутарњој (правнолошкој) структури јесу правни ставови,² али правни ставови различитог својства. Телеолошки правни ставови (правни принципи) изражавају основне правне идеје и усмеравају правну свест у поретку правне државе, опредељујући тиме правни основ правних норми као регулативних правних ставова и правни основ делатности субјеката правног поретка. Системски правни ставови (организационе и процесне норме) уређују међусобни однос градивних ентитета правног поретка те правно уређују ток, обим и домаћај правног уређивања и делатности субјеката правног поретка, док регулативни правни ставови (материјалноправне норме и правни стандарди) непосредно правно уређују субјективна права и правне дужности субјеката правног поретка.³ У свим областима правног поретка важе правни принципи као основни телеолошки правни ставови и опште правне норме као системски правни ставови, чиме се спречава самовоља субјеката правног поретка, као први услов и циљ постојања правне државе. Као што за устав кажемо да је основни закон правног поретка, имајући у виду да устав садржи превасходно телеолошке и системске правне ставове важеће у односу на правни поредак у целости, тако и системски закони јесу основни закони важећи за поједине области правног поретка.

Правни режими заступљени у правном поретку разликују се према својој садржини, а заправо разлика – у односу правних принципа као телеолошких правних ставова и правних норми као системских и регулативних правних ставова под окриљем правног режима – изражава разлику у односу између правних добара и интереса владајућих у областима правног поретка. Одавде произлази да је правни режим друго име за садржину јавног интереса као релационе (регулативне) детерминанте, а то што у поретку правне државе постоји мноштво правних режима у ствари подразумева да се садржина јавног интереса утврђује према односу између правних добара и интереса као супстанцијалних категорија, следствено чему и постоје различите области правног поретка.

² Петровић вели: „Правни став (немачки: *Rechtssatz*) и правни акт представљају последње, коначне носиоце испољавања права. Све што се права тиче, у једном је или у другом, или је са њима повезано; с тим, што је правни став интенционалан израз правне статике (у њему право заправо правна мисао, „стоји”), док је правни акт елемент правне динамике, правног живота и кретања” [Petrović 1980: 75].

³ У нашој правној књижевности уобичајено се израз „норме о понашању” [Лукић 1995: 84–85], при чему регулативни правни ставови немају у виду само понашање физичких лица, већ и делатност државних органа и других субјеката правног поретка.

У природи ствари је да у поретку правне државе буду заступљени различити правотворачки извори (политичка оцена целисходности, управна оцена целисходности, слободна воља и разумска интерпретација правних правила и правних принципа). Правотворачки извори сачињавају унутарњу концепцију правних аката и правних радњи у правном поретку и уистину представљају материјалне изворе права на страни субјеката правног поретка.⁴ Услед постојања различитих материјалних извора на страни субјеката правног поретка, функционисање правног поретка не може се зајазити пирамидалним током стварања и примене законских и других општих правних норми као „формалних извора права”, имајући у виду да принцип законитости у материјалном смислу није преовлађујући у свим областима правног поретка. Материјално право ствара се и ван институционалног поретка јавне власти, као делатност која не представља конкретизацију законских норми као регулативних правних ставова – на подручју слободне воље и приватног интереса у апсолутном смислу (нпр. закључивање уговора у грађанским правним стварима).⁵ С друге стране, институционални поредак јавне власти је нужно шири у односу на материјално (законско) право, имајући у виду политичку делатност државних органа која може да буде и изнад закона (нпр. закључивање међународног уговора).

Подвргавање конкретизованог правног уређивања законским нормама као системским правним ставовима изражава суштину принципа законитости у формалном смислу, дочим принцип законитости у материјалном смислу подразумева подвргавање конкретизованог правног уређивања законским нормама као регулативним правним ставовима [Прица 2018: 135–180]. Само када се језгро конкретизованог правног уређивања налази у законској норми као регулативном правном ставу и под условом да у погледу тог уређивања важи потпуна правна везаност, исправно је говорити о постојању законитости у материјалном смислу, при чему се у различитим областима правног поретка развијају различити системи

⁴ Правотворачки извори очитују субјекта правног поретка у процесу стварања и примене права, опредељујући каузу његовога делања. Правотворачки извори откривају унутарњу концепцију свеколике духовне и физичке делатности у правном поретку, како у погледу формалних извора права, тако и у погледу свих правних и материјалних аката, послова и радњи у правном поретку. У том смислу смо на подручју материјалних извора права. При томе, правотворачке изворе на страни субјеката правног поретка неопходно је лучити од материјалних извора на страни правнога бића (нпр. објективни дух и правна свест као материјални извор права).

⁵ Уговорне ствари очитују аутономију субјеката грађанског друштва од непосредног законског уређивања јер је у природи ствари да постоје правни предмети који ће се правно уредити уговором као индивидуалним законом, при чему се не доводи у питање да општа правна норма у другим областима поретка правне државе, упркос општем, може имати и непосредно прецизирано правно дејство. Код грађанских уговорних ствари правни значај није у томе што се правни предмет уређује уговором као појединачним правним актом, колико је значај у томе што правно биће уговорног уређивања успоставља слободном вољом уговорних страна, без придржаја императивних законских норми као регулативних правних ставова. Смисао аутономије грађанског друштва и јесте у томе да уговорно правно уређивање подлеже принципу законитости у формалном смислу, не и законитости у материјалном смислу.

законскога права, што је потврда различитости садржине јавног интереса у областима правног поретка.

С друге стране, правно уређивање у правном поретку не може садржински у целости бити обухваћено законским нормама, из два разлога. Прво, законска норма са општим правним дејством (из ње произлази неограничени број предмета и важи за неодређени број лица) у већој мери није прецизирано и довршено правно биће у погледу субјективних права и правних дужности. Правна норма придев „општи” получаје услед природе правног објекта који уређује, не и због садржине правног става којим се објект правно уређује. Правни карактер опште правне норме долази као последица околности да је општим правним нормама као регулативним правним ставовима исказана типичност лица, догађаја, радњи и односа као објеката правног уређивања те код општих правних норми долази до апстраховања правног објекта, док је њихова садржина конкретизована, при чему општа правна норма по правилу није прецизирано и довршено правно биће у погледу субјективних права и обавеза. То значи да субјективна права и правне дужности некада непосредно произлазе из општих правних норми (уставних и законских), али правно уређивање субјективних права и правних дужности у већој мери се врши путем појединачних правних аката, с тим да делатност у правном поретку, како смо раније објаснили, у материјалном смислу стоји и ван закона и изнад закона.

Општа правна норма делом утврђује јавни интерес, а у целости то чини само када је у погледу субјективних права и правних дужности прецизирано и довршено правно биће, тако да из општих правних норми непосредно субјективна права и правне дужности произлазе. Када општа правна норма није прецизирано и довршено правно биће, јавни интерес биће утврђен доношењем појединачног правног акта или предузимањем радњи на подручју аутономије и слободе које уживају субјекти територијалне заједнице. Утврђивање јавног интереса путем појединачног правног акта није исто у свим областима правног поретка. У погледу правног уређивања типичних грађанских ствари не важи принцип законитости у материјалном смислу, јер се грађанске ствари уређују на основу слободне воље (правотворачки извор) са забраном повреде императивних норми, добрих обичаја и јавног поретка, следствено чему уређивање грађанских ствари није прецизирање општих правних норми. Насупрот грађанским стварима, у погледу решавања управних ствари важи принцип законитости у материјалном смислу, имајући у виду да уређивање управних ствари подразумева прецизирање општих правних норми као недокршених и непрецизираних правних бића. Управне ствари стога по правилу нису самосталне, али јесу редовне (примарне) правне ствари јер природа ствари захтева да се опште правне норме као недокршена правна бића прецизирају доношењем управног акта. То значи да сва правна добра и правни интереси имају различиту заступљеност у различитим областима правног поретка, из чега произлази да садржина јавног интереса као регулативне детерминанте није иста у свим областима правног поретка.

Императивне законске норме представљају најјачи израз јавног интереса као релационе (регулативне) детерминанте у правном поретку, што значи да се императивним нормама поставља статичка равнотежа између правних добара и правних интереса у правном поретку, при чему домаћај примене императивних правних норми није исти у свим областима правног поретка односно, у свим материјама правног уређивања. Узмимо као пример област наслеђивања, у којој су и те како заступљене императивне законске норме, с циљем заштите породице засноване на крвном сродству – правног добра на којем почива наслеђивање у нашем правном поретку. Присуство законских императивних норми у области наслеђивања битно ограничава слободну вољу као правотворачки извор али императивне норме слободну вољу никако не могу искључити. Зашто? Зато што у овој грађанскоправној (аутономној) материји императивне правне норме представљају регулативну детерминанту приватних интереса и њихова равнотежа наспрам поменутог правног добра оличава јавни интерес као регулативну детерминанту.

Насупрот томе, императивним правним нормама у управној материји такође је утврђен статички однос између различитих правних добара и правних интереса у најужем подручју општег добра, а на органу државне управе је да управним актом или управним уговором уреди правни предмет разумском интерпретацијом норми о којима говоримо. Међутим, у управној материји постоји превасходство општих интереса приликом одређивања односа између општег добра наспрам других правних добара и приватних интереса. Уз то, у најужем подручју општег добра није могуће императивним законским нормама у статичком (правновезаном) смислу регулисати испољавање општих интереса јер сфера ирационалног и непредвидљивог у животу територијалне заједнице означава латентно присуство општих интереса и чини нужним постојање посебних овлашћења органа државне управе, следствено чему управно-правни режим у правном поретку оличавају посебна овлашћења органа државне управе поводом заштите општег добра, јавног поретка и правног поретка. Статички посматрано, управној материји припадају области правног поретка у најужем подручју општег добра, и то: унутрашњи послови, одбрана, спољни послови и јавне финансије. Осим тога, испољавање општих интереса у динамичком смислу заступљено је и спрам других делатности у правном поретку, кроз потребу обезбеђивања јавних служби и делатности у општем интересу (нпр. изградња објеката у општем интересу, извођење радова у општем интересу и др.). Поврх тога, сталну могућност испољавања општих интереса у језгру општег добра изражавају генералне клаузуле општег добра (јавни поредак, јавни ред и мир, јавна безбедност и др.), што значи да позивање на поменуте клаузуле у ствари значи испољавање општег интереса као динамичког израза општег добра, пред којим имају уступнути друга правна добра и правни интереси (нпр. признавање субјективног права или потреба његовог ограничавања). Зато у подручју језгра општег добра, које називамо управном материјом, нужно мора постојати управно-правни режим, а делатност органа државне управе

усмерена је на заштиту општег добра, јавног поретка и правног поретка. Карактер општих интереса задобијају интереси који представљају незаменљив услов опстанка и нормалног функционисања државе и територијалне заједнице, следствено чему и кажемо да општи интереси представљају динамичке изразе општег добра.

У управној материји су и те како заступљена индивидуална правна добра и приватни интереси као њихови динамички изрази, при чему је у управној материји важно разликовати слободну вољу као правну чињеницу од слободне воље као правотворачки извор. Примера ради, признавање субјективног права у управној материји по правилу се остварује доношењем управног акта по захтеву странке, из чега произлази да у дотичним предметима постоји конститутивност индивидуалних правних добара и приватних интереса као њихових динамичких израза. Међутим, признавање субјективног права постиже се једностраним правним уређивањем, доношењем управног акта од стране надлежног органа државне управе, а слободна воља (захтев странке за признавање субјективног права) представља правну чињеницу, не и правотворачки извор. Доношење решења без захтева странке довело би до ништавости управног акта у питању, чиме се оделотворује конститутивност приватних интереса као динамичких израза индивидуалних правних добара. То што пак слободна воља нема карактер правотворачког извора приликом решавања о признавању субјективног права, последица је принципа законитости у материјалном смислу и управноправног режима као основног правног режима у управној материји [Прица 2019: 597–639].

Одавде произлази да се јавни интерес у управној материји превасходно уређује једнострано од стране надлежног органа државне управе, при чему уколико орган који је у питању повреди јавни интерес властитим незаконитим поступањем, грађанин на располагању има правна средства која служе заштити приватног интереса, а самим тим и заштити јавног интереса као регулативне детерминанте. Другим речима, у овој материји правног поретка наглашено је присуство општих интереса као динамичких израза општег добра, при чему јавни интерес и у овој материји може бити на страни општих и приватних интереса.

Значење јавног интереса које произлази из досадашњих разматрања, најочигледнију потврду у правном поретку задобија у оквиру правног института експропријације. Наиме, експропријација у правном поретку важи као правни пут за преображај приватне својине у јавну својину с циљем остваривања општег интереса као динамичког израза општег добра. Експропријација се може провести уколико надлежни орган јавне власти претходно утврди постојање јавног интереса за експропријацију. Општи интерес не би требало поистовећивати са јавним интересом, имајући у виду да предложена сврха експропријације са својством општег интереса може али и не мора бити у јавном интересу. Јавни интерес као регулативна детерминанта уткан је у све етапе правног уређивања експропријације, почев од испитивања предложене сврхе експропријације, а затим и у погледу поступка спровођења експропријације и особито у

погледу обештећивања власника експроприсане непокретности. Утврђивање јавног интереса за вршење експропријације најпре обухвата испитивање формалне правоваљаности предложене сврхе експропријације, под којом се подразумева утврђивање испуњености законом предвиђених услова, као и испитивање дејства предложене сврхе експропријације у следству принципа забране произвођења противзаконитог дејства експропријације у правном поретку. Утврђивање јавног интереса требало би, по природи ствари, да се испољи као испитивање целисходности и јавне корисности предложене сврхе експропријације, што је одлика развијених европских правних поредака. Утврђивање јавног интереса за експропријацију путем испитивања јавне корисности експропријације на снази је данас у француском праву. Испитивање у питању, у својој бити, очитује свест о важности надилажења чисто апстрактне процене сврхе експропријације, тако што ће се у сваком правном предмету детаљно одмерити однос супротстављених правних добара и интереса, „сачињавањем биланса позитивних и негативних страна предложене операције”, а само одлучивање о јавном интересу за експропријацију подразумева учешће јавности и стручних лица, са правом свих заинтересованих да непосредно учествују у поступку утврђивања јавне корисности [Прица 2017: 211–229]. Поврх свега тога, веома је важно подвући важност појма јавности у поступку утврђивања јавног интереса за провођење експропријације. Јер, потреба за провођењем експропријације је *per definitionem* питање целисходности, углавном у сфери рационалног и предвидљивог, тако да нема оправдања да само одлучивање не омогући учешће заинтересованих субјеката територијалне заједнице, како би се на основу предочених мишљења и оцене стручних лица дошло до утврђивања јавног интереса као релационе (регулативне) детерминанте супротстављених правних интереса у правном предмету експропријације. Јавни интерес представља релациону (регулативну) детерминанту између супротстављених правних интереса у поступку експропријације. Тако, изградња болнице као израз општег добра представља општи интерес и допуштenu сврху експропријације, али је наспрам непокретности предложених за експропријацију – неопходно испитати: да ли је изградња болнице у јавном интересу? Уколико је одговор одричан, имајући у виду да у односу на предложену непокретност постоји претежнији правни интерес – то значи да експропријација није у јавном интересу. Ако се пак утврди да је одговор на постављено питање потврдан, јавни интерес као (релациона) регулативна детерминанта даље ће подразумевати доношење законите одлуке о експропријацији и доношење правоваљане одлуке о накнади за експроприсану непокретност.

С друге стране, ако је у питању интерес који не може имати карактер општег интереса као израза општег добра (нпр. изградња тржног центра или изградња комплекса стамбених и пословних објеката на једном подручју државе), то не значи да интерес у питању не би могао бити у јавном интересу. Али, будући да се не ради о општем интересу као изразу општег добра, у том случају не би било допуштено покретати поступак експропријације, већ се остваривање дотичне сврхе може постићи на други правно

дозвољен начин (нпр. правним уређивањем везаним за употребу непокретности у јавној својини и уговарањем на основу слободне воље у погледу објеката у приватној својини), чиме се потврђује различитост садржине јавног интереса као релационе категорије у различитим областима правног поретка [Прица 2020в: 157–186].

У поретку правне државе постоје приватна и јавна сфера [Прица 2021а], при чему је јавни интерес регулативна (релациона) детерминанта и приватне и јавне сфере. Приватну сферу оличава слобода и аутономија човекова, која представља израз уставом признатог статуса човека-грађанина као титулара слободе и субјективних права. Приватна сфера обухвата приватност човекову, његову личну (интимну) сферу која по правилу у поретку правне државе стоји ван јавне сфере. Човек има право да слободно развија своју личност, као и право да негује и штити властиту приватност. Под окриљем приватне сфере успостављају се односи између људи, у погледу којих односа би требало да важи изузетост од јавне сфере: интересовања других, јавне дискусије и јавности као укупности ставова и схватања насталих у следству јавног интересовања субјеката територијалне заједнице. Примерице, бројне правне послове закључују грађани у следству својих свакодневних (слободних) активности, без посебне форме, на подручју приватног интереса у апсолутном смислу (нпр. купопродаја покретних ствари мање вредности). Тада грађани као имаоници слободе нису ни свесни да обављање дотичних активности представља закључивање правних послова, следствено чему у погледу тих послова важи свест о изузетости јавне сфере, а присуство јавног интереса није видљиво. Јавни интерес као релациона (регулативна) детерминанта на видело излази тек уколико поводом тих послова настане какав спор или повреда нечијих правних интереса.

Друго, јавни интерес се у оквиру приватне сфере већином јавља као регулативна (релациона) детерминанта различитих приватних интереса као динамичких израза индивидуалних правних добара. Грађанско право је област правног поретка у којој влада аутономија грађана и првенство приватних интереса као динамичких израза индивидуалних правних добара. Но, јавни интерес је заступљен у грађанском праву, као уосталом и у свим преосталим областима правног поретка, само се садржина јавног интереса у грађанском праву разликује од других области правног поретка. Тако, уговор као сагласност двеју воља с циљем остваривања двају приватних интереса, има дејство *inter partes*, следствено чему нема карактер општег интереса јер не изражава опште добро. Али, правоваљано закључени уговор је „закон за уговорне стране” и самим тим изражава јавни интерес као релациону категорију у поретку правне државе.

С друге стране, код тзв. управних уговора који се закључују између државних органа и правних лица, на делу је саглашавање општег интереса (нпр. изградња ауто-пута) са приватним интересом концесионара да буде извођач радова изградње ауто-пута. Код грађанскоправног уговора по правилу не постоји објективни циљ јер су уговорне стране власне да уреде властите интересе, под условом да тиме не вређају императивне

норме, јавни поредак и добре обичаје (опште добро). Код управног уговора објективни циљ је остваривање једног општег интереса (нпр. изградња ауто-пута), а садржина управног уговора је већим делом уређена императивним нормама, док у преосталом делу она представља резултат саглашавања оцене целисходности државног органа и слободне воље друге уговорне стране, чиме се утврђује јавни интерес као релациона детерминанта [Прица 2020б: 189–231].

Јавна сфера је „позорница” на којој се одвија јавна дискусија о питањима која подлежу интересовању субјеката територијалне заједнице и потреби да се јавни интерес утврди путем јавности као укупности јавно исказаних ставова и схватања субјеката територијалне заједнице. Ако је јавна сфера позорница, јавност није публика којој бивају достављене информације од јавног значаја, већ се јавност развија као укупност ставова и схватања на основу којих се утврђује јавни интерес.

Доктрина о правној држави незамислива је без чврстог и континуираног повезивања територијалне заједнице и институционалног поретка јавне власти, а конституисање и функционисање институционалног поретка јавне власти извире из „политичког уговора”, закљученог путем усаглашавања између субјеката територијалне заједнице и њихових изабраних представника. Уговарање и „политички уговор” имају сврху да омогуће нераскидиву и кружну повезаност субјеката територијалне заједнице и изабраних парламентарних представника, што значи да на појму „политичког уговора” почива легитимитет институционалног поретка јавне власти. „Политички уговор” у ствари представља резултат усаглашавања различитих и супротстављених воља, добара и интереса субјеката територијалне заједнице с циљем постизања јавног интереса као регулативне детерминанте правног поретка и равнотеже између воља, добара и интереса у питању. „Политички уговор” није правни акт и као такав не ствара правну ситуацију са субјективним правима и правним дужностима. Назив „политички”, уговор о којем говоримо задобија због политичке оцене целисходности којом је испуњена његова садржина, при чему уговор у питању ствара „политички облигациони однос” између субјеката територијалне заједнице и њихових изабраних парламентарних представника и самим тим подлеже контроли субјеката територијалне заједнице који суделују у обликовању јавног интереса. Политички уговор настаје на основу *јавности* као укупности јавно исказаних ставова и схватања субјеката територијалне заједнице поводом обликовања јавног интереса, а јавност се у поретку правне државе развија као право субјеката територијалне заједнице да учествују у уређивању питања која се тичу јавног интереса и општег добра државе као територијалне заједнице. Зато је важно да у правном поретку постоји снажна заступљеност спонтано обликоване јавности, насупрот вештачки обликованој јавности као средству технологије власти. Имајући ово у виду, јавност би требало да представља демократску детерминанту јавног интереса у поретку правне државе.

Законодавство у поретку правне државе засновано је на техници уговарања и уговору као сагласности субјеката територијалне заједнице

и њихових изабраних представника. Одређивање садржине закона, којим се заправо на општи начин уређује садржина јавног интереса у правном поретку требало би да уследи путем јавности, као израза истинског учења свих субјеката територијалне заједнице. Јер, настајање закона у поретку правне државе легитимно је само уколико представља резултат усаглашавања између субјеката територијалне заједнице и изабраних парламентарних представника, а врхунац тога усаглашавања је уобличење закона као најважнијег и најопштијег израза јавног интереса. У противном, без збиљске развијености уговарања у поступку доношења закона, одриче се могућност постојања закона у материјалном смислу, а закон у материјалном смислу је одређење онога „што по праву треба да буде за свакога” [Šmit 2001: 314]. То што се закони данас – услед покровитељства политичких странака над државом и снажно набујале страначке протекције – намећу „одозго”, ван истинског уговарања у наведеном значењу, белодано изражава кризу правне државе и парламентарне представничке демократије⁶ [Прица 2020а: 111–131].

Осим писаног права и јавности, јавни интерес у поретку правне државе изражавају врлине („карактерне црте, ставови и склоности”) [Колер 2005: 59–60] носилаца јавних функција и позива у држави, као и свих субјеката територијалне заједнице. Врлине стоје у нераскидивој повезаности са моралним дужностима. Када је реч о државним службеницима и функционерима, њихова је дужност да поступају искључиво у служби општег добра и јавног интереса. Како државу одликује општост, служење општем добру и општој идеји државе као институције подразумева се да се државни функционери и службеници у свом поступању не смеју поистоветити са било којим приватним или партикуларним интересима. То је услов трајања државе као институције, како то верно читује следеће казивање: „Прописи службеничкога права образују само правни израз унутрашње опредељености немачких службеника која је брижљивим неговањем духовних особина високог моралног квалитета почев у Бранденбургу под великим изборним кнезом, чврсто заснована у Пруској делом Фридриха Вилхелма I, постала очувано наследно добро. Тај дух службеништва не равна се према личној добити, он зна само високе дужности самопрегорнога служења заједници, безусловне праведности према свакоме и неумољиве честитости” [Helfritz 1929: 20]. Сви државни функционери и службеници имају поступати непристрасно, објективно,

⁶ У правним порецима данашњих држава на снази је велика криза законског права и законодавства, у истој мери у којој постоји и криза парламентарне представничке демократије. Услед покровитељства политичких странака над државом и снажно набујале страначке протекције, упитно је постојање закона као израза опште воље и јавног интереса. Петровић је с тим у вези изрекао продорну мисао: „...оне странке Запада које данас држе власт или имају изгледе да дођу на власт, због своје неолибералне оријентације (све су то странке „левог” и „десног” „центра”) не разликују се више у погледу схватања садржине општег добра, но ипак довољно у погледу средстава његовог остваривања, да би окупиле бирачке масе ...и могле да остваре битну функцију демократије у правој држави с дифузном влашћу – што већу циркулацију професионалних политичара уз истовремену непроменљивост главних носилаца индиректне власти” [Petrović 2010: 292–293].

стручно – служећи искључиво општем добру и јавном интересу. Државни функционери и службеници у свом деловању не смеју испољавати самовољу, нити смеју служити било којем приватном и партикуларном интересу. У околностима доминације патронажних политичких странака, данас је на снази недопустива контрола државних функционера и службеника од стране политичких странака, чиме се обесмишљава јавни интерес, остваривањем неправоваљаних посебних и приватних интереса на штету општих интереса.

ЗАКЉУЧАК

Из претходних разматрања произлази да се јавни интерес као релациона категорија у поретку правне државе остварује путем: (1) писаног права као регулативне детерминанте, (2) јавности као демократске детерминанте и (3) врлина као етичке детерминанте.

У великом броју данашњих европских држава на делу је процес формалног поштовања а суштинског онемогућавања правне државе, обесмишљавањем правних принципа, фактичким сузбијањем врлине и контролисањем јавности путем њеног вештачког обликовања. Парадигму обесмишљавања правне државе и јавног интереса, могли бисмо исказати на следећи начин: људска права без збиљске слободе, страначка представничка демократија без демократског друштва и владавина на основу закона без владавине на основу права (моралних и духовних закона).

Поредак правне државе требало би да почива на кружној линији између територијалне заједнице и органа јавне власти. Као што законодавство изражава кружну линију између субјеката територијалне заједнице и њихових изабраних парламентарних представника – у поступку настајања закона као најопштијег израза јавног интереса, тако „унутрашњи правни систем” изражава кружну линију између законодавца и судске јуриспруденције – у поступку утврђивања општих правних правила као извора права у поретку правне државе. Непостојање моћи субјеката територијалне заједнице не допушта да се у поретку правне државе развије кружна линија о којој говоримо, следствено чему је на делу обесмишљавање јавног интереса као релационе категорије: снажним наметањем неправоваљаних посебних и приватних интереса на штету општих интереса.

Обесмишљавање јавног интереса – снажним наметањем неправоваљаних посебних и приватних интереса на штету општих интереса – настаје као последица преношења економске и политичке моћи са држава на мултинационалне корпорације [Буквић 2012: 7–28; Marković 2013]. Техника владања власника крупног финансијског капитала (плутократске деспотије) као збиљског властодршца, за циљ има да изопачени облик правне државе и парламентарне демократије користи као средство у борби против духовних и моралних закона, грађанског друштва, општег добра и државе као субјекта историје. Умеће владања и јесте у томе: да снагом новца обликовани изопачени облик правне државе и парламентарне представничке демократије – власницима крупног финансијског капитала

послужи као идеалан „легитимацијски плашт”. За технику владања плутократске деспотије веома је важно да појединцу, у светлу његових формално признатих слобода, створи привид о постојању суверености грађанина, бирача и потрошача, с тим што – патронажом над државом и демократским политичким системом – власници крупног финансијског капитала настоје да успоставе поредак у коме су признате слободе појединца без имало колективне моћи, што доводи до потпуне подређености радника послодавцу, потрошача произвођачу, бирача политичким странкама, те аутономије (приватности) појединца државном интервенционизму. Имајући ово у виду, поставке о јавном интересу као релационој категорији – према гледишту које је у овоме раду изложено – представљају допринос расветљавању доктрине о правној држави у постојећој историјској ситуацији.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је подржан средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научно-истраживачког рада НИО у 2022. години, број: 451-03-68/2022-14/ 200120 од 4. фебруара 2022. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Буквић, Рајко (2012). Вашингтонски консензус и деиндустријализација источне и југоисточне Европе. *Нова српска ђолићичка мисао*, бр. 1–2, стр. 7–28.
- Лукић, Радомир (1995). *Теорија државе и ђрава, II. Теорија ђрава*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства и Београдски издавачко-графички завод.
- Живановић, Тома (1997). *Систем синђићичке ђравне филозофије, синђићичка филозофија ђрава I*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Колер, Петер (2005). Право, морал и врлина. *Анали Правној факулђиђа у Беођраду*, LIII(2): 59–78.
- Маленица, Антун (2012). *О методу истђоријскођравне науке*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Прица, Милош (2017). *Ексђрођријација као ђравни инстђиђиђи*, докторска дисертација. Правни факултет Универзитета у Нишу.
- Прица, Милош (2018). Правни принципи у поретку правне државе: канони правног поретка и унутрашњег правног система. *Зборник радова Правној факулђиђа у Нишу*, LVIII(80): 135–180.
- Прица, Милош (2019). Управна ствар и управно-судска ствар. У зборнику радова: *Право у функцији развоја друђиђва*, Приштина [т.ј.] Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета, 597–639.
- Прица Милош (2020а). Криза законодавства у поретку правне државе. *Правна ђтрадиђија и инђђрађивни ђроцеси*, Зборник радова, Косовска Митровица: Правни факултет Универзитета у Приштини, 111–131.
- Прица Милош (2020б). Уговор и управни уговор као правни институти. *Право и муђиђи-дисђиђлинарносђ*, Зборник радова, Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу, 189–231.
- Прица Милош (2020в). Јединство правног поретка као уставни принцип и законско уређивање експропријације. *Усклађивање ђрава Србије са ђравом ЕУ*, Зборник радова, Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу, 157–186.

- Прица, Милош (2021a). *Правна држава и медији – канони медијској љрава*. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.
- Прица Милош (2021б). О територијалној заједници као правном појму – скица за разумевање локалне самоуправе као институције, *Локална самоуправа: како из крућа неразвијених*. Зборник радова са међународног округлог стола одржаног 17–19. септембра 2021. године на Власини, Београд, Стална конференција градова и општина – Савез градова и општина Србије, 166–181.
- Bobio, Norberto (1995). *Liberalizam i demokratija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Helffritz, Hans (1929). *Grundzüge des Beamtenrechts*. Berlin: Industieverlag Spaeth & Linde.
- Kant, Imanuel (1974). *Um i sloboda*, Beograd: Časopis Ideje.
- Marković, Saša (2013). *Manifest protiv imperije: prilog istoriji američkog (neo)imperijalizma*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Petrović, Milan (1981). *Pravna vezanost i ocena celishodnosti državnih vlasti i organa*. Beograd: Savremena administracija.
- Petrović, Milan (2010). *Nauka o upravljanju kao pretpostavka upravne politike*. Niš: Sven i Milan Petrović, drugo ispravljeno izdanje.
- Šmit, Karl (2001). *Norma i odluka, Karl Šmit i njegovi kritičari*. Beograd: Filip Višnjić.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PUBLIC INTEREST, GENERAL INTEREST AND PRIVATE INTEREST
AS LEGAL CONCEPTS

by

MILOŠ PRICA

University of Niš, Faculty of Law
Trg kralja Aleksandra 11, Niš, Serbia
pricamilos@prafak.ni.ac.rs

SUMMARY: The multifaceted content of public interest pertaining to some subjects of the legal order has not been the subject matter of thorough theoretical consideration in literature, which does not recognize the need to clearly distinguish the concept of public interest from the concepts of general interest and private interest in the legal order of a state governed by laws (*Rechtsstaat*). There are substantial differences between public interest, general interest and private interest. *General interests* are dynamic expressions of the general (common) good. *Private interests* are dynamic expressions of private legal goods of individual subjects of the legal order. *Public interest* is a relational determinant in the legal order of a state governed by laws. Thus, unlike general interests and private interests as substantial categories, public interest has a relational character, as it serves to regulate relations between legal interests as substantial categories. In the order of a legal state (*Rechtsstaat*), public interest is a regulatory determinant of various goods and interests, which is anchored in-between general, special and private interests, public and private sphere, publicity and privacy, the interventionism of public authorities and the civil society, the institutional order of the public authority and the institutional order of the territorial.

KEYWORDS: public interest, general interest, private interest, written law, publicity, virtues

ДРУШТВЕНЕ ПОДЕЛЕ И ИДЕНТИТЕТСКИ ИНЖЕЊЕРИНГ ТРАНЗИЦИОНИХ КУЛТУРНИХ ПОЛИТИКА У СРБИЈИ

ВЕСНА ЂУКИЋ

Универзитет уметности у Београду
Факултет драмских уметности
Булевар уметности 20, Београд, Србија
vesna.djukic@fdu.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Полазећи од односа према власти, у раду проучавамо друштвене поделе на „ванинституционалне” и „институционалне”, „независне” и „зависне” актере културног живота и њихове међусобне интеракције унутар четири породице транзиционих културних система у Србији током протеклих 50 година. Феномен посматрамо из перспективе једностране дихотомије креиране од стране дела интелектуалне, културне и уметничке елите која пружа отпор владајућим политичким и културним токовима и то кроз три временске тачке пресека (седамдесете и деведесете године 20. века и прве две деценије 21. века) које представљају прекретнице у вођењу културне политике засноване на политичком, правном и финансијском ауторитету власти стеченом на основу изборних резултата. Емпиријско истраживање засновано је на интервјуима са актерима транзиционе културне политике у Србији и контекстуализацији садржаја интернет презентација и медијских текстова. Поред компаративне анализе, примењена је и нормативна анализа документа „Протокол о сарадњи између Министарства културе и Независне културне сцене Србије” (2011) који представља потврду културне хегемоније и идентитетског инжењеринга од стране алтернативног модела културне политике „двојник државе”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: транзициона културна политика, самоуправљање у култури, двојник државе, друштвене поделе, идентитетски инжењеринг, културна хегемонија

На транзициону културну политику Србије током прве две деценије 21. века велики утицај има „пројугословенска, космополитска и лева (...)

уметничка контрајавност отпора” која се након 1991. године успоставља „као дисидентска, опозициона владајућим политичким и културним токовима” осамдесетих година који су „били у кључу националног буђења, одмака од комунизма, југословенства, везивањем за десна кретања” [Драгићевић Шеших 2018: 13–15]. Како истиче Милена Драгићевић Шеших „то је била специфична заједница знања, која је почела да развија нову продукцију појмова, контекстуализованих према потребама времена” од којих ћемо у овом раду посебну пажњу посветити појму „иновативна културна политика одоздо” који је и практично операционализован потписивањем „Протокола о сарадњи између Министарства културе и Независне културне сцене Србије”.

Она је за опозиционо деловање баштинила дисидентско искуство критичких интелектуалаца, културних радника и професионалних уметника који су још шездесетих и седамдесетих година развили „културу отпора” [Инђић 1997] као вид политичке и идејне алтернативе тадашњем репресивном идеолошком концепту друштва и примењивали мноштво стратегија политичког деловања изван политичких институција и политичке арене. Како Инђић наводи, средишта окупљања дисидената и критичке интелигенције који су се залагали за проширење граница слободе шездесетих и седамдесетих година била су „Српско филозофско друштво”, „Удружење књижевника Србије”, „Социолошко друштво Србије”, часописи *Филозофија*, *Праксис*, *Дело*, *Књижевне новине*, *Гледишта*, *Поља*, Кино-клуб „Београд”, позориште „Атеље 212”, листови *Ситудени*, *Видици*, *Сусрећ* и др.

У сва три наведена случаја ће се показати да је „контрајавност отпора” развила посебан модел утицаја на културну политику највише захваљујући самој природи културе која за власт представља посебан изазов јер, у настојању да очува слободу уметничког стваралаштва, пружа отпор свакој промени која се разуме као рестрикција и репресија. Међутим, пракса културних политика у Србији је током последњих 50 година показала да слобода једне групе актера често угрожава слободу друге групе. То се посебно односи на отпор културној политици тоталитарног комунистичког режима и формирање југословенске либералне културне политике на „Конгресу културне акције” (Крагујевац 1971). Том приликом је изнет манифест либералног крила Савеза комуниста Србије које је самоуправљање разумело као пут напуштања „монопола за поседовање власти” од стране државних или партијских органа [Перовић 1971: 47].

Тако је самоуправни модел културне политике врло брзо успоставио друштвене поделе између две групе носилаца различитих вредносних, културних и уметничких система. Први су били носиоци званичне идеологије самоуправљања радничке класе, зависни од одлука Комунистичке партије да кроз идеолошко-културни и идентитетски инжењеринг „створе човека новог кова који по схватањима неће личити на класно жигосаног грађанина или богатијег угледног сељака проглашеног за кулака” [Крестић 2020: 29]. Други су били припадници новог слоја југословенских „независних” интелектуалаца, професионалних уметника и културних

радника који су веровали у „социјализам с људским ликом” и у име либералних вредности током шездесетих и седамдесетих година развили „културу отпора” званичној идеологији [Инђић 1997].

Иако се отпор огледао у залагању за „ново просветитељство” кроз процес професионализације и елитизације културе, он је из перспективе „строге подељености елитне и популарне културе и њихових социјалних носилаца” [Крстић 2014: 273] довео до развоја алтернативног модела имплицитне културне политике „двојник државе” [Nikšić и Marković 1994: 1; Ђукић 2010: 222–228; Ђукић 2022]. Овај модел је развио професионалну уметничку продукцију делом конвенционалних форми елитне културе, а делом алтернативних облика уметничког стваралаштва која је удаљавала културну понуду „већа давалаца услуга” од културне потражње „већа корисника услуга”. Удаљавање две кључне породице културног система, „породице стваралаца” и „породице публике” оставило је значајан број радника изван културног живота друштва. То су у највећем броју били припадници радничке класе са ниским стручним квалификацијама који нису стекли културни капитал у породици нити развили културне потребе, навике и интересовања кроз образовни систем.

Тако је, заправо, „култура отпора” довела до социјалног раслојавања у култури и реакције државе оличене у Комунистичкој партији, која је у циљу доступности културе друштвеном слоју радничке класе снажно подстицала модел „просветитељског аматеризма” [Ђукић 2010: 227]. Дефинисан је као „креативна самоделатност” која у складу са концептом културне демократије омогућава сваком грађанину активно учешће у културном животу и уметничком стваралаштву у оквиру бројних секција културно-уметничких друштава и програма културно-уметничких манифестација. Будући да је у симболичком смислу овај модел представљао тоталитарну верзију демократизације културе, па и културне демократије засноване на плурализму културних модела и вредности, аматеризму се у периоду радничког самоуправљања приписивала „корективна” улога у односу на институционализовани професионализам, елитизам и бирократизацију културне и уметничке продукције. Ово посебно имајући у виду да је најзаступљенији облик фолклорног аматеризма доприносио очувању нематеријалне традиционалне народне културе што је додатно антагонизовало однос између заговорника елитне и популарне културе.

Заговорници модела креативне самоделатности, тврдили су да је аматерско стваралаштво „најконструктивнија критика традиционалне елитне културе” [Ђукић 2010: 227]. Будући да је нова друштвена класа радника у претходним историјским периодима развоја културних политика била маргинализована и ускраћена за могућност учешћа у културном животу друштва којим су доминирале елитне институције културе доступне културној елити са формираним културним потребама, навикама и интересовањима, монопартијска држава којом је управљала Комунистичка партија је осмислила нова системска решења којим је културни живот већег дела становништва усмеравала ка културно-уметничком аматеризму. Огледала су се у јачању улоге културно-просветних заједница

и оснивању културно-уметничких друштава у фабрикама и локалним самоуправама. У том смислу је и основна интенција Устава (1974) у делу који се односи на културу била стварање „све богатије културе и цивилизације социјалистичког друштва” које омогућава „ослобођење рада” и „подизање културе радних људи” [Јовић 1980: 5–6].

Притом, треба имати у виду да је групу „независних” интелектуалаца носилаца „културе отпора” чинио велики број уметника и културних радника који су субверзивну уметничку критику „једнопартијске узурпације власти” развили у контракултурни покрет назван „црни талас” (1958–1973). Власт је већину уметничке продукције овог уметничког покрета ставила у „бункер” и забранила за јавно приказивање, уметници су хапшени и осуђивани на затворску казну, а у „бункеру” се нашао и постконференцијски зборник радова са Конгреса културне акције који је био забрањен за издавање све до половине деведесетих година 20. века. Тако се већ у комунистичкој Југославији формира дисидентски уметничко-интелектуални поткултурни модел који се све до данас није повукао са културне сцене [Драговић 2021].¹

Један део ове поткултуре је наставио да се тако самовољно декларише и наредних деценија, иако је цензура у културној политици забрањена, слобода уметничког и научног стваралаштва гарантована Уставом РС (чл. 73, 2006), а дисидентство обесмишљено слободом јавног деловања кроз политичке институције вишепартијског система. Како је карактеристика овог поткултурног модела била „радикално оспоравање друштвених вредности и односа власти и моћи у друштву, више путем конвенционалне уметничке форме, него путем експеримента”, деценију касније се некадашњој дисидентској уметничкој интелектуалној поткултури придружују и други поткултурни и контракултурни модели међу којима: алтернативни поткултурни модели, интелектуалне помодне поткултуре, уметничко-стваралачке поткултурне или алтернативне групације и други, које, упркос одређеним разликама, повезује протест и одбацивање доминантних модела [Драгићевић Шешић и Стојковић 2011: 226].

И поред свих разлика између конвенционалних, алтернативних и експерименталних форми уметничког изражавања, сврховит правац деловања дисидентских иницијатива „одоздо” је и током прве деценије 21. века био налик на правац деловања самоуправљања у култури седамдесетих и осамдесетих година 20. века. То пре свега кроз позитивну дискриминацију једног дела (де)привилегованих и маргинализованих друштвених група професионалних уметника суочених са бројним друштвеним променама. Оне се нису огледале само у нарастајућем аматеризму у периоду самоуправљања, већ и у распаду заједничког југословенског тржишта културе као и у захтевима тржишта у новом капиталистичком окружењу

¹ Једна од малобројних свеобухватних анализа деловања интелектуалаца у оквиру овог поткултурног модела објављена је у новинском чланку Радета Драговића „Професори у беспућима дневне политике: некадашњи праксисовци, шездесетосмаши и дисиденти у вечној помрачини балканског странчарења”, *Новосћи*, 13. 2. 2021. [Драговић 2021].

након рушења берлинског зида и пада комунизма, односно социјализма у земљама Југоисточне Европе.

Један део уметника организован у струковним удружењима и цивилним организацијама сматрао се ускраћеним за могућност учешћа у институционалном културном животу друштва којим су доминирале јавне институције културе чији је оснивач држава или локална самоуправа. Касније ћемо видети да ове „ванинституционалне” уметничке иницијативе „одоздо”, подржане од стране дисидентске политичке и интелектуалне елите које пружају отпор непожељним културним моделима, имају тенденцију да постану јавна културна политика која се води „одозго”, из врха пирамидалне структуре власти, и то упркос чињеници да политичке партије које „дисиденти” подржавају и које њих подржавају, немају подршку бирача за вођење јавних практичних политика, што је још једна сличност са утицајем „двојника државе” на самоуправљање у култури.

НЕЗАВИСНИ И ЗАВИСНИ

Позивањем на либералне политичке идеје о грађанском друштву и различите партиципативне праксе, поткултурни и контракултурни модели у Србији развили су се у „ванинституционални” сектор културе, односно „независну” уметничку сцену.² Њено деловање не представља недопуњујући већ супротстављени концепт који значајно надилази активности заговарања за побољшање положаја културе и уметности у друштву. Ово већ тиме што је фокус независне сцене на креирању иновативних културних политика „одоздо”, које по дефиницији јавних политика може да води само покрајинска и локална самоуправа на основу правног, политичког и финансијског ауторитета који се стиче на локалним изборима. У том смислу, заинтересовани актери могу да утичу на културну политику различитим иницијативама „одоздо”, али не могу да учествују у одлучивању све док легални и легитимни носиоци власти не донесу политичку одлуку да законом или другим обавезујућим правним актом пренесу или поделе одговорност одлучивања са другим актерима културног живота. У теоријском смислу, стога, не постоји културна политика „одоздо” већ само културна политика заснована на иницијативама грађана које долазе „одоздо”. Одсуство правних механизма је индикатор опструкције процеса одлучивања којем „слаба држава” (Index of states weaknesses in the developing world) и „слаба културна политика” [Стојковић 2010: 129–143] прве деценије транзиције у Србији нису могле да се одупру.

То је посебно видљиво у тексту „Протокола о сарадњи између Министарства културе и Независне културне сцене Србије” који је потписан 2011. године, неколико месеци након оснивања НКСС.³ У овом споразуму

² Након што се назив „ванинституционални сектор културе” показао неприкладним, алтернативна уметничка сцена је као резултат саморефлексије себе назвала „независном”; интервју вођен са Предрагом Цветичанином као једним од потписником „Протокола” испред НКСС у фебруару 2020. године.

³ Независна културна сцена Србије (НКСС) је асоцијација организација, иницијатива и појединаца у области културе и уметности у Србији коју чине 53 организације из 15 градова

који не представља обавезујући правни акт већ само исказ о намерама, наводи се да би „ванинституционални актери културне политике и међу њима и организације и иницијативе које припадају Независној културној сцени требало да буду укључени као равноправни партнери у остваривање општег интереса у култури и креирање културне политике у Србији” (чл. 1 „Протокола”). Додатно се наводи (чл. 2, став 1 „Протокола”) да би то било остварено „кроз укључивање представника НКСС у рад тела која практично креирају културну политику у РС, а посебно оних тела које доносе одлуке везане за рад независних културних организација и иницијатива” [NKSS, 21.10.2016]. Будући да НКСС нема статус репрезентативног уметничког удружења како прописује Закон о култури, те према томе не може да буде заступљен ни у Националном савету за културу као стручном саветодавном телу Министарства културе [Закон о култури, 2009, чл. 15]⁴, а још мање у другим телима која доносе одлуке на основу правног, политичког и финансијског ауторитета власти, Министарство културе је 2013. суспендовало „Протокол”.

Ово је додатно антагонизовало односе између државе и контракултурног дела цивилног сектора, да би се три године касније развило у радикализовану кампању НКСС „Култура у протесту” [NKSS, 21.10.2016].⁵ Поводом укидања „Протокола” НКСС је у отвореном писму јавности и Министарству културе навело да су у ставу Министарства заузеле две „посебно проблематичне позиције”: „Једна је сумња у репрезентативност Асоцијације, а друга је очекивање да ванинституционални актери у култури учествују у изградњи институција.” Доказујући репрезентативност простим набрајањем организација чланица НКСС за које се сматра да су репрезентативне по себи, упркос јасној законској одредби (чл. 56) да репрезентативност утврђује министар на предлог Комисије за утврђивање репрезентативности удружења у култури, у писму се даље наводи: „Очекујући од ванинституционалних актера културе да учествују у изградњи институција показујете основно неразумевање улоге коју данас цивилни/независни сектор има у култури. Срећом, Закон о култури је ту да Вас исправи. Улога цивилног сектора у култури није изградња институција, већ допринос остваривању циљева из члана 6. Закона о култури, и то у својству равноправног актера културног развоја. О равноправности и неопходном учешћу других субјеката у процесу одлучивања говоре и члан 3, ставка број 7 и 8, као и и члан 73. Закона о култури, и то на основу

у Србији, што према истраживањима аутора овог рада представља око 10% укупног броја невладиних организација у култури, не рачунајући културно-уметничка друштва, удружења уметника и друге актере који делују у цивилном сектору културе.

⁴ Члан 16 Закона о култури који је био на снази у време потписивања и суспендовања „Протокола”, предвиђао је да Национални савет за културу поред осталих чланова, чине угледни и афирмисани уметници који се бирају на предлог репрезентативних уметничких удружења, водећи рачуна о заступљености свих профила.

⁵ Радикализација протеста се поред осталог огледала у интензивним кампањама против развоја креативних индустрија при Кабинету председника Владе РС, као и у спречавању да се усвоји предлог дугорочне стратегије развоја културе који је Влада РС усвојила, али је у јавној расправи током 2017. НКСС спречила њено доношење.

докумената УНЕСКО и других међународних споразума чији је Република Србија потписник.” [Kontrapress, 24.10.2013].

Наведени чланови Закона који је био на снази у време потписивања „Протокола” односе се на општи интерес у култури за који се обезбеђују средства у буџету Републике Србије (члан 6), и равноправност у оснивању и раду свих установа и других субјеката у култури (чл. 3, став 7; чл. 73), што по сваком основу искључује привилегован статус НКСС. Такође, важно је истаћи посебно проблематичан став да ванинституционални актери у култури не треба да учествују у изградњи институција, што је последица суштинског неразумевања значења појма „институција”. До тога је дошло услед неодговарајућег превода енглеског појма “institution” за који у српском језику постоје два појма. Први се односи на установе културе у јавном сектору чији је оснивач држава, због чега НКСС као део цивилног сектора одбија да допринесе њиховом развоју будући да се препознаје као независан од државе и власти. Други појам „институција” у српском језику означава свако установљено, односно основано правно лице које у правно уређеној држави већ самим оснивањем и завођењем у јавни регистар чини правно утемељену институционалну инфраструктуру, независно од тога да ли се ради о уметничким организацијама или струковним удружењима у цивилном сектору, установама културе у јавном сектору или привредним субјектима у приватном сектору.

Имајући све наведено у виду, „Протокол” је доказ очигледног неразумевања духа Закона о култури, посебно имајући у виду да је НКСС привилегован статус стекла противно бројним другим законским одредбама, као нпр. о равноправности субјеката у култури. У погледу процедуре доношења „Протокола” треба истаћи и да јавности никада није предочено на основу којих мерила је ова група цивилних организација у култури стекла право укључивања у процес креирања културне политике у Србији, нити да постоји политичка воља извршне и законодавне власти да се постојећи државни модел културне политике дефинисан Законом о култури замени парадржавним (eng. *arm's length*) моделом који омогућава поделу надлежности одлучивања између јавног, приватног и цивилног сектора у култури. Ово нарочито имајући у виду да право на укључивање у рад тела која практично креирају културну политику у РС нису имали други субјекти у култури, а посебно најстарије и најзначајније културне институције српског народа као САНУ⁶, Матица српска⁷, Задужбина Илије Милосављевића Коларца⁸. Оне су тек изменама Закона о култури (2020, 2021)

⁶ САНУ је последњих деценија 20. века и прве деценије 21. века у јавности стигматизирана због наводног српског национализма и одговорности за распад Југославије у Меморандуму објављеном 1985. године што је био разлог да академици Коста Михајловић и Василије Крстић 2002. одговоре на критике и 2002. објаве студију „Меморандум САНУ под ударима политике”, а 2017. године „Меморандум САНУ тридесет година касније”.

⁷ Према наводима на сајту Матице српске, Министарство културе током 2015. „започиње акцију гашења *Лейоиса Матице српске* који излази од 1824. и довођења Матице српске до стања озбиљне финансијске дубиозе”.

⁸ Задужбина Илије Милосављевића Коларца је исте године када је потписан „Протокол” (2011) препуштена тржишном финансирању након прекида вишедеценијског буџетског

стакле право да „уживају посебну бригу” (чл. 21а) а неке од њих и да имају представнике у Националном савету за културу (2021). Притом, такође треба имати у виду да је НСК „стручно-саветодавно тело” основано „ради обезбеђивања сталне стручне подршке у очувању, развоју и ширењу културе” (чл. 16, Закон о изменама и допунама Закона о култури, 2021) те да нема надлежност одлучивања, већ само саветовања, за разлику од НКСС који је „Протоколом” добио статус равноправног партнера „у остваривању општег интереса у култури и креирање културне политике у Србији”.

Потребно је нагласити да свако етички исправно одлучивање, а посебно оно засновано на демократским начелима, захтева од културне политике да створи услове за равноправно учешће свих субјеката у култури. На то начело се позива и НКСС, али не да би допринела равноправности актера, већ да би поларизовала културну сцену на „нереформисане институције” и „организације независних професионалаца”: „Ситуација данас изгледа више него икада до сада поларизовано. С једне стране су неререформисане институције које целе своје буџете троше на плате запослених и комуналије, а мало или никако не производе програме, док су на другој страни организације независних професионалаца које немају за плате и просторе, а продукују већину најрелевантнијих достигнућа савремене културе и уметности у Србији. У целој слици неспорно је једино да је културна сцена на удару небриге и препуштена постепеном умирању – било да је државно подржана или независна” [Manek, 2014].

Став о „нереформисаним институцијама” упућује на два међусобно повезана закључка. Први се односи на одсуство свести о солидарној одговорности свих актера политичког и културног живота за слабе резултате реформских стратегија демократске транзиције и консолидације културног система у којем јавне установе културе заузимају значајно место. То потврђује чињеница да су током прве деценије транзиције у култури најзначајније установе културног памћења у Србији затворане, уместо да буду реформисане (Народни музеј у Београду 2003–2018, Музеј савремених уметности у Београду 2007–2017, Народни музеј у Панчеву 2005–2011. и др). Други закључак упућује на одсуство свести о одговорности независне сцене за одбијање да допринесе неопходним реформама културних институција којима и сама припада, већ додатно поларизује систем да би из такве ситуације произвела корист за себе и сродне организације.⁹

У том смислу потписивање „Протокола” који омогућава монополизован статус „независних професионалаца” у одређеној мери има сличности са самоуправањем у култури које је представљало покушај тоталитарног режима да успостави непосредну размену понуде и потражње између две заинтересоване стране без посредовања власти. Повлачење власти из одлучивања о култури и преношење надлежности на самоуправне

финансирања од стране Скупштине града Београда; интервју са директорком Задужбине Јасном Димитријевић вођен у августу 2020.

⁹ Како је наведено на интернет презентацији НКСС, мисија ове асоцијације је „јачање сопствених капацитета и капацитета својих чланица (...) да утиче на културну политику и друге јавне политике које су са њом у вези”.

интересне заједнице у култури (1974) отворило је могућност непосреднијег утицаја независних професионалаца окупљених у дисидентским политичким, интелектуалним и уметничким круговима који су се самоорганизовали у пружању отпора власти након студентских протеста (1968) и „чистке либерала” (1972). То је довело до монополизације институционализованог професионализма и бирократизације културне и уметничке продукције, а тиме и до поларизације између два већа самоуправног одлучивања у култури: већа давалаца (стваралаца) и већа корисника услуга (публике). Уместо да посредује у размени рада између оних који стварају културне и уметничке програме и грађана који их финансирају да би од њих имали користи кроз развој културних потреба и подизање квалитета живота, самоуправни систем у култури се трансформисао у доминацију једне групе професионалаца у породици стваралаца која креира понуду културних и уметничких садржаја водећи се претежно уметничким квалитетом над корисницима у породици публике који већином од те продукције нису имали опипљиве користи иако су је финансирани.

СИМБОЛИЧКА ПОЛИТИКА СОЦИЈАЛНИХ ПОДЕЛА

Потписивањем „Протокола” је у промењеном политичком контексту прве деценије демократске транзиције 21. века изведена слична опструкција неререформисаног културног система за који је одговорна „слаба држава и слаба културна политика” [Стојковић 2010: 129–143]. Монополизовањем статуса НКСС створена је могућност стратешког утицаја високообразоване уметничке и културне елите која чини 92% независне културне сцене Србије [Цветичанин 2020: 22] на три кључне „породице” [Молар 2000] које делују у културном систему Србије.

„Породица стваралаца” којој НКСС припада будући да је примарно фокусирана на уметничко стваралаштво [Цветичанин 2020: 34], потписивањем „Протокола” пресељена је и у „породицу доносилаца одлука” у којој одлучује у сопствену корист или у корист њој сродних организација. Овај двојни положај је у значајној мери допринео маргинализацији положаја „породице публике” у културном систему. То зато што се као „једино мерило успеха успоставља уметнички квалитет” културне продукције, док се „успех код публике генерално, а посебно економски успех, дочекује са сумњичавошћу” [Цветичанин 2020: 80]. Овде треба истаћи да уметнички квалитет није једини показатељ вредности културне и уметничке продукције која, поред уметничких, треба да задовољи и сазнајне, језичке, комуникационе и стваралачке потребе публике. Оспоравање значаја публике без које „стваралац не постоји” [Молар 2000: 18] и свођење вредности продукције искључиво на уметнички квалитет, резултат је контракултурног деловања једног дела привилеговане публике у „породици посредника” (независни интелектуалци, универзитетски професори, уметнички критичари, новинари и уредници независних медија и др.) која субјективно суди о уметничком квалитету. Ово редуковање вредности културне и уметничке продукције „породице стваралаца” искључиво

на субјективне оцене уметничког квалитета, представља још једну опструкцију процеса одлучивања којем „слаба држава” (Index of states weaknesses in the developing world) и „слаба културна политика” [Стојковић 2010: 129–143] прве деценије транзиције у Србији нису могле да се одупру.

Стратегија самоодрживости независне сцене која је независно од других актера културног живота, запосела све четири породице је, заправо, најделотворнији резултат промишљеног разарања крхког транзиционог културног система. То посебно имајући у виду да „породицу посредника” великим делом чини „пројугословенска, космополитска и лева (...) контрајавност отпора” [Драгићевић Шешић 2018: 13] која је и деведесетих година имала активну улогу у промени режима, а седамдесетих у врху власти. Утицају ове породице највише доприносе независни транснационални медији који нису регистровани у Србији и не подлежу законима РС, те није познато ко их уређује и какву уређивачку политику воде.¹⁰ Медијски садржаји које они креирају и преносе до јавности претежно се заснивају на изјавама оног дела „породице посредника” који себе доживљава независним од државе и власти и намеће се као културни хегемон [Ђукић 2022: 98].

Исто тако „независна” културна сцена себе доживљава независном од државе, власти и закона, што на одређени начин представља континуитет либералне идеје напуштања „монопола за поседовање власти” од стране државних или партијских органа изнетој на Конгресу културне акције. Отуда уверење да НКСС може бити равноправни актер у одлучивању, посебно имајући у виду да је фокус на „креирање иновативних културних политика” специфична карактеристика независне сцене у Србији која се по томе разликује од других независних сцена у Југоисточној Европи чија је примарна активност организовање културних догађаја и сл. [Цвeticанин 2020: 33–34].

Да бисмо разумели и објаснили феномен независне сцене у Србији, позваћемо се на теорију материјалних и симболичких јавних политика [Anderson 2003: 14] која истиче да симболичке политике имају мало стварног материјалног утицаја на људе јер „не испоручују оно што изгледа да испоручују”, нити нуде „оипљиве предности” од којих би грађани имали оипљиве материјалне користи. Потврду ове теорије видимо и у случају потписивања „Протокола” који је, иако замишљен да симболички представља иновативну културну политику „одоздо” засновану на моделу партиципативног одлучивања о битним питањима развоја културе, због бројних недостатака, био на снази само годину дана пре него што је суспендован.

Акт ће остати уписан у историји транзиционе културне политике као операционализација теорије симболичких граница [Крстић 2014: 275] која успоставља „концептуалну дистинкцију” између привилегованих социјалних актера и оних који то нису, и то истовремено на два нивоа. На првом, између јавног и цивилног сектора у култури који је показао надмоћ алтернативног „ванинституционалног” и „независног” дела ци-

¹⁰ Према новинском чланку Филипа Родића „Неће моћи: Пружаоци медијских услуга” програмски директор Н1 је на суду под заклетвом изјавио да не зна ко уређује телевизију Н1, *Новосћи* 17. 7. 2022.

вилног друштва над правном државом и структурама власти, а на другом, доминацију над најстаријим научним, културним и образовним организацијама које су, посматрано кроз време, од њиховог оснивања током 19. века до данас,¹¹ имале најзначајнији симболички и материјални утицај на очување и развој националног културног идентитета, културни живот и културни развој друштва.

Искључивост ће у наредном периоду добити размере „културног рата” јер након суспензије „Протокола” долази до радикализације контракултурног отпора „националистичким моделима меморијализације” [Кисић и Суботић 2020: 208] усмереног на институционално културно памћење и обележавање историјских догађаја и личности [Ђукић 2022a]. У области позоришне уметности прекретницу представља негативна, идеолошки мотивисана и субјективна уметничка критика због које су две позоришне представе Народног позоришта у Београду и Народног позоришта у Нишу скинуте са репертоара. Прва је представа „Константин: знамење анђела” (2013) посвећена обележавању 1700 година од проглашења Миланског едикта као акта верске толеранције којим је Римско царство признало хришћанство као религију. Друга је представа „Српска трилогија” (2013) којом је обележена стогодишњица Великог рата. Отпор меморијализацији је, такође, разлог вишегодишњих захтева (2017–2021) да се одустане од постављања споменика Стефану Немањи. Тим поводом је академик Светомир Арсић Басара, вајар и члан жирија који је на јавном конкурсима изабрао награђено решење споменика изјавио: „Споменик Стефану Немањи враћа нас у наше духовно гнездо. Опомиње нас да будемо ’своји на своме’, да се приближимо својим коренима. Доста је било отуђивања Србије саме од себе и после Првог и после Другог светског рата у интересу Југославије” [Димитријевић 2020].

Таква рестриктивна политика је у супротности са одредбама Универзалне декларације о људским правима [Уједињене нације, 1948] која сваком гарантује право на слободно учешће у културном животу заједнице и уживање у уметности (чл. 27). Упркос томе, ово право се ограничава читавим низом мера имплицитне и експлицитне културне политике, како најстаријим институцијама културе српског народа у породици стваралаца, тако и породици публике на чији се уметнички укусу гледа са сумњичавошћу и која је често спречена да дође у додир са уметничким делом. Да се право на културу и остала људска права, ничим не могу ограничити говори и последњи члан ове Декларације који се односи како на државе, тако и на групе и појединце: „Ниједна одредба ове Декларације не може се тумачити као право за ма коју државу, групу или лице да обавља било коју дјелатност или да врши било какву радњу усмјерену на рушење права и слобода који су у њој садржани” (чл. 30).

¹¹ Матица српска (основана у Пешти 1826, пресељена у Нови Сад 1864), Народни музеј у Београду (1844), Српско учено друштво (Београд 1864, зачетак Српске академије наука), Задужбина Илије М. Коларца (Илија Милосављевић је 1878. сав свој иметак тестаментом оставио српском народу у циљу ширења науке и културе), Народно позориште у Београду (1868) и многе друге.

ЗАКЉУЧАК

Суочена са мноштвом промена у друштву које доживљава као рестрикцију и репресију, а пре свега оних повезаних са распадом Југославије и обновом српске државности, једна група „независних” интелектуалаца, уметника и транснационалних медија је вођењем симболичке политике и производњом друштвених подела себе довела у центар одлучивања транзиционе културне политике. Опструкција система одлучивања је маргинализовала све друге актере културног живота, не само у „породици доносилаца одлука” која је саму себе развластила упркос Закону о култури, већ и у оном делу „породице стваралаца” који репрезентују најстарије институције културе српског народа. Повезана идеолошком борбом против „монопола за поседовање власти”, ова група утицајних посредника у групним интеракцијама између три друге породице културног система, пет деценија развија алтернативни модел имплицитне културне политике „двојник државе” чији је идентитетски инжењеринг усмерен против непожељних вредности културног система, а посебно оних које су носиоци српског културног идентитета.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је настао као резултат финансирања научноистраживачке делатности ФДУ, према уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђукић, Весна (2022). „Двојник државе” у културној политици Србије [1971–2021]. *Српска ђолићичка мисао*, 1: 93–117.
- Ђукић, Весна (2022а). *Памћење као ошћор забораву: краћика сћудуја ђолићичке очувања српској кулћурној идентитетској*. Београд – Нови Сад: Факултет драмских уметности и Матица српска.
- Ђукић, Весна (2010). *Држава и кулћура, сћудује савремене кулћурне ђолићичке*. Београд: Факултет драмских уметности.
- Закон о култури (2009). *Службени јласник Републике Србије*, 72/2009.
- Закон о потврђивању Конвенције о заштити и унапређењу разноликости културних израза (2009), (међународни уговори). *Службени јласник Републике Србије*, 42/2009.
- Инђић, Триво (1997). *За ново јросветителство*. Београд: Гутембергова галаксија.
- Кисић, Вишња и Ирина Суботић (2020). Вредновање наслеђа маргине, култура сећања и студије наслеђа у радовима проф. Милене Драгићевић Шеших. *Кулћура*, 169: 201–220.
- Крстић, Василије Ђ. (2020). О суштинским питањима српског духовног јединства, *Српски кулћурни јросћор, усћројство, јроблеми, вредностии*, 1, Нови Сад: Матица српска.
- Крстић, Немања (2014). Симболичке границе – значај културних фактора у формирању, одржавању и мењању социјалних разлика и сукоба. *Кулћура*, 143: 273–296.
- Михајловић, Коста и Василије Ђ. Крстић (2017). *Меморандум САНУ јосле јридесет јодина*. Београд: Новости.

- Перовић, Латинка (1971). Уводно обраћање. *Конгрес културне акције у СР Србији*, Београд: РК ССРН Србије, 39–51.
- Универзална декларација о људским правима, 1948, Уједињене нације.
- Устав Републике Србије (2006). *Службени гласник РС*, бр. 98/2006 и 115/2021.
- Anderson, James E. (2003). Public policymaking: An introduction. Chapter 1, *The Study of Public Policy*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1–34.
- Dragičević Šešić, Milena (2018). *Umetnost i kultura otpora*. Beograd: FDU i Clio.
- Dragičević Šešić, Milena i Branimir Stojković (2011). *Kultura, menadžment, animacija, marketing*. Beograd: Clio.
- Jović, Borislav (1980). *Kulturni život u udruženom radu, mesnoj zajednici i opštini*. Beograd: Zavod za obrazovanje administrativnih kadrova SR Srbije i Izdavačko-štamcarska OOUR „Stručna knjiga”.
- Molar, Klod (2000). *Kulturni inženjering*. Beograd: Clio.
- Nikšić, Marija i Vojislav Marković (1984). Samoupravne interesne zajednice, uvodne napomene. *Informacije*, 129: 31. maj 1984.
- Polen Sen Žan, Kristijana (1999). *Kontrakultura*. Beograd: Clio.
- Stojković, Branimir (2010). Kulturna politika i slaba država. *Kvalitet političkih institucija*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, 129–143.
- Cvetičanin, Predrag (2020). *Nezavisne kulturne scene u jugoistočnoj Evropi*. Niš: Univerzitet u Nišu, Fakultet umetnosti.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Димитријевић, Милица, Сваки споменик живеће колико у себи има духовне снаге, интервју са Светомиром Арсићем Басаром, *Политика*, 28. 10. 2020. <https://www.politika.rs/scc/clanak/465459/Svaki-spomениk-zivece-koliko-ima-u-sebi-duhovne-snage>
- Драговић, Раде (2021). „Професори у беспућима дневне политике: некадашњи пракси-совци, шездесетосмаши и дисиденти у вечној помрачини балканског странчарења”, *Новосић*, 13. 2. 2021. Доступно на: <https://www.novosti.rs/c/drustvo/vesti/962927/profesori-bespucima-dnevne-politike-nekadasnji-praksisovci-sezdesetomasi-disidenti-vesnoj-pomracini-balkanskog-strancarenja>. Приступљено: 23.12.2022.
- Закон о изменама и допунама Закона о култури (2020). Службени гласник Републике Србије, 6/2020. Доступно на: https://www.paragraf.rs/izmene_i_dopune/240120-zakon-o-izmenama-i-dopunama-zakona-o-kulturi.html. Приступљено: 23.12.2022.
- Закон о изменама и допунама Закона о култури (2021). Службени гласник Републике Србије, 47/2021. Доступно на: https://www.paragraf.rs/izmene_i_dopune/100521-zakon-o-izmenama-i-dopunama-zakona-o-kulturi.html. Приступљено: 23.12.2022.
- Матица српска (2015). Рачун је чист, одговор Председништва Матице српске на саопштење Министарства културе и информисања. Доступно на: [https://www.matica-srpska.org.rs/tag/odgovor-predседništva-matiće-srпске/](https://www.matica-srpska.org.rs/tag/odgovor-predседništva-matiце-srпске/). Приступљено: 23.12.2022.
- Родић, Филип (2022). Неће моћи: Пружаоци медијских услуга, *Новосић* 17. 7. 2022. Доступно на: <https://www.novosti.rs/c/vesti/kolumne/1136542/nese-moci-pruzaoci-medijskih-usluga>. Приступљено: 23.12.2022.
- Manek*: magazin nezavisne kulture (2014). Uvodnik: Ozvaničena marginalizacija, 2, Beograd. Доступно на: <https://nezavisnakultura.net/wp-content/uploads/2019/04/MANEK-2-veb.pdf>. Приступљено: 23.12.2022.
- Nezavisna kulturna scena Srbije (NKSS). Saopštenje NKSS – Kultura u protestu, Beograd (15. 10. 2013). Preneseno 21. 10. 2016. Доступно на: <https://nezavisnakultura.net/2016/10/21/577-2>. Приступљено: 25. 12. 2022.

- Nezavisna kulturna scena Srbije (2022). Misija i ciljevi. Доступно на: <https://nezavisnakultura.net/misija-i-ciljevi>. Приступљено: 25. 12. 2022.
- Nezavisna kulturna scena Srbije (2016). Ukidanje Protokola o saradnji sa Ministarstvom kulture, 16. 10. 2016. Доступно на: <https://nezavisnakultura.net/2016/10/21/ukidanje-protokola-o-saradnji-sa-ministarstvom-kulture>. Приступљено: 23.12.2022.
- NKSS: Ministarstvo ne razume ulogu koju nezavisni sektor ima u kulturi, *Kontrapress*, 24. 10. 2013. Доступно на: <http://www.kontrapress.com/clanak.php?rub=ARTivizam&url=NKSS-Ministarstvo-ne-razume-ulogu-koju-nezavisni-sektor-ima-u-kulturi>. Приступљено: 23.12.2022.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SOCIAL DIVISIONS AND IDENTITY ENGINEERING OF TRANSITIONAL CULTURAL POLICY IN SERBIA

by

VESNA ĐUKIĆ

University of Arts in Belgrade
Faculty of Dramatic Arts
Bulevar umetnosti 20, Belgrade, Serbia
vesna.djukic@fdu.bg.ac.rs

SUMMARY: Starting from the relationship to the government, we study the social division into “off-institutional” and “institutional”, “independent” and “dependent” actors of cultural life in Serbia and their mutual interactions within the four families of the transitional cultural system. Due to the similarity with self-management in culture, we observe the phenomenon through two time points that represent turning points in the conduct of cultural policy based on the political, legal and financial authority of the government acquired on the basis of election results. Empirical research is based on interviews with actors of transitional cultural policy in Serbia and contextualization of the content of internet presentations and media texts. In addition to the comparative analysis, a normative analysis of the document “Protocol on cooperation between the Ministry of Culture and the Independent Cultural Scene of Serbia” (2011) was also applied, which is a confirmation of cultural hegemony and identity engineering by the alternative model of cultural policy “state double”. The results of the research showed that this alternative model in 2011 obstructed the decision-making system defined by law which does not provide for the transfer of decision-making authority to an independent body; that the independent scene is not aware of the joint responsibility for the disastrous results of a weak state according to the Index of states weaknesses in the developing world; that it uses the weaknesses of the transitional cultural policy in order to achieve benefits for itself and related organizations by excluding undesirable value systems in culture, especially those that are the bearers of Serbian cultural identity.

KEYWORDS: transitional cultural policy, self-management in culture, double state, social divisions, identity engineering, cultural hegemony

ЕТНИЧКИ ИДЕНТИТЕТ БАЧКИХ БУЊЕВАЦА У ПОПИСИМА СТАНОВНИШТВА: 1850–2011.

АЛЕКСАНДАР ХОРВАТ

Музеј Војводине
Дунавска 35–37, Нови Сад, Србија
aleksandarhorvat1987@yahoo.com

САЖЕТАК: Циљ рада је анализа различитих форми и трансформација у дефинисању и декларисању етничког идентитета бачких Буњеваца приликом пописа становништва на територији данашње Војводине у периоду од 1850. до 2011. године, као и околности које су утицале на модалитете испољавања њихове етничке припадности у различитим државним оквирима – прво у Краљевини Угарској, затим у Краљевини Југославији и социјалистичкој Југославији, и на крају, у Републици Србији. Предмет истраживања су званични резултати појединих пописа, уз анализу политичких, социјалних и културно-просветних чинилаца који су били од значаја за изјашњавање Буњеваца. Такође, у раду су анализирани историјски контекст и друштвени односи који су били од пресудног утицаја на трансформације у декларисању етничког идентитета, укључујући и различите национално-интеграционе процесе на простору Бачке. Као последица укрштања различитих интеграционих модела унутар једне популације, обликоване су две форме идентитета и формирана је све до данас присутна двојност између буњевачког и буњевачко-хрватског облика етно-националне припадности. Сагледавање етничког идентитета буњевачке популације кроз званичне резултате пописа становништва доприноси разумевању, како сложености процеса изградње свести о властитом идентитету, тако и специфичности положаја бачких Буњеваца који су до данас предмет опречних и међусобно супротстављених тумачења у научном и јавном дискурсу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Буњевци, Бачка, Војводина, пописи становништва, етнички идентитет

У друштвеним и хуманистичким наукама постоје различита и често међусобно супротстављена мишљења о идентитету бачких Буњеваца. О њима је у историјским изворима, публикацијама и научним радовима писано као о католичким Рацима, Далматинцима, Илирима, католичким Власима, Србима и Хрватима [Ердељановић 1930; Weaver 2011]. С обзиром на различите теорије о пореклу и етничком идентитету Буњеваца, пописи становништва из периода од 1850. до 2011. значајан су извор података, јер откривају сву сложеност око питања њихове националне и етничке припадности, али често и недореченост и идеолошку димензију у спровођењу појединих пописа, као и низ аспеката политичке и социјалне природе који су утицали на изјашњавање о етничкосту. У различитим државним оквирима и епохама, свака државна власт је настојала да резултате пописа бар делимично прилагоди властитим потребама и циљевима и да утиче на модел декларисања етничког идентитета популације, па се често дешавало да пописивање буде произвољно, да зависи од воље пописивача на терену или, као у случају Буњеваца, да приликом већине пописа у периоду од 1850. до данас, за њих није постојала посебна пописна категорија. Истовремено, рубрике под којима су Буњевци пописивани су у одређеној мери, али често не и у потпуности, рефлектовале њихову тадашњу етничку самосвест и опредељеност и биле су различите од пописа до пописа („Буњевци и Далматинци”, „Срби и Хрвати”, „Србо-Хрвати”, „Срби”, „Хрвати”, „Југословени –неопредељени”, „Буњевци”).

Анализом пописа становништва у Хабзбуршкој монархији, Краљевини Југославији, социјалистичкој Југославији и Републици Србији могуће је уочити променљивост у моделима пописивања буњевачке популације, као последице изградње специфичне форме етничког идентитета, али и дуготрајног историјског процеса који је утицао на Буњевце још од њиховог досељавања у Бачку. Они су се током 17. века доселили са простора данашње Далмације и у више миграционих таласа населили простор северне Бачке, односно троугао између градова Суботица, Сомбор и Баја где су као војници Хабзбуршке монархије учествовали у ратовима против Османлија. Многи Буњевци су у 18. и 19. веку добили простране земљопоседе и племићке титуле од владара, а поједине буњевачке породице, као што су Латиновићи, Рудићи и Војнићи, спадале су међу најутицајније и најбогатије у Бачкој [Sekulić 1989; Skenderović 2017; Vidaković 1976].

БУЊЕВЦИ У УГАРСКИМ ПОПИСИМА СТАНОВНИШТВА (1850–1910)

Све до шездесетих година 19. века буњевачки земљопоседници, племићи и политички представници су свој етнички идентитет посматрали у оквиру угарске нације, односно, прихватили су мађарску културу, обичаје и постали део мађарских културних и политичких институција, постепено напуштајући повезаност са буњевачком етничком заједницом. Тренд асимилације је делимично заустављен формирањем буњевачког препородног покрета 1868. године, предвођеног бискупом Иваном Анту-

новићем и касније његовим сарадницима и ученицима. Они током друге половине 19. века објављују прве буњевачке листове, речнике и часописе и дефинишу идеју о посебности буњевачког идентитета, уоквиреног идејама о свесловенској узајамности и југословенском заједништву. Бискуп Антуновић, а затим и његови настављачи, учитељ Мијо Мандић, свештеник Блашко Рајић и други интелектуалци, успевају да уочи распада Монархије у већем делу буњевачке популације изграде свест о властитој посебности. Притом, међу Буњевцима су током 19. века формиран различити идентитети и модели самоперцепције: од посебног буњевачког, до мађарског и далматинског идентитета [Хорват 2021; Стајић 1930; Evtović 1935]. Та различитост је евидентирана и у угарским пописима становништва у периоду од 1850. до 1910. године, нарочито у погледу различитих категорија под којима су Буњевци пописивани.

Етничка припадност популације у Угарској није била важна државним властима све до друге половине 19. века, па дотадашњи пописи често доносе парцијалне и посредне податке, а тек су 1880. уведени савремени статистички принципи у методологију пописивања [Ђере 2004: 105–106]. За буњевачко становништво није постојала посебна пописна категорија у угарским пописима, осим у резултатима из 1850. године, када су заједно у оквиру једне групе приказани Буњевци и Далматинци. Буњевци су 1900. и 1910. имали могућност да се на основу изјаве о матерњем језику изјасне као припадници буњевачке етничке заједнице и буду сврстани у категорију „Остали”, док су 1880. и 1890. евидентирани као „Србо-Хрвати” и „Срби и Хрвати”. Такође, до 1918. године један део Буњеваца се декларисао да говори мађарским језиком као матерњим, па су пописивани као припадници мађарске заједнице.

Први попис који је евидентирао етничку припадност становништва Бачке спроведен је 1850. у Војводству Србији и Тамишком Банату, тада привремено аутономној и издвојеној области из жупанијског система Краљевине Угарске. Под категоријом „Буњевци и Далматинци” пописано је 37.729 бачких становника, међутим, према подацима добијеним на основу резултата истог пописа по општинама и срезовима, а објављеним у *Србском лејојису* 1863. године, не само да је број буњевачког становништва у Бачкој био знатно већи, него се један део њих већ тада изјашњавао као Хрвати: Буњеваца је било 50.234, а Хрвата 19.407. У то време је забележено да су се поједини Буњевци због нерасположења према Србима и Војводству Србији изјашњавали као Мађари, иако нису знали ни реч мађарског језика. У *Србском лејојису* је у примедбама уз објављене резултате констатовано да је становништво појединих насеља пописано под категорију Хрвати, иако је углавном реч о Буњевцима и Шокцима, што је могуће, имајући у виду податке из каснијих угарских пописа (1900. и 1910), када је тек неколико стотина особа сматрало хрватски језик матерњим. Такође, постоји могућност да су промене у декларисању етничке припадности узроковане релативно брзим трансформацијама у схватању властитог идентитета и да је на резултате пописа утицало јачање буњевач-

ког препородног покрета током друге половине 19. века [Становништво 1863: 104–148; Кицошев 1994: 163–183; Хорват 2021: 22–32].

У наредним деценијама, број бачких Буњеваца није могуће сасвим прецизно утврдити на основу резултата пописа становништва, због већ поменуте чињенице да су припадници буњевачке популације пописивани као „Срби и Хрвати”, Мађари или у категорији „Остали” са Ромима и другим мањим етничким заједницама. Према процени објављеној у буњевачком часопису *Neven*, из 1886. године, у Бачкој је живело око 80.000 Буњеваца [*Neven* 1886: br. 8], док је према резултатима пописа 1900. њихов број био знатно мањи: у пописној рубрици „Буњевци и Далматинци” евидентирано је 53.200 особа [*A magyar korona* 1902: 184–185; Косовац 1910: 415].

Сврставање Буњеваца у категорију „Остали” 1900. и 1910. објашњено је у уводу статистичке публикације која је садржала резултате пописа из 1900. године. У методологији пописивања полазило се од претпоставке да су бачки Далматинци, Буњевци и Шокци у ранијим државним статистикама на основу изјаве о матерњем језику евидентирани као Хрвати и Срби, али, како пише у публикацији, „сами себе нису сматрали Хрватима или Србима”. Зато је одлучено да буду сврстани међу „Остале”, односно међу друге „мале националности” у Краљевини Угарској. Такође, приликом последња два пописа у Краљевини Угарској пописан је драстично мањи број особа које су изјавиле да им је хрватски језик матерњи у односу на попис из 1850. године: 1900. у Бачкој их је било тек 799, а десет година касније 1.206¹.

Бачки Далматинци су као посебна етничка група присутни у резултатима појединих угарских пописа и најчешће су приказани заједно са Буњевцима у оквиру једне пописне категорије. Такође, у појединим буњевачким публикацијама током друге половине 19. и почетком 20. века, констатовано је постојање Далматинаца и далматинског идентитета у Бачкој. Припадност овој етничкој категорији била је широко заступљена, о чему сведоче бројни извори, као што је једно писмо групе суботичких интелектуалаца из 1869. године, у којем су поздравили Антуновићев покрет и сами себе идентификовали као Далматинце. Познати писац и суботички хроничар Иштван Ивањи је крајем 19. века писао да су назив *Далмати* „прогласили за назив своје заједнице и редовно га користе”. Међутим, присталице препородног покрета бискупа Антуновића су хтели да маргинализују далматински идентитет, тврдњама да су га наметнули мађарски интелектуалци и писци. Истовремено, сомборски сенатор Иван Амбразовић у рукопису једног свог књижевног дела предност је дао имену Далматинац, док је етноним Буњевац сматрао подругливим називом, приписаном групи од стране Срба [Хорват 2021: 159–162]. Према резултатима пописа из 1900. године, само је у Суботици живело 1.784 Далматинаца, у Сомбору 926, а у буњевачком часопису *Danica* је поводом тога

¹ Резултати пописа из 1850. приказују бројност буњевачке популације на територији целе Бачке, укључујући и њен северни део који је припао Мађарској након разграничења Краљевине СХС и Мађарске 1920. године. Међу местима која су остала у Мађарској су и насеља са значајним уделом буњевачког становништва: Аљмаш, Гара, Баја, Каћмар и Горњи Свети Иван.

објављен опширан коментар, у којем је констатовано да су угарски Далматинци заједно са Буњевцима и Шокцима евидентирани у рубрици „Остали” и да у Бачкој живе измешани с буњевачком популацијом [Тупурдија 2011: 78; *Subotička Danica* 1911: 36–50; Косовац 1910: 474].

Током друге половине 19. и почетком 20. века на простору Бачке одвијао се и развој буњевачког препородног покрета, паралелно са динамичним процесима мађарске, хрватске и српске националне интеграције. Као последица активности буњевачких препородитеља, између њихове заједнице и других група, створена је чврста етничка граница и дистанца, која је дефинитивно потврђена 1918. године, када је формирана Краљевина СХС. О њиховом успеху сведоче и резултати пописа 1900. и 1910. године, када се знатан део популације изјаснио да говори буњевачким језиком као матерњим и сврстан је у категорију „Остали”, али и чињеница да су Буњевци масовно подржали стварање југословенске државе 1918. године. Тада је процес изградње буњевачког идентитета ушао у нову фазу, која се развијала у три доминантна правца: 1. готово је у потпуности напуштена идеја о далматинском идентитету; 2. ојачала је буњевачко-југословенска самосвест; 3. све већи утицај задобио је хрватски национални покрет и процес хрватске националне интеграције једног дела буњевачке популације.

ПОПИСИ У КРАЉЕВИНИ СХС / ЈУГОСЛАВИЈИ (1921–1931)

На Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду, 25. новембра 1918. године, Буњевци су се преко својих представника изјаснили за присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, односно југословенској држави. С обзиром на то да се процењивало како буњевачка популација чини више од 10% становништва Бачке, њихов став је био веома важан, чак и пресудан, у погледу одређивања северних граница Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу. Конференција је приликом разграничења појединих држава полазила од етничког принципа да се границе држава одређују с обзиром на чињеницу који народ има већину на одређеном простору. Северна Бачка је била једна од спорних области у процесу разграничења Краљевине СХС и Мађарске, са етнички веома мешовитим становништвом, где није било могуће у потпуности спровести дефинисано начело. Циљ југословенске делегације на Конференцији био је да представљајући Буњевце и Србе као део истог „југословенског народа”, докаже право Краљевине СХС на територију коју су они настањивали у Бачкој [Mitrović 1975].

У том контексту, како би доказали да су угарске статистике и пописи тенденциозно умањивали број бачких Буњеваца, група буњевачких интелектуалаца је већ почетком 1919. у једној писаној иницијативи констатовала да су сви Буњевци који су знали мађарски језик пописивани као Мађари, чак у много случајева и целе породице ако је само један њихов члан говорио мађарски. Исте године, југословенске власти спровеле су попис становништва, преваходно са политичким циљем, доказујући пред Конференцијом мира да „југословенско становништво” има етничку

већину у Банату, Бачкој и Барањи. Према овом попису, у Бачкој је живело 107.000 Буњеваца и Шокаца, у Суботици их је било 65.000, а у Сомбору 8.000 припадника буњевачке заједнице.

Да су резултати и овог пописа били тенденциозни и непрецизни, сведоче резултати првог пописа у Краљевини СХС, спроведеног уз професионални приступ 1921. године, након разграничења са суседима, када је пописано 11.000 Буњеваца мање него 1919. године. Укупно их је у Бачкој било 72.000 (чинили су приближно 12% становништва области), уз око 15.000 Шокаца, а евидентирани су у категорији „Срби или Хрвати”. Због тога је њихову бројност могуће приказати само приближно на основу процене. Истовремено, резултати су показали раст броја Буњеваца и Шокаца у односу на њихов број према угарским званичним статистикама, посебно имајући у виду чињеницу да је низ насеља у којима су представљали знатан део популације припао Мађарској након разграничења Краљевине СХС и Мађарске [Хорват 2021].

У наредним годинама је отпочео интензиван процес хрватске националне интеграције једног дела буњевачке популације, организован и спровођен од Хрватске сељачке странке (ХСС) и Католичке цркве. Кључну улогу су имали суботички католички свештеник Блашко Рајић и бискуп новоформиране Бачке бискупије Лајчо Будановић. Због незадовољства положајем у новој држави, које се огледало у високим пореским оптерећењима, наметању ћирилице у школском систему, прославама православних празника Светог Саве и Видовдана чак и у већински католичким срединама и недоследном спровођењу аграрне реформе, долазило је до снажног незадовољства у једном делу буњевачке популације. Многи бачки Буњевци се опредељује да подрже ХСС, чиме су постајали део хрватског националног политичког покрета.

Истовремено, постојала је група југословенски оријентисаних Буњеваца, који су били повезани, прво са владајућом Радикалном странком, а од тридесетих година са режимским партијама Југословенском националном странком (ЈНС) и Југословенском радикалном заједницом (ЈРЗ). Када је формирањем Бановине Хрватске 1939. године отпочео процес федерализације државе и јачања национализама појединих етничких заједница у Краљевини Југославији, и међу Буњевцима југословенске оријентације се формира наратив о посебности буњевачке популације и њима као „четвртом југословенском племену” уз Србе, Хрвате и Словенце.

Због већ поменути чињенице да су пописи у Краљевини Југославији евидентирали буњевачко становништво у оквиру категорије „Срби и Хрвати”, на основу њих није могуће утврдити колико је било Буњеваца, а колико буњевачких Хрвата, односно оних Буњеваца који су се идентификовали као Хрвати. О размерима утицаја хрватске националне интеграције на буњевачку популацију могуће је закључивати посредно, на основу појединих извештаја тајне полиције и других органа власти. У једном документу војне обавештајне службе из Суботице 1934. године, констатовано је да је као последица „хрватске акције” у северној Бачкој, коју организују и спроводе католички свештеници и буњевачка омладина шко-

лована у Загребу, „најмање 80% буњевачког народа потпуно хрватски и строго католички, не само оријентисано, него и одушевљено задахнуто”. [Mačković 2004: 90–96].

Истовремено, уз хрватске и југословенске наративе, мађарски утицај је и даље био делимично присутан међу Буњевцима, иако је државна власт настојала да пропагандним механизмима потисне аустроугарско наслеђе у сфери идентитета становништва. То јој је по правилу успевало, као што је био случај са прославом имендана првог мађарског краља Иштвана у Суботици 1919. године, када је у славу учествовао и велики број Буњеваца, што је у наредним годинама спречено, захваљујући снажној пропаганди локалних власти [Šokčić 1938: 209]. Ипак, у једној репортажи новосадског листа *Дан* из 1939. године пише да Буњевци у селу Светозар Милетић, смештеном између Суботице и Сомбора, више нагињу мађарској култури и језику и да углавном читају мађарске књиге и новине [*Дан*, 8. фебруара 1939, бр. 32]. Слично томе, у једном извештају о привредном и социјалном стању у Дунавској бановини из 1932. године, констатовано је да Буњевци у Сомбору „нису још довољно национално свесни, јер говоре још доста мађарски” [Савић 1932: 119].

ПОПИС МАЂАРСКИХ ОКУПАЦИОНИХ ВЛАСТИ ИЗ 1941. ГОДИНЕ

Избијање Другог светског рата и мађарска окупација Бачке прекида дотадашње и доноси нове идентитетске поделе међу бачким Буњевцима. У промењеним политичким околностима, један део буњевачких интелектуалаца и предратних политичара подржао је окупационе власти и јавно заузео промађарске позиције. Међу њима су били и некадашњи чланови режимске партије ЈРЗ, али и опозиционог ХСС-а, док су утицајни свештеник Блашко Рајић и бачки бискуп Лајчо Будановић ухапшени и интернирани због југословенске оријентације и одбијања да подрже окупациони режим. Регент Миклош Хорти је од окупатора проглашен „патроном Буњеваца”, што није спречило дискриминацију буњевачке популације, посебно у погледу употребе буњевачког језика у школама и сразмерне заступљености у органима јавне управе [Kasaš 1996: 48; Војводина у Народноослободилачком рату, 1984: 68].

Ипак, промађарски став једног дела буњевачких интелектуалаца није донео окупационом режиму већу подршку међу буњевачким становништвом. Према једном извештају припадника партизанског покрета отпора о стању у Бачкој 1942. године, Буњевци су углавном били нерасположени према окупатору, али истовремено нису масовно приступали партизанима. Њихов став се огледао у веома раширеном мишљењу „Мађарску мрзимо, а стару Југославију не волимо”, што је доводило до бојкота цркве и богослужења уколико би им мађарски свештеници покушали наметнути своје идеје, као и до физичких обрачуна са колонистима Мађарима у околини Суботице [ЗНОР, 1955: 157].

У првој години окупације, нове власти су организовале попис становништва са циљем да прикажу наводну мађарску већину у Бачкој. Упркос томе, овај попис је индикативан, јер је становништво разврстано у две посебне категорије – према матерњем језику и према етничкој припадности, а Буњевци и Шокци су пописани у оквиру једне категорије, заједно са Далматинцима и Илирима [Az 1941 évi 1947: 18–21].

Табела 1. Етничка припадност и матерњи језик бачких Буњеваца и Хрвата према окупационом попису из 1941. године

Окупациони попис 1941. године	Етничка припадност		Матерњи језик	
	Буњевци, Шокци, Далматинци, Илири	Хрвати	буњевачки, шокачки, илирски, далматински	хрватски
Суботица	28.367	802	33.008	793
Сомбор	4.849	408	5.517	453
Жупанија	16.946	4.073	24.984	3.446
Укупно	50.162	5.283	63.509	4.692

Када се анализирају резултати пописа, приметна је разлика између оних који су се изјаснили као Буњевци и Шокци по етничкој припадности и оних који су буњевачки и шокачки језик сматрали својим матерњим језиком. Истовремено је број Хрвата био већи од особа које су се изјасниле за хрватски као матерњи, односно појединци су, очигледно, сматрали да говоре буњевачким или шокачким језиком, док су се у етничком погледу декларисали као Хрвати. Такође, с обзиром на то да је укупан број Хрвата, Буњеваца и Шокаца по етничкој припадности био знатно мањи него њихов процењени број у Краљевини Југославији, вероватно је да су се многи припадници заједнице изјаснили као Мађари и као говорници мађарског језика или су их пописивачи тенденциозно сврстали у ту категорију [Хорват 2021: 30–31]. Очигледне идентитетске супротности и разлике у самоперцепцији властитог идентитета, бар када је реч о изјашњавању приликом пописа становништва, привремено су окончале нове комунистичке власти након ослобођења Војводине.

ПРЕВЛАСТ ХРВАТског ИДЕНТИТЕТА БУЊЕВАЦА У ПОПИСИМА (1948–1971)

Нове комунистичке власти су 14. маја 1945. донеле административну одлуку о обавезном пописивању Буњеваца и Шокаца као Хрвата, којом је негирано постојање посебне буњевачке и шокачке етничке групе, што је имало за последицу да, као и у Угарској и Краљевини Југославији, ни приликом наредних пописа становништва, све до 1981. године, у званичним резултатима није постојала посебна категорија за припаднике буњевачке популације.

Став о хрватском идентитету буњевачког становништва Бачке је у оквиру Комунистичке партије Југославије (КПЈ) у Војводини коначно

формиран за време рата, првенствено кроз полемике појединих истакнутих функционера око именовања Буњеваца и Шокаца у партијским прогласима и списима. Током прве две ратне године у пропагандним документима КПЈ паралелно су присутни називи „Буњевци и Шокци” и „војвођански Хрвати”, да би од 1943. та двојност готово у потпуности нестала. У осврту на партијске публикације о националном питању, истакнути револуционар, комуниста и послератни министар Никола Петровић, приметио је да се у текстовима више не помињу „Буњевци и Шокци” већ само „Хрвати у Војводини”, како каже „тако да испада да ми њих сматрамо Хрватима, што није тако”. Петровић је обуставио дистрибуирање тих материјала, сматрајући их спорним [Василић 1971: 41, 56, 73, 123, 176, 221], међутим вођа партизанског покрета у Срему Јован Веселинов, му је поручио да је од правника Славка Кузмановића и књижевника Јована Поповића сазнао како „све буњевачке вође сматрају себе Хрватима” и да је његово мишљење, „ако је то и био став ХСС” у Краљевини Југославији, „то никако не значи да они нису Хрвати” [ЗНОР, 1955: 453–454]. Да је нејасноћа око буњевачког идентитета постојала у руководству КПЈ сведоче текстови управо Јована Поповића у листу *Слободна Војводина*, који је током 1943. године у више наврата писао о Буњевцима и Шокцима, за које констатује да ће у будућој аутономној Војводини моћи „да буду оно што сами хоће. Ако се осећају Хрватима, нека буду Хрвати”. Међутим, у марту 1944. године је у истом листу изнео неутемељену тезу да су у Краљевини Југославији „створене лажне теорије о Буњевцима и Шокцима” и да се „Хрвати Војводине нису смели називати Хрватима” [Роровић 1975: 131–135, 238].

У првим месецима након ослобођења Бачке у октобру 1944. године, различите евиденције и спискови и даље показују изразиту идентитетску подељеност међу буњевачким становништвом. У једном списку лекара на територији Суботице из октобра 1944. наведена је њихова националност под следећим категоријама: 1 Хрват, 1 Буњевац-Југословен, 5 Буњеваца и 7 Буњеваца-Хрвата. Извештаји месних органа власти на територији Сомбора из априла 1945. разликују Буњевце, Шокце и Хрвате, па је у Светозару Милетићу тада евидентирано 1.985 Буњеваца и 30 Хрвата, у Старом Сивцу 53 Хрвата и 20 Буњеваца, а у Колуту 60 Буњеваца, 39 Шокаца и 10 Хрвата [Мицић 2017: 185–188].

Међутим, став КПЈ о буњевачком идентитету, дефинисан током рата, постао је политичка пракса већ крајем 1944. године, када је приликом посете селу Таванкут, генерал Иван Рукавина поручио окупљеним мештанима да, за разлику од ситуације у Краљевини Југославији, у новој федералној Југославији неће бити оспоравања њихових права и хрватства, односно, њиховог хрватског идентитета. На седници Главног народноослободилачког одбора Војводине (ГНООВ) априла 1945. истакнуто је да су Буњевци Хрвати, а њихов представник Лајчо Јарамазовић је негирао гласине да се Буњевцима ускраћује право да се називају Хрватима, већ је напротив свугде присутно „пуно разумевање и подршка у овом погледу” [Вага 2007: 48–49]. ГНООВ је 14. маја 1945. године упутио допис нижим органима власти са наређењем у којем је писало:

„Како буњевачке и шокачке народности не постоје, то вам се наређује да Буњевце и Шокце имадете третирали искључиво као Хрвате, без обзира на њихову изјаву. У разним окрузима и местима, где су они до сада уведени као Буњевци и Шокци, има се то исправити и означити као Хрвати, нарочито у легитимацијама, бирачким списковима, путним објавама и разним другим списковима по народности.”

Наредба је на територији Суботице и Сомбора ефикасно спроведена у наредним данима [Његован 2008: 108–110], о чему сведоче подаци из већ поменутог насеља Светозар Милетић, где су за разлику од ситуације из претходног месеца, крајем маја 1945. месне власти евидентирале буњевачко становништво искључиво као Хрвате. Истовремено је у низу места одобрен рад Буњевачко-хрватског просвјетног друштва, које је као један од циљева дефинисало „подизање националне свијести хрватског народа” [Мицић 2017: 185–189]. Разлози за доношење акта о пописивању Буњеваца и Шокаца као Хрвата, без обзира на њихову изјаву, вероватно су били повезани са процесом мењања друштвеног, политичког и економског система у Југославији. За нове власти је било важно да на своју страну придобију прохрватски оријентисане Буњевце, некадашње присталице ХСС-а у Бачкој, међу којима су истакнуту улогу имали Лајчо Јарамазовић, послератни министар у влади Србије, и утицајни свештеник Блашко Рајић, као представници грађанских и црквених кругова у северној Бачкој који су својом подршком обезбедили извесни легитимитет комунистичким властима.

У контексту политичких и административних мера, којима је нова југословенска власт прописала хрватски идентитет Буњеваца, и резултати пописа 1948–1971. евидентирају нову реалност у декларисању њихове етничке припадности. У том периоду је приметан константан раст броја Хрвата: од 88.300 колико их је пописано на првом послератном попису 1948. године, до 96.098 према подацима из 1961. године. Хрвати су по броју припадника били трећа етничка заједница у Бачкој [Кицошев 2014: 564–565].

Табела 2. Бројност и процентуални удео Хрвата у популацији Бачке према пописима 1948–1971. године

1948.	1953.	1961.	1971.
88.300	80.755	96.098	92.207
10,96%	9,73%	10,62%	9,60%

Притом, потребно је напоменути да приликом свих пописа није било забрањено или игнорисано изјашњавање појединаца о буњевачком етничком идентитету, него је постојала једна општа категорија у коју су они сврставани, као за време Аустроугарске или Краљевине Југославије. У резултатима пописа из 1953. године, особе декларисане као Буњевци и Шокци сврстане су у групу „Југословени – неопредељени”, заједно са Власима, Јеврејима и другим мањим заједницама које су се изјасниле по

регионалној или ужој етничкој припадности [Kicošev 1990: 76; Raduški 1995: 91]. Сличан је приступ и 1961. године, када су Буњевци сврстани у категорију „Југословени национално неодређени”, заједно са другим грађанима Југославије који су се определили за „покрајинску припадност” [Savezni zavod za statistiku, 1967: XX]. Међутим, приликом првог пописа у социјалистичкој Југославији 1948. године, иако пописивачи нису могли утицати на одговор о етничкој припадности који су поједина лица давала, при ревизији пописних материјала вршено је груписање према народности-ма обухваћеним у класификацији и табелама, на начин да су сви Буњевци ушли у категорију *Хрвати* [Pokrajinski zavod za statistiku, 1972: 13–15]. Примењен је принцип да се „уже локалне припадности” (Далматинци, Шумадинци, Бокељи итд.) обухватају у оквиру већих националних заједница [Savezni zavod za statistiku, 1955: XIII], за чим није било никакве објективне потребе, па је такав приступ и одбачен већ приликом следећег пописа.

Јачање хрватског идентитета буњевачког становништва и опадање броја декларисаних Буњеваца у том периоду, осим већ поменутих разлога, резултат је културних и просветних политика вођених унутар буњевачке заједнице у Бачкој. Према једном извештају, изнетом на седници Покрајинског комитета КПС за Војводину 1951. године, Партија је недовољно водила рачуна о Хрватима, па су на њих остварили утицај „мачковско-ушашка реакција” и Католичка црква. Бачки бискуп Лајчо Будановић и католички свештеници су у првим годинама након ослобођења били изложени притиску и репресији, а у партијским извештајима, Будановић је оптужен да је присталица националиста и непријатељски оријентисан према држави. Међутим, у каснијем периоду долази до релаксирањег односа према свештенству, а црквене манифестације су одржаване без ометања од стране државних власти, те зато долази до пораста утицаја Цркве међу војвођанским католицима [Петровић 2020: 186–188; Бјелица 2015: 41].

Међунационалне тензије очигледно нису нестале у социјалистичком друштву и јављају се као наслеђено стање из претходних деценија. Један од таквих случајева је сукоб око увођења ијекавице у суботичке школе. Након тога је на једној партијској седници 1954, закључено да се „Буњевци осећају запостављенима, а у томе има доста оправданих разлога”. Многи хрватски интелектуалци у Бачкој су током педесетих и шездесетих година захтевали раздвајање српскохрватског језика, издавали су књиге националистичког садржаја и повезали су своја удружења са Матицом хрватском у Загребу. За време „Хрватског прољећа” 1971. године, покрајинске војвођанске власти су у својим извештајима и на седницама констатовале да многи хрватски интелектуалци у Суботици делују са националистичких позиција и да су установе културе, као што су Градска библиотека, часопис *Руковей*, ХКУД „Буњевачко коло” и манифестација *Дужијанца*, „претворили у центре свог националистичког деловања”. У свом активизму су настојали да хомогенизују бачке Хрвате ширењем антисрпског и антимађарског расположења, а евидентирано је и постојање организације у Загребу која је у оквиру своје културне акције, преко стипендија за

студенте, ширила утицај међу буњевачком омладином. Покрајинске власти су одговарале јавним осудама и хапшењем појединаца повезаних са МАСПОК-ом [Бјелица 2015: 41, 44, 214–217] и Матицом хрватском, под оптужбама да изазивају међунационалну мржњу и шире неутемељене вести о обесправљености Хрвата у Војводини [Zelić 2009: 46], што је у наредном периоду смањило утицај националистички оријентисаних кругова на Буњевце и буњевачке Хрвате у Бачкој.

Након пописа из 1961. и 1971. године долази до смањења броја бачких Хрвата, као и код већине других етничких група у Војводини. За разлику од осталих заједница које су бележиле демографски губитак због исељавања и пада наталитета, код хрватског становништва је на то утицала и одлука статистичке службе да се уведе посебна пописна категорија за *Буњевце* у званичним резултатима пописа: прво у САП Војводини од 1981, а затим и у Републици Србији од 1991. године.

БАЧКИ БУЊЕВЦИ И ХРВАТИ У ПОПИСИМА (1971–2011)

Уочи пописа 1971. године у политичким круговима и јавности су вођене полемике, поред осталог, и због могућности дефинисане упутством пописивачима да се становништво изјашњава према регионалној припадности. Против су иступале разне установе, укључујући Друштво књижевника Хрватске и Матицу хрватску, које су истицале да такав модел изјашњавања угрожава целовитост хрватске нације [Селинић 2016: 64, 86, 90]. Ипак, на једној од седница скупштинског одбора већа Скупштине Србије непосредно уочи пописа, функционер САП Војводине Бошко Крунић, рекао је како „сматра да пуна слобода изражавања, која је гарантована у предстојећем попису, треба да пружи реалну слику стања, односа, свести и уверења грађана” и да „нико не може дириговати слободом која подразумева право грађана да се опредељују како хоће – и национално и регионално”. Из његовог излагања сазнајемо да је 1969. године одржан пробни попис на репрезентативном узорку од 38.000 људи, који је показао да се регионално определило њих 0,2%, а једино је забележен већи број Буњеваца (28) и Босанаца (26) [Борба, 6. фебруар 1971]. На крају, Републички завод за статистику Србије је донео допунско упутство, према коме су пописивачи били дужни да без икаквог коментара прихвате евентуални одговор о регионалној припадности, уместо одговора о народности или етничкој припадности [Popis 1974: XIV].

У тим околностима је *Статистички билтен* САП Војводине о резултатима пописа 1971. године извесну пажњу посветио Буњевцима и Шокцима, односно особама које су на тај начин декларисале своју етничку припадност. У уводном тумачењу констатовано је да су они сврстани у групу *Хрвати* и тако су представљени у табелама, али с обзиром на то да је постојао „посебан интерес да се прикажу подаци о броју становника који су се у Покрајини при попису изјаснили као *Буњевци*”, у додатку билтена су евидентирани подаци о насељима и општинама у којима су пописивачи регистровани такве случајеве. У оквиру објашњења о методолошком приступу,

појашњено је да у случајевима када је изјава о националности садржавала неки придев („бачки Хрват” или „мађарски Буњевац”), та реч је занемаривана. У додатку је евидентирано да у целој Војводини живи 18.258 Буњеваца, у Бачкој 18.167, у општини Суботица 14.892, а у општини Сомбор 2.696 [Pokrajinski zavod za statistiku, 1971: 3–5, 48–52]. Полазећи од података из додатка, могуће је упоредити бројност Буњеваца и Хрвата у Бачкој и етно-демографске односе у периоду од 1971. до 2011. године.

Табела 3. Број Хрвата и Буњеваца у Бачкој према пописима 1971–2011. године

Године пописа	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Хрвати	74.040 ²	70.860	42.788	38.889	35.417
Буњевци	18.167	9.755	21.274	19.612	16.252

Већ приликом пописа становништва 1981. године, Буњевци и Шокци су први пут приказани као посебна етничка категорија у статистичким публикацијама САП Војводине, док су у резултатима Републичког и Савезног завода за статистику и даље сврставани међу „Остале”. У целој Покрајини је тада било 9.755 Буњеваца и 199 Шокаца. Највећи део оних који су се изјаснили као Шокци живео је у Бачу (161), док су Буњевци били најзаступљенији у општинама Суботица (8.895) и Сомбор (729) [Popis 1982: 26–28]. Истовремено, долази до значајног пада броја бачких Хрвата у односу на претходни попис: евидентирано их је 70.860 или 7,01% популације Бачке [Кицошев 2014: 564–565]. Поједини аутори су ову промену тумачили као резултат јачања антихрватског расположења у Војводини [Bara i Žigmanov 2009: 50], међутим у објашњењима објављеним у војвођанском статистичком билтену констатовано је да је пописивање становништва према етничкој припадности утемељено на покрајинском Уставу, односно, „резултат је слободног изјашњавања становништва по овом питању” [Pokrajinski zavod za statistiku, 1982: 9].

Промена у опредељењу о етничкој припадности још је видљивија приликом следећег пописа 1991. године, када је Буњеваца у Бачкој 21.274, а Хрвата 42.788. Тада је донета одлука да у резултатима Савезног завода за статистику класификација етничке припадности буде проширена посебним пописним категоријама за Буњевце, Шокце и Египћане. Притом, Буњевци и Шокци пописани су у оквиру посебне категорије само у АП Војводини, а не и на територији целе Републике Србије [Савезни завод за статистику, 1993: 7]. Осим етничког трансфера и изјашњавања дела популације као Буњеваца, демографском паду броја хрватског становништва је допринело појачано изјашњавање за југословенски идентитет. Тада је Бачки Моноштор једино насеље у Војводини са релативном већином Југословена, али су већ на следећем попису апсолутну већину имали Хрвати [Raduški 1995: 93–95; Бубало-Живковић и Ђерчан 2008: 36].

² Бројеви су приказани на основу израчуна, односно, број Хрвата је умањен за број особа које су се приликом пописа изјасниле као Буњевци, али су у резултатима сврстани у категорију *Хрвати*.

У то време, због догађаја везаних за грађански рат у Југославији, одвијало се заостравање међуетничких односа и у Војводини. У штампи, на суботичком радију и у другим медијима евидентирани су различити приговори: од појаве незадовољства због форсирања ћирилице у Суботици, до слабе заступљености представа из буњевачког миљеа у градском Народном позоришту [*Дневник*, 1. јун 1990]. Након објављивања резултата пописа из 1991. године, у јавности је дошло до расправа око узрока драстичног пада броја Хрвата у Војводини, којих је тада у целој Покрајини било 34.000 мање него десет година раније. Поједини медији су закључили да је томе пресудно допринело декларисање дела становника Бачке за посебан буњевачки етнички идентитет и то у знатно већој мери него десет година раније. Истовремено, формиране су установе културе које су заступале две идентитетски супротстављене групе, као и политичке партије: Демократски савез Хрвата у Војводини (ДСХВ), који је сматрао да су Буњевци искључиво Хрвати; и Буњевачко-шокачка странка, као пандан ДСХВ-у, која се залагала за буњевачку посебност и заштиту буњевачког говора, увођењем буњевачке икавице као изборног предмета у школске програме [*Stav* 1991, 78: 26–29].

Јасно оцртана линија поделе остаје на снази у наредним деценијама и присутна је у резултатима пописа становништва 2002. и 2011. године. Према подацима из 2002, Буњеваца је у Бачкој било 19.612 или 1,9% популације, а Хрвата 38.889 или 3,8% становништва те области [Кицошев 2014: 565, 571]. За разлику од претходног пописа, Буњевци су 2002. године пописани на целој територији Републике Србије, а не само у АП Војводини [Републички завод за статистику, 2003].

У пописној години 2011, у медијима се појављују текстови који говоре о односима унутар буњевачке и хрватске популације у Војводини, анализирајући разлике између ове две групе. Поред осталог, констатовано је да се Буњевци, за разлику од Хрвата, чешће жене и удају за Србе, односно Српкиње. Појавиле су се и две супротстављене кампање: *Изјасни се храбро* позивала је становништво да се изјасне као Хрвати, а *Изјасни се слободно* да се декларишу као Буњевци [Hrvati: Bunjevci se žene Srkinjama, a ne žele Hrvatice 2011]. Представници бачких Хрвата су позивали своје сународнике да се не устручавају да се слободно изјасне као припадници хрватске заједнице, при том их информишући да уколико се декларишу као „буњевачки Хрвати” или „Буњевци-Хрвати”, могу ненамерно бити сврстани међу Буњевце или *Осјале* [Hrvatska riječ, 29. септјембар 2011].

Резултати пописа 2011. показали су да је број Буњеваца (16.252) и Хрвата у Бачкој (35.417) знатно мањи него девет година раније [Републички завод за статистику, 2012: 20–21]. У појединим анализама резултата, објављеним у медијима, констатовано је како је укупан демографски пад у случају хрватске популације од 18%, односно Буњеваца од 16,5%, натпросечан чак и за остале мањинске војвођанске заједнице, који је укупно износио 14%. Томе су допринеле чињенице да је хрватско и буњевачко становништво карактерисала неповољна старосна структура, пад природног прираштаја, иселјавање и, у мањој мери, подложност асимилацији [Hrvatska riječ, 28. просинас 2012].

ЗАКЉУЧАК

Став државних власти према Буњевцима у Краљевини Угарској, Краљевини СХС / Југославији и социјалистичкој Југославији је приликом пописивања становништва често био променљив, разликовао се од пописа до пописа, а пописне категорије су недоследно пописивале њихову етничку припадност. Ипак, то је с једне стране рефлектовало сложеност у процесу изградње етничког идентитета буњевачке популације, а с друге стране, сведочило је о настојању државних власти све од 1850. па до данашњих дана да резултате пописа, више или мање, прилагоде властитим интересима и тежњама. О општем и променљивом третирању Буњеваца у пописним категоријама сведочи чињеница да су евидентирани различито: као *Буњевци и Далмајинци*, *Срби и Хрвајти*, *Србо-Хрвајти* и *Осџали* са другим малим етничким заједницама. То онемогућава да се сагледа њихов укупан број, али исто тако да се све до пописа 1971. и 1981, а у правом смислу 1991. године, прецизно утврде односи у идентитетској поларизацији у буњевачкој популацији и подела на Буњевце и буњевачке Хрвате.

За време постојања социјалистичке Југославије модалитети изјашњавања Буњеваца и буњевачких Хрвата додатно су закомпликовани, прво одлуком из 1945. године да се Буњевци обавезно пописују и евидентирају као Хрвати без обзира на њихову изјаву, а затим и у наредним деценијама, расправама око националног питања и класификовања у саопштавању резултата пописа. Такође, на сложене околности је утицала чињеница да су Буњевци различито третирани од стране савезних, републичких и покрајинских (војвођанских) статистичких установа и званичних публикација и билтена. Тако се посебна пописна категорија за Буњевце у пуном опсегу јавља 1981. у оквиру покрајинских резултата, а на нивоу државе Србије тек од 1991. године.

Званични резултати пописа становништва из 2022. године показале да ли је и у којој мери дошло до промена у погледу декларисања етничког идентитета Буњеваца, али можемо очекивати смањење бројности обе заједнице, и бачких Буњеваца и бачких (буњевачких) Хрвата, као део ширег тренда и демографског пада броја становника Републике Србије у целини.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Штампа

Борба, Београд; *Дан*, Нови Сад; *Дневник*, Нови Сад; *Neven*, Subotica; *Stav*, Novi Sad; *Subotička Danica*, Subotica; *Hrvatska riječ*, Subotica.

Литература

Бјелица, Слободан (2015). *Сџорови око аутономије Војводине*. Књ. 1, 1961–1974. Београд: Службени гласник.

Бубало-Живковић, Милка и Бојан Ђерчан (2008). Регионализација Бачке на основу етничке структуре становништва. *Зборник радова Природно-математичког факултета. Серија за географију*, 37: 31–41.

- Василић, Љубица (пр.) (1971). *Покрајински комитет КПП за Војводину 1941–1945*. Нови Сад – Сремски Карловци: Архив Војводине – Институт за изучавање историје Војводине.
- Вег, Шандор; Никола Гаћеша, Звонимир Голубовић, Данило Кецић, Ранко Кончар, Јосип Мирнић, Новак Петровић, Чедомир Попов, Срета Савић, Тодор Стојков, Љубомир Табачки, Живан Богдановић (1984). *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији: 1941–1945*. Нови Сад: Филозофски факултет – Институт за историју.
- Војноисторијски институт Југословенске народне армије (1955). *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, књ. 6, *Борбе у Војводини*, Београд: Војно дело.
- Бере, Золтан (2004). Скица промена етничког састава становништва на тлу Војводине 1526–1910. године. *Испраживања*, 15: 105–123.
- Званични извештај (1863). Становништво Србске Војводине по вери и народности, *Србски лејопис*, 37, 2: 104–148.
- Ердељановић, Јован (1930). *О пореклу Буњеваца*. Београд: Српска књижевна академија.
- Кицошев, Саша (1994). Промене броја и етничке структуре становништва Бачке током XX века. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 96: 163–183.
- Кицошев, Саша (2004). Етно-демографски развој Бачке. у: Миодраг Матицки, Видојко Јовић (ур.), *Бачка кроз векове: слојеви културе Бачке: зборник радова*, Београд: Вукова задужбина, 553–574.
- Кицошев, Саша и Драго Његован (2010). *Развој етничке и верске структуре Војводине*. Нови Сад: Прометеј и Мало историјско друштво.
- Косовац, Мата (ур.) (1910). *Српска православна митрополија карловачка: по подацима од 1905. год.* Сремски Карловци: Саборски одбор и Српска манастирска штампарија.
- Мицић, Милан (2017). Наредба ГНОО Војводине од 14. маја 1945. о Буњевцима и Шокацима – одлука о одређивању идентитета. у: Драго Његован (ур.), *Култура и идентитет Буњеваца*, Нови Сад: Музеј Војводине.
- Његован, Драго (2008). Документи о насилној хрватизацији Буњеваца и Шокаца у Војводини после Другог светског рата. у: Мато Пижурца, Сузана Кујунџић Остојић (ур.), *Етнолинвистичка и историјска испраживања о Буњевцима: зборник радова*. Нови Сад – Суботица: Матица српска – Буњевачки информативни центар.
- Петровић, Небојша (2020). *Архивела мржње: нејријашељи КПП у Војводини након Другог светског рата: 1944–1953*. Београд: Службени гласник.
- Републички завод за статистику (2003). *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво. Национална или етничка припадност*, књ. 1, Београд: Републички завод за статистику.
- Савезни завод за статистику (1993). *Попис 1991. Становништво. Национална припадност*. Књ. 3, Београд: Савезни завод за статистику.
- Савић, Миливоје (1932). *Наша индустрија, занати, њервина и њољопривреда: привредно стање Бачке, Баната и Барање и Зейске бановине*, књ. 10. Сарајево: Министарство трговине и индустрије.
- Селинић, Слободан (2016). Национално питање у попису становништва Југославије 1971. *Токови историје*, 1: 63–96.
- Стајић, Васа (1930). Мађаризација и демађаризација Буњеваца. *Лејопис Матице српске*, 325, 1/3: 158–209.
- Ђупурдија, Бранко (2011). Становништво Суботице према вероисповести и матерњем језику 1869–1910. *Демографија: међународни часопис за демографска и остала друштвена испраживања*, 8: 63–98.
- Хорват, Александар (2021). *Идентитет на периферији. Изградња етничког идентитета Буњеваца и Шокаца у Војводини (1848–1941)*. Нови Сад: Музеј Војводине.
- A Magyar Korona országainak 1900. (1902). *Népszámlálása*. Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.

- Az 1941. évi népszámlálás (1947). *Demográfiai adatok*. Budapest: Stephaneum Nyomda Részvénytársaság.
- Bara, Mario (2007). Đilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata. *Pro tempore*, 4: 47–58.
- Bara, Mario i Tomislav Žigmanov (2009). *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti: osnovne činjenice*. Subotica: Zavod za kulturu vojvodanskih Hrvata.
- Evetović, Matija (1935). *Život i rad biskupa Ivana Antunovića narodnog preporoditelja*. Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica.
- Kasaš, Aleksandar (1996). *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kicošev, Saša (1990). Neki aspekti popisne kategorije Jugoslovena u SAP Vojvodini. *Zbornik radova prirodno-matematičkog fakulteta*, 20: 75–79.
- Mačković, Stevan (2004). Jedno izvješće o Bunjevcima iz 1934: obaveštajnom odeljenju glavnog generalštaba. *Klasje naših ravni*, 5–6: 90–96.
- Mitrović, Andrej (1975). *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom: 1919–1920*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine.
- Pokrajinski zavod za statistiku (1971). *Popis stanovništva i stanova 1971. Prethodni rezultati o nacionalnom sastavu stanovništva*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za statistiku, SAP Vojvodina.
- Pokrajinski zavod za statistiku (1972). *Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo po narodnosti i školskoj spremi po naseljima*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za statistiku, SAP Vojvodina.
- Pokrajinski zavod za statistiku (1982). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 1981. Stanovništvo. Osnovna obeležja po opštinama*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za statistiku, SAP Vojvodina.
- Popović, Jovan (1975). *Teme revolucije*. Novi Sad: Muzej socijalističke revolucije Vojvodine.
- Raduški, Nada (1995). Etnički sastav stanovništva opština Kosova i Metohije i Vojvodine 1981–1991. *Stanovništvo*, XXXIII(1–4): 81–102.
- Savezni zavod za statistiku (1955). *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. Stanovništvo po narodnosti*, knj. 9, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku (1967). *Popis stanovništva 1961. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Rezultati za opštine*. Knj. VI. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Savezni zavod za statistiku (1974). *Popis stanovništva i stanova 1971. Stanovništvo. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Rezultati po republikama i pokrajinama*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Sekulić, Ante (1989). *Bački Bunjevci i Šokci*. Zagreb: Školska knjiga.
- Skenderović, Robert (2017). *Povijest podunavskih Hrvata (Bunjevaca i Šokaca) od doseljavanja do propasti Austro-Ugarske Monarhije*. Subotica – Slavonski Brod: Zavod za kulturu vojvodanskih Hrvata – Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Šokčić, Joso (1934). *Subotica pre i posle oslobođenja: građa za istoriju Subotice*. Subotica: Štamparija Jugoslovenskog dnevnika.
- Vidaković, Ljudevit (1976). Zapis Đendeškog samostana o seobi Bunjevaca. *Dometi*, 8: 118–133.
- Weaver, Eric Beckett (2011). Hungarian Views of the Bunjevci in Habsburg Times and the Inter-War Period. *Balkanica*, XLII: 78–115.
- Zelić, Naco (2009). *Hrvatsko proljeće i bački Hrvati*. Subotica: Matica Hrvatska, Ogranak.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Републички завод за статистику (2012). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. Становништво. Национална припадност. Подаци по општинама и градовима. Београд: Републички завод за статистику. Доступно на: <http://media.popis2011.stat.rs/2012/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf>. Приступљено: 20. 8. 2022.

Hrvati: Bunjevci se žene Srpkinjama, a ne žele Hrvatice, *Večernji list*, 13. listopada 2011. Доступно на: <https://www.vecernji.hr/vijesti/hrvati-bunjevci-se-zene-srpkinjama-a-ne-zele-hrvatice-335781>. Приступљено: 25. 8. 2022.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ETHNIC IDENTITY OF THE BUNJEVCI FROM BAČKA
IN THE POPULATION CENSUSES: 1850–2011

by

ALEKSANDAR HORVAT
The Museum of Vojvodina
Dunavska 35–37, Novi Sad, Serbia
aleksandarhorvat1987@yahoo.com

SUMMARY: The aim of this paper is the analysis of different forms and transformations in defining and declaring the ethnic identity of the people of Bunjevci from Bačka in the population census in the territory of today's Vojvodina in the period from 1850 to 2011, as well as the circumstances that influenced the modalities of expressing their ethnicity in different state frameworks – first in the Kingdom of Hungary, then in the Kingdom of Yugoslavia and socialist Yugoslavia, and finally in the Republic of Serbia. The subject of the research is the official results of certain censuses, along with the analysis of political, social and cultural-educational factors that were of the importance to the people of Bunjevci when declaring their ethnic affiliation. Also, the paper analyzes the historical context and social relations that had a decisive influence on the transformations in the declaration of ethnic identity, including various national integration processes in the area of Bačka. As a consequence of the intersection of different integration models within one population, two forms of identity were shaped and the ethno-national duality of the Bunjevci and Bunjevci-Croats is present to this day. Analyzing the ethnic identity of the Bunjevci through the official results of the population census contributes not only to better understanding of the complexity of the process of building awareness of one's own identity, but also of the specificity of the case of the Bunjevci, who are still the subject of conflicting and mutually opposing interpretations in scientific and public discourse.

KEYWORDS: Bunjevci, Bačka, Vojvodina, population censuses, ethnic identity

РАЗВОДИ БРАКОВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1950. ДО 2020. ГОДИНЕ (Демографско-статистичка истраживања)

ЈОВО МЕДОЈЕВИЋ
jovo.medojevic@pr.ac.rs

САША МИЛОСАВЉЕВИЋ
sasa.milosavljevic@pr.ac.rs

Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Природно-математички факултет
Одсек за географију
Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, Србија

САЖЕТАК: Тежња за брачним животом резултат је универзалне потребе људи. Проналажење блиске особе са којом је човек везан нераскидивим везама љубави представља значајан чинилац у животу сваког мушкарца и жене. Традиционално, брак се сматра доживотном друштвеном институцијом – међутим, у последњих седам деценија, како у свету, тако и у Републици Србији, брак и породични односи доживели су многе и снажне промене. Савремена демографско-статистичка истраживања указују, да су се у протеклих седамдесет година (у периоду од 1950. до 2020) у Републици Србији одвијали сложени демографски процеси, иницирани снажним природним, друштвено-економским и осталим факторима који су недвосмислено утицали и данас утичу на разводе бракова, а тиме и на транзицију брачности у Републици Србији. Квалитативно-квантитативном анализом утврђени су: дужина трајања брака, старост супружника приликом развода, разводи у односу на школску спрему и националну припадност супружника. Резултати истраживања показују да мушкарци и жене све касније улазе у брак, али се касније и разводе. Приликом закључења и

развода брака разлика у годинама између супружника у просеку износи нешто више од три године – мушкарци су најчешће старији од жена. Услед дугогодишњег трпљења неког облика насиља, жене најчешће иницирају развод. Дужина трајања брака у Републици Србији има осцилујући ток. Просечна старост мужа и жене при разводу се увећава. У структури разведених бракова према школској спреми, доминантни су бракови супружника са средњом стручном спремом. Најзаступљенија етничка заједница у разводима бракова су Срби као и православци у погледу конфесија, због свог већинског удела у укупној популацији државе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: брачност, разводи бракова, Република Србија

УВОД

Циљ рада је научно квалитативно и квантитативно истраживање развода бракова у Републици Србији у периоду од 1950. до 2020. године, кроз демографско-статистичку анализу детерминанти природног кретања становништва – брачности (нупцијалитета) и развода брака (диворцијалитета). Истовремено, задатак рада је да на основу научно-оперативних извора и стручно-научне литературе укаже на сложене демографске: процесе, појаве, узроке и последице који утичу на разводе бракова у Републици Србији у периоду од 1950. до 2020. године.

Институција брака има своју специфичну историју и развој који се мењао и прилагођавао друштвеном развоју. Најранији облици брака били су део обичаја и традиције и накнадно су еволуирали у заједницу која је регулисана правом и законом.¹ Историја људског брака је историја односа мушкарца и жене. Поред грађанско-правног облика постоје и верски² облици склапања и развода брака [Медојевић и Милосављевић 2021: 96–99]. У својој студији *Брак или/и њарџнерсџво* Бобић указује да је „транзиција партнерства сложен процес регистрован у савременим популацијама, у чијем средишту се налази промена обрасца класичног (грађанског) брака. Језгровито речено, суштина се своди на помак од брака као институције ка партнерству као чистом односу. Измењен однос

¹ У Републици Србији породични и брачни односи дефинисани су Породичним законом [Службени гласник Републике Србије, бр. 18/2005, 72/2011, 6/2015]. Овим законом уређују се: брак и односи у браку, односи у ванбрачној заједници, односи детета и родитеља, усвојење, хранитељство, старатељство, издржавање, имовински односи у породици, заштита од насиља у породици, поступци у вези са породичним односима и лично име. Брак је дефинисан чланом 3 у три става: (1) Брак је законом уређена заједница живота жене и мушкарца. (2) Брак се може склопити само на основу слободног пристанка будућих супружника. (3) Супружници су равноправни. Ванбрачна заједница Чланом 4. дефинисана је ванбрачна заједница кроз два става: (1) Ванбрачна заједница је трајнија заједница живота жене и мушкарца, између којих нема брачних сметњи (ванбрачни партнери). (2) Ванбрачни партнери имају права и дужности супружника под условима одређеним овим законом.

² У Брачним правилима Српске православне цркве (издање Светог архијерејског синода, 1994), чланом 1 дефинише се: „Православни брак је света тајна по којој се два лица разнога пола, на начин прописан Црквом, везују доживотном духовном и телесном везом, ради потпуне животне заједнице и рађања и васпитања деце“. Брак у Исламу представља заједницу живота двоје људи различитог пола који се закључује изјавом воља мужа и жене у присуству сведока и то на неодређено време с основним циљем стварања потомства и моралног усавршавања; [видети: Беговић 1936].

према институцији брака испољава се у великој разноликости појавних облика, у ставовима и понашању појединаца, генерација, слојева па и читавих држава”. Митић [1986: 6] истиче, да је „у савременој науци постојала готово уобичајена теза да су добар брак и породица основни или најбитнији предуслови за нормалан развој деце која су у одређеној породици настала, а да су разорен брак и поремећени породични односи један од пресудних фактора који негативно утичу на складан ток у процесу формирања деце”.

Поред социолошких, психолошких и правних истраживања, постоји важан разлог и за статистичко-демографска истраживања развода бракова. Феномен диворцијалитета (lat. Divortium – развод брака) је посебно интересантан са демографске тачке гледишта, јер утиче на читав низ процеса везаних за становништво [Ивковић 2011: 51]. У последњих седам деценија, брак и породични односи доживели су многе промене, како у свету, тако и у Србији.

Тешко је објаснити зашто се људи разводе. Када се не остваре очекивања од брачне заједнице, долази до развода. То су неслагања на разним основама. Супружници обично немају заједничку идеју о начину живота, или су, што је карактеристика српских патријархалних породица, још у сувише јаким везама са примарним породицама, тј. породицама порекла. Осим тога, често се партнери различито развијају у току брака, и ако не прате један другог, чешће се разилазе и то је карактеристика урбаних средина. Ту су и различити социјални статуси међу партнерима и различито порекло. Подаци указују, да су разводи ређи у руралним срединама, код партнера нижег степена образовања, али је у тим случајевима често присутна брачна патологија – љубомора која је драстичнија и погубнија за брак. Партнери из сличних породичних миљеа, сличних навика лакше и дуже опстају заједно [Šaćiri 2020].

Анализа података Републичког завода за статистику Србије, показује, да се у Републици Србији сваки четврти брак завршава разводом. Демографско-статистичка проучавања указују да се пре 70 година у Републици Србији одржавало много више бракова, тако да се тада тек сваки тринаести брак завршавао разводом. Од шездесетих година 20. века почиње постепено повећање стопе развода бракова, те се сваки девети брак окончавао разводом. Такав тренд се наставља и током седамдесетих година када се разводи сваки седми брак. Током, кризних и економски тешких, деведесетих година 20. века, исход сваког шестог брака био је развод. Крај прве деценије 21. века, потврђује правило с краја 20. века, тако да се сваки пети брак разводи. На крају друге деценије 20. века стопе диворцијалитета³ достижу свој максимум, што се огледа у разводу сваког четвртог брака. Бракови без деце најподложнији су разводу и сваки трећи се окончава разводом [Vobić 2003: 65–91]. Одређен ниво економске несигурности доводи до стварања брже одлуке о разводу. Економска криза, време материјалне несигурности збија редове у породици, којом влада

³ Општа стопа диворцијалитета показује учесталост развода бракова.

страх од раздвајања. Шакотић Курбалија истиче да „налази већег броја студија указују на значајан утицај финансијске нестабилности, односно економског стреса, на квалитет брачног односа, смањење брачног задовољства, брачну нестабилност и развод” [Šakotić Kurbalija 2020: 55]. Многи бракови тада опстају силом прилика, али у таквим условима конфликти постају тежи и деструктивнији. Становништво Србије, изложено је хроничном стресу који траје скоро три деценије, узроковано је материјалном, психолошком, физичком нестабилношћу и исцрпљеношћу, тако да су ресурси за породични живот једноставно потрошени [Šakotić Kurbalija 2020].

Брак у Србији није више трајна, већ орочена институција и о томе можда најбоље сведочи податак да брак у Србији траје 13,6 година [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021]. Мањем броју развода, свакако доприноси и то, што се брачни парови обраћају стручним институцијама за помоћ. Тако, на пример, Београдско саветовалиште за брак и породицу, све више посећују супружници са намером да потраже стручну помоћ за очувањем брака. Највећи број су млади брачни парови, у периоду кад им деца имају од седам до десет месеци, или старији, који су већ подигли своју децу. У саветовалишту добијају стручну помоћ – како и на који начин да побољшају своје односе за нормално функционисање брака и породице [Саветовалиште за брак и породицу Градског центра за социјални рад Београд, 2022].

МЕТОДОЛОГИЈА

Демографско-статистичка истраживања временске упоредивости развода бракова у Србији за период од 70 година (од 1950. до 2020), представљају сложен и комплексан научно-методолошки поступак. Расположивост детаљнијим подацима о закљученим браковима за територију Републике Србије почиње од 1950. године, док се детаљнијим подацима о разведеним браковима у Републици Србији располаже почев од 1952. године. У незнатној мери на упоредивост података, током расположивог временског периода, утицало је усклађивање методологије истраживања виталне статистике са концептима и дефиницијама примењеним у пописима становништва (2002. и 2011). Такође, недоступност података за територију АП Косово и Метохија од 1998. године онемогућавају упоредивост појединих података из ових истраживања са ранијим годинама (за период пре 1998. године није могуће прерачунавање) [Закључени и разведени бракови. Метаподаци, 2020]. Статистичким истраживањима о разведеним браковима прикупљају се подаци о сваком законски правоснажно разведеном, поништеном и за неважећи проглашеном браку, о суду надлежном за развод брака, подаци о мужу и жени (раније брачно стање, брак по реду, последње заједничко пребивалиште, о активности мужа и жене, држављанству, националној припадности, највишој завршеној школи, броју живорођене деце из овог брака и броју издржаване деце која су/нису рођена у овом браку, лицу коме су додељена деца и др.) [Статистика разведених бракова, 2020]. Истраживањем о разведеним браковима у Републици Србији, при-

купљени су подаци о: трајању брака, старост мужа и жене код развода брака, према школској спреми и националној припадности супружника. Методолошки поступак подељен је у три етапе: прва етапа-статистичко посматрање, друга етапа-сређивање и обрада података и њихово приказивање и трећа етапа је анализа података. Статистички подаци су утврђени директним пребројавањем из евиденције и докумената Републичког завода за статистику што детерминише квалитет, потпуност и релевантност коришћених података. Временски интервал демографско-статистичког истраживања развода бракова односи се на период од 1950. до 2020. године. Методолошке основе статистичког истраживања разведених бракова мењале су се током времена. Мењали су се и инструменти [Статистика разведених бракова, 2020].⁴ Истраживања и садржаји истраживања [Статистика разведених бракова, 2020].⁵ Од 2018. године уведен је нови начин прикупљања података о разведеним браковима преузимањем извештаја у електронском формату из Правосудно-информационог система, који је у надлежности Министарства правде. Републички завод за статистику од 1998. године не располаже појединим подацима за АП Косово и Метохија, тако да они нису садржани у обухвату података за Републику Србију (укупно). Преваленција развода може се проценити на више начина. С једне стране, анализом апсолутног броја оваквих догађаја, а с друге стране, помоћу релативних бројева. У последњем случају, најчешће коришћен индикатор је број развода донетих у датој години на 1.000 (изражен у ‰) бракова склопљених у истој години, којим се дефинише стопа нупцијалитета и диворцијалитета.

Примењена методологија са демографског аспекта односи се на испитивање кретања нупцијалитета и диворцијалитета становништва Републике Србије [Медојевић и Милосављевић 2021: 96–102]. Учесталост склапања бракова мерена је општом стопом нупцијалитета (m_a) која је израчуната помоћу формуле:

$$m_a = \frac{M_a}{P} \cdot 1.000$$

Симбол M_a означава укупан број склопљених бракова у току једне године, а симбол P означава укупно становништво средином године (30. јун).

⁴ Инструменте при спровођењу годишњег истраживања о разведеним браковима чини *статистички образац* (упитник) о разведеном браку – образац РБ-1; затим, *Списак номенклајтура и класификација* које се користе у истраживању (са обавештењем где се могу пронаћи). У истраживању о разведеним браковима користе се: *систематски списак насеља* у Републици Србији и *класификација занимања*.

⁵ Истраживањем о разведеним браковима прикупљају се подаци о сваком законски разведеном, поништеном и за неважећи проглашеном браку, о суду надлежном за развод брака, подаци о мужу и жени (раније брачно стање, брак по реду, последње заједничко пребивалиште, о активности мужа и жене, држављанству, националној припадности, највишој завршеној школи, броју живорођене деце из овог брака и броју издржаване деце која су/нису рођена у овом браку, лицу коме су додељена деца и др.).

Учесталост развода бракова мерена је општом стопом диворцијалитета (d) која је израчуната помоћу формуле:

$$d = \frac{D}{P} \cdot 1.000$$

где D представља укупан број разведених бракова, а P становништво средином године [Медојевић и Милосављевић 2021: 96–102].

Добијене статистичке серије груписане су према географском просторном обележју и представљају распрострањеност појаве – развода бракова на територији Републике Србије. Након груписања статистичких података и добијања статистичких серија, подаци су приказани табеларно и графички.

ТРАНЗИЦИЈА БРАЧНОСТИ У СРБИЈИ

Тежња за брачним животом је резултат универзалне потребе људи. Неуспех у томе би сасвим природно довео до изумирања нација. Проналажење блиске особе са којом је човек везан нераскидивим везама љубави представља значајан чинилац у животу сваког мушкарца и жене. Традиционално, брак се сматра доживотном друштвеном институцијом. Међутим 19. век је увео институцију развода да би прекинуо неуспелу везу. Ово решење је временом постајало све популарније, а сада се у низу европских земаља више од половине нових бракова распада као последица развода. Крајем 20. века у Србији су примећене појаве и процеси који се могу сврстати у транзицију брачности, али су они мањег обима у односу на оне у земљама глобалног запада [Ивковић 2011: 53]. Бобић [2004: 350] у својим истраживањима истиче да „упоредо са бурним друштвеним кретањима крајем 20. века, у Србији су се одвијале и велике демографске промене: пад брачности и фертилитета, одлагање формирања брачно-породичних унија у касније године живота, пораст ванбрачних рађања, као и малолетничких трудноћа и живорођења, ширење једнородитељских породичних домаћинстава, посебно мајки са децом, уз благо повећање развода. Демографски развитак Србије обележили су, уз то, и повећана мобилност становништва, миграције високообразованих стручњака ка Западу, и, посебно, велики таласи имиграције избеглица и расељених као последице ратних сукоба у окружењу Србије и на Косову и Метохији. Наведене демографске промене довеле су до промена и у саставу домаћинстава, као основних асоцијација становништва у оквиру којих се одвија његова биолошка и социо-економска репродукција”.

Савремени демографски процеси и промене последица су друге демографске транзиције и њених круцијални фактора који леже у променама у друштвеној структури, постиндустријском развоју економије, расту еко-

номске активности жене; променама у култури, у породичним односима, партнерству и родитељству, транзицији од брака ка кохабитацији које све имају за последицу плурализације животних стилова, посебно код млађих и средовечних генерација између 20 и 34 година старости [Бобић и Вукелић 2010: 151–152; Петровић 2011: 53–78; Арсеновић и др. 2018: 499–513]. Истовремено, Бобић и Вукелић у свом раду „Деблокада ‘друге демографске транзиције?’” [2010: 153] истичу да „Разлике у брачним одликама прве и друге транзиције, на Западу је, још од Ренесансе па све негде до 1950-их и 1960-их година, брак био веома популарна и општеприхваћена друштвена институција. Разводи су били ретки, а поновно склапање брака уобичајено. Након 1965, у другој транзицији долази до скока развода, што је проузроковано либерализацијом закона о разводу у Западној Европи, САД, Канади, Аустралији, Новом Зеланду и ширењем општих уверења да је бољи ‘добар’ развод него лош брак. Пракса поновног склапања брака је проређена, а бракови се одлажу и расте просечна старост супружника при формирању унија, уз пораст самаца, разведених, удовица, лица изван брака. Уместо у браку све више парова живи у кохабитацијама, тј. алтернативним партнерствима (предбрачним, постразводним)”. Такође, у наuci постоји присутна дилема да ли је Србија без Косова и Метохије земља друге демографске транзиције [Бобић и Вукелић 2010: 149]. Демографске промена на простору бивше Југославије, након 1990. године, у просторном обрасцу и дистрибуцији типични су индикатори друге демографске транзиције [Никитовић и др. 2019: 152–167].

Учесталост склапања (нупцијалитет) и развода бракова (диворцијалитет) различито су се одвијали у Републици Србији од 1950. до 2020. године (Табела 1). Највећи број склопљених бракова забележен је 1950. године 85.435 (12,69‰). Од тада, па све до данас, број склопљених бракова у Србији је у константном паду. Године 1960. евидентирано је 69.163 склопљена брака (9,12‰), затим се број склопљених бракова повећава и 1970. године износи 77.999 (9,30‰). Поновни пад бележи се у 1980. години када је склопљено 70.166 бракова (7,58‰) и 1990. године када је склопљено 61.003 (6,17‰). Тренд у смањивању броја склопљених бракова наставља се и у последњој деценији 20. и у прве две деценије 21. века. Тако је током 2000. године у Србији склопљено 42.586 бракова (5,67‰), 2010. године 35.815 (4,53‰), да би 2020. године био забележен апсолутни минимум у целокупном посматраном периоду од 70 година и износио је свега 23.599 склопљених бракова (3,40‰). За поменути временски период број склопљених бракова у апсолутном износу опао је 3,6 пута, док је у релативном износу опао 3,7 пута.

Табела 1. Број закључених и разведених бракова у Републици Србији од 1950. до 2020. године

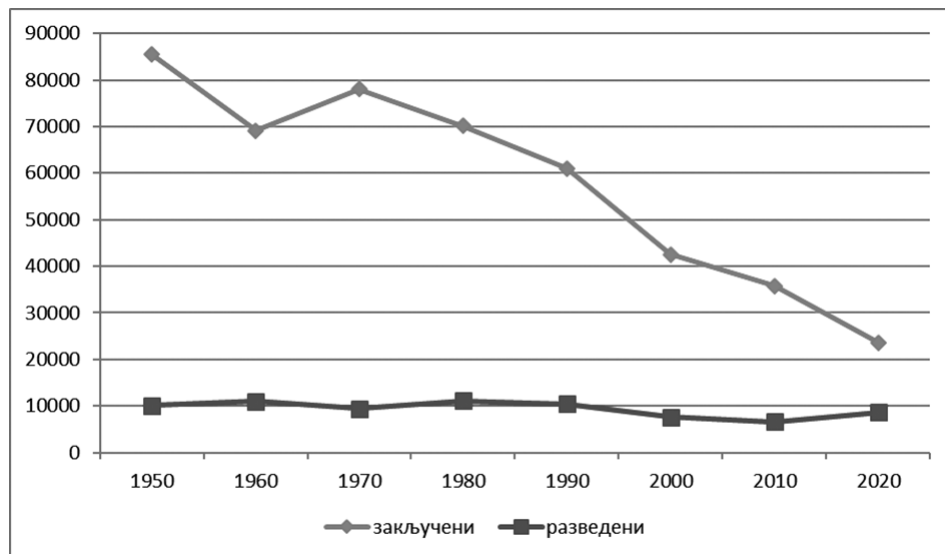
Година	Број закључених бракова	m_a Стопа (‰)	Број разведених бракова	d Стопа (‰)	Разведени на 1.000 закључених бракова
1950.	85.435	12,69	10.104	1,50	118,27
1960.	69.163	9,12	11.002	1,45	159,07
1970.	77.999	9,30	9.387	1,12	120,35
1980.	70.166	7,58	11.173	1,21	159,24
1990.	61.003	6,17	10.398	1,05	170,45
1991.	45.145	5,89	8.018	0,85	145,09
1992.	59.522	6,06	6.767	0,69	113,69
1993.	58.172	5,90	7.040	0,71	121,02
1994.	56.050	5,67	6.657	0,67	118,77
1995.	56.534	5,70	7.569	0,76	133,88
1996.	52.949	5,33	7.419	0,75	140,12
1997.	52.210	5,24	7.378	0,74	141,31
1998.	39.328	5,20	6.909	0,91	175,68
1999.	37.256	4,94	6.264	0,83	168,13
2000.	42.586	5,67	7.689	1,02	180,55
2001.	41.406	5,52	7.835	1,04	189,22
2002.	41.947	5,59	9.982	2,74	237,97
2003.	41.914	5,60	7.938	2,18	189,39
2004.	42.030	5,63	8.845	2,44	210,44
2005.	38.846	4,92	7.661	0,97	197,21
2006.	39.756	5,03	8.204	1,03	206,35
2007.	41.083	5,20	8.622	1,09	209,86
2008.	38.285	4,85	8.502	1,07	222,07
2009.	36.853	4,66	8.505	1,07	230,78
2010.	35.815	4,53	6.644	0,84	185,50
2011.	35.808	4,90	8.251	1,10	230,40
2012.	34.639	4,80	7.372	1,00	212,80
2013.	36.209	5,10	8.170	1,10	225,60
2014.	36.429	5,10	7.614	1,10	209,10
2015.	36.949	5,20	9.381	1,30	253,90
2016.	35.921	5,10	9.046	1,30	251,80
2017.	36.047	5,10	9.262	1,30	256,90
2018.	36.321	5,20	9.995	1,40	275,20
2019.	35.570	5,10	10.899	1,60	306,40
2020.	23.599	3,40	8.687	1,30	368,10

Извор: [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

Тренд развода бракова у Републици Србији има осцилујући осцилаторни карактер (Графикон 1). На почетку посматраног периода 1950. године, број разведених бракова износио је 10.104 (1,50%). Затим је број разведених бракова у 1960. години порастао на 11.002 (1,45%), да би 1970. године пао на 9.387 (1,12%). Године 1980. бележи се највећи број разведених бракова у целокупном посматраном периоду 11.173 (1,21%). Од 1990. године када је износио 10.398 (1,05%), број разведених бракова у Републици Србији смањен је испод 10.000 годишње. Тако је 2000. године забележено 7.689 разведених бракова (1,02%). Прву деценију 20. века карактерише просечан број разведених бракова од око 8.300 (1,40%).

Апсолутни минимум развода бракова у последње две деценије посматраног периода био је 2010. године када је разведено 6.644 брака (0,84%). Након 2010. године број разведених бракова у константном је порасту и свој максимум достиже 2019. године, када је разведено 10.899 бракова (1,60%). Оно што још обележава наведени временски интервал јесте и повећано учешће разведених бракова на 1.000 закључених, и као по правилу увек је већи од 200 разведених на 1.000 закључених (тако је 2002. године број разведених бракова на 1.000 закључених износио 237,97; 2011. године 230,40; 2015. године 253,90; 2018. године 275,20). Последње две године посматраног периода наведене вредности премашују 300 (2019. године било је 306,40, а 2020. године чак 368,10 разведених на 1.000 закључених бракова).

Графикон 1. Кретање броја закључених и разведених бракова у Републици Србији од 1950. до 2020.

Извор: [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

Конфликтна партнерска комуникација, престанак партнерске комуникације, прељуба, физичко и сексуално злостављање, емоционално занемаривање, проблеми са породицом порекла, љубомора, алкохолизам, непоштовање партнера, сексуални проблеми, сукоби око финансија – најчешћи су разлози за развод брака у Србији [Dičić 2016: 28–38].

Жене најчешће иницирају развод услед дугогодишњег трпљења неког облика насиља: (психичко, физичко, економско, сексуално), као и услед партнеровог конзумирања алкохола, наркотика, коцкања, расипништва, неуредног и неодговорног начина живота, искључености из породичне организације живота [Janjić Komar 1997: 67–76]. Мушкарци су склонили да иницирају развод услед емотивног захлађења, проналажења нове партнерке, неверства супруге, лошег расположења жене и честих свађа. Оно у чему оба пола подједнако виде разлог за развод брака тиче се недостатка заједништва, недостатка привржености, недостатка блискости, изостанка подршке, неједнаког подстицања чланова породице и личног развоја. Адвокати породичног права, такође, примећују повећање броја развода бракова и истичу да је узрок томе узајамно засићење које супружници не могу да превазиђу. Углавном је реч о емотивном разилажењу и непримостивим разликама код најосновнијих питања (од занимања, места живота, начина васпитања деце, дневних обавеза) док су финансијски разлози много мањи [Бобић 2003].

ТРАЈАЊЕ БРАКА

У статистици разведених бракова трајање брака који се разводи је изведено обележје изражено у навршеним годинама трајања законске брачне заједнице. Број година трајања брака изводи се као разлика између датума развода и датума закључења брака (Табела 2) [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

Табела 2. Разводи бракова у Републици Србији према трајању брака, 1952–2018.

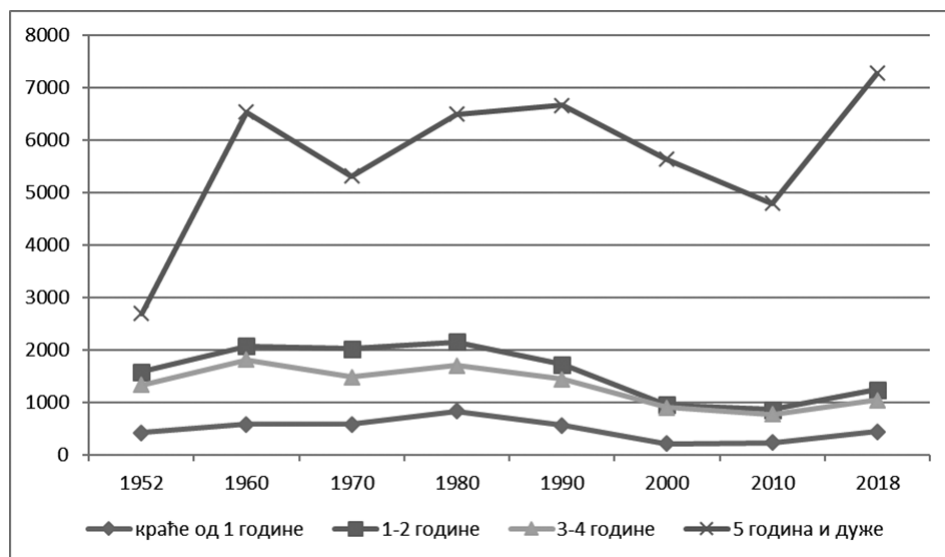
Године	1952.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2010.	2018.
Краће од 1 године	414	580	577	828	563	212	231	443
1–2 године	1.580	2.074	2.017	2.150	1.722	947	857	1.244
3–4 године	1.328	1.808	1.476	1.695	1.443	898	764	1.035
5 година и дуже	2.695	6.540	5.317	6.500	6.670	5.632	4.792	7.273
Укупно	6.017	11.002	9.387	11.173	10.398	7.689	6.644	9.995

Извор: [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

Заједнички именитељ за разводе бракова према дужини трајања у Републици Србији је променљив ток (Табела 2). Број бракова који су тра-

јали мање од једне године постепено расте од 1952. све до 1980. године када достиже и свој максимум (828 разведених бракова). Након 1980. године, следи драстичан пад све до 2000. године када се бележи и најмањи број разведених бракова краћих од годину дана (212 разведених бракова); затим се бележи поновни пораст све до 2018. године. Бракови који су трајали од једне до две године имају идентичан ток као и бракови који су трајали до годину дана. Њихова максимална вредност достигнута је, такође, 1980. године (2.150), затим следи пад све до 2010. године, када је достигнута минимална вредност (857) и поновни пораст до 2018. године. Разведени бракови у трајању од три до четири године своју максималну вредност достижу 1960. године (1.808), док је минимум евидентиран 2010. године (764). Најмање разведених бракова који су трајали пет и више година регистровано је почетком посматраног периода (1952. године), укупно 2.695. Од шездесетих година 20. века њихов број варира, да би максимална вредност била евидентирана крајем посматраног периода (2018) од укупно 7.273 разведена брака (Графикон 2).

Графикон 2. Кретање развода бракова у Републици Србији према трајању брака, 1952–2018.

Извор: [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

РАЗВОДИ БРАКОВА ПРЕМА СТАРОСТИ МУЖА И ЖЕНЕ

Старост мужа и жене код развода бракова, изражава се у навршеним годинама живота. Рачуна се на основу датума рођења лица и датума када се случај (развод брака) десио [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

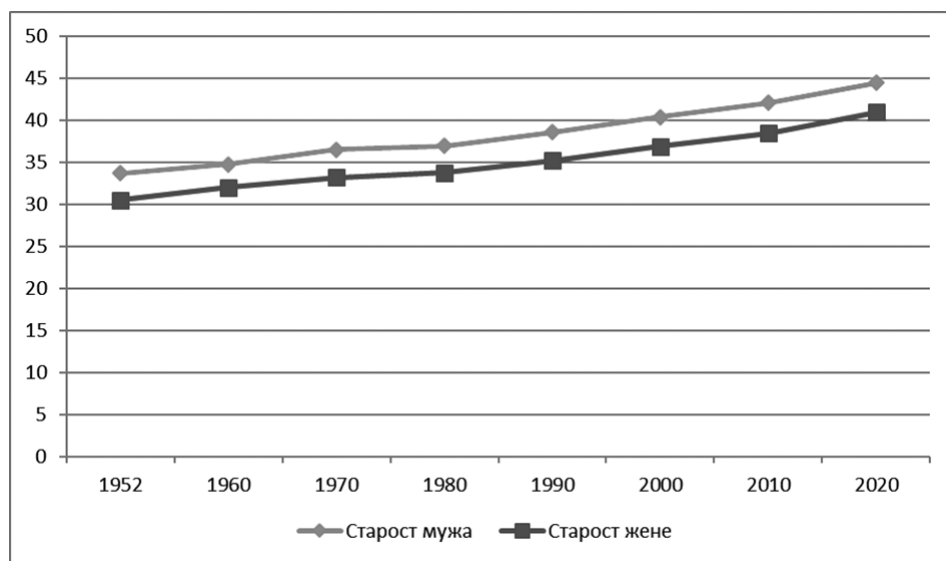
Табела 3. Просечна старост мужа и жене у Републици Србији при разводу брака, 1952–2020.

Године пописа	1952.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2010.	2020.
Старост мужа	33,7	34,8	36,5	37,0	38,6	40,4	42,1	44,5
Старост жене	30,5	32,0	33,2	33,8	35,2	36,9	38,5	41,0

Извор: [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

Просечна старост мужа и жене у Републици Србији приликом развода у посматраном периоду (1952–2020) константно расте (Табела 3). Овај тренд је и очекиван будући да константно расте и просечна старост мушкараца и жена приликом закључења брака. На почетку периода (1952) просечна старост мужа приликом развода била је 33,7 година а жене 30,5 година. До краја периода (2020) просечна старост оба супружника приликом развода порасла је за више од десет година. Тако је просечна старост мужа приликом развода износила 44,5 година а жене 41 годину (Графикон 3).

Графикон 3. Кретање просечне старости мужа и жене у Републици Србији при разводу брака, 1952–2020.

Извор: [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

РАЗВОДИ БРАКОВА ПРЕМА ШКОЛСКОЈ СПРЕМИ

У структури разведених бракова у Републици Србији према школској спреми [Закључени и разведени бракови у Републици Србији 2011–

2021]⁶, за посматрани временски период (Табела 4), доминирају разведени бракови становништва које је имало средње образовање (учешће од 60% до 65% свих разведених бракова). Затим, следе разведени бракови становништва које је имало завршено основно образовање (учешће од 13% до 21%). Разведени бракови код становништва са високим образовањем бележи учешће од 7,5% до 15%; вишим образовањем од 3% до 7%; непотпуном основном школом од 1% до 3% свих разведених бракова. Најмање разведених бракова евидентирано је код становништва без школске спреме (удео мањи од једног процента свих разведених бракова).

Табела 4. Разводи бракова у Републици Србији према школској спреми жене и мужа, 2002–2020. година

Стручна спрема	Без школе	Непотп. осн. школа	Основна школа	Средња школа	Виша школа	Висока школа	Непознато	Укупно
2002.	35	374	2.182	5.992	520	751	128	9.982
2003.	33	300	1.839	4.720	340	556	150	7.938
2004.	51	344	1.798	5.419	412	678	143	8.845
2005.	43	189	1.396	4.795	543	587	108	7.661
2006.	56	209	1.528	5.240	488	634	49	8.204
2007.	34	188	1.539	5.485	665	650	61	8.622
2008.	21	181	1.533	5.491	466	732	78	8.502
2009.	52	181	1.503	5.433	526	703	107	8.505
2010.	37	111	1.027	4.321	386	637	125	6.644
2011.	52	137	1.178	5.303	500	928	153	8.251
2012.	22	140	1.088	4.766	406	790	160	7.372
2013.	28	160	1.385	5.167	441	776	213	8.170
2014.	31	154	1.295	4.965	358	707	104	7.614
2015.	72	132	1.317	6.137	363	1.237	123	9.381
2016.	70	141	1.302	5.926	333	1.167	107	9.046
2017.	50	137	1.264	5.860	374	1.335	242	9.262
2018.	81	128	1.170	6.277	373	1.480	486	9.995
2019.	80	117	1.231	6.937	343	1.533	658	10.899
2020.	56	79	803	5.691	295	1.390	373	8.687

Извор: [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

⁶ Републички завод за статистику дефинише статистички концепт *Највиша завршена школа*. Под највишом завршеном школом подразумева се врста школе чијим се завршавањем стиче највиши степен образовања, без обзира на то да ли је школска спрема добијена завршавањем неке редовне школе или школе која замењује редовну школу, односно да ли је добијена полагањем испита у редовној школи или завршавањем неког курса за редовно школовање у формалном систему образовања. Подаци о највишој завршеној школи објављују се према следећим групама: без школе, непотпуна основна школа (1–3 разреда основне школе и 4–7 разреда основне школе), основна школа, средња школа, специјализација после средње школе, виша школа, висока школа/факултет/академија, мастер/магистратура и докторат.

РАЗВОДИ БРАКОВА ПРЕМА НАЦИОНАЛНОЈ ПРИПАДНОСТИ⁷

Према националној припадности разведених супружника у Републици Србији [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021] на основу података за период 2002–2020. година (Табела 5), најбројнији су Срби са учешћем од 75% до 82% свих разведених бракова. Затим, следе Мађари који су у разводима бракова, у зависности од године до године, учествовали са 3,5% до 6,3%; Роми са учешћем од 1,5% до 2,5%. Учешће Бошњака (за које званична статистика прати и прикупља податке од 2005. године) креће се од 0,9% до 2,6% укупног удела у разведеним браковима. Пре него што је 2005. године уведена одредница Бошњак, удео Муслимана у укупном броју разведених бракова кретао се од 2,5% до 4,1%. Учешће осталих националности у структури разведених бракова у Републици Србији је знатно мање.

Табела 5. Разведени бракови у Републици Србији према националној припадности жене и мужа, 2002–2020. година

Националност	Срби	Мађари	Роми	Бошњаци	Неизјашњени	Остали	Непознато	Укупно
2002.	7.985	509	171	–	13	1.172	132	9.982
2003.	6.250	468	168	–	13	883	156	7.938
2004.	7.016	401	202	–	89	1.030	107	8.845
2005.	6.086	383	106	165	30	546	345	7.661
2006.	6.589	448	148	153	31	583	252	8.204
2007.	6.980	420	144	130	34	546	368	8.622
2008.	6.955	456	96	116	44	550	285	8.502
2009.	6.655	441	141	154	61	522	531	8.505
2010.	4.991	341	105	160	90	525	432	6.644
2011.	6.567	341	123	202	91	501	426	8.251
2012.	5.852	367	113	152	184	448	256	7.372
2013.	6.320	519	125	196	184	507	319	8.170
2014.	6.038	319	146	177	258	409	267	7.614
2015.	7.378	440	171	244	360	500	288	9.381
2016.	6.961	399	214	232	268	503	469	9.046
2017.	7.310	328	233	178	367	541	305	9.262
2018.	8.142	365	202	159	278	587	262	9.995
2019.	8.996	399	227	169	208	620	280	10.899
2020.	7.286	346	134	82	176	499	182	8.687

Извор: [Демографска статистика, 2001–2003; Закључени и разведени бракови у Републици Србији, 2011–2021].

⁷ Републички завод за статистику *Србијска статистика разведених бракова – национална припадност*. Подаци о националној припадности мужа/жене прикупљени су на основу слободног изјашњавања лица. Грађанима је Уставом зајамчена слобода изјашњавања, као и могућност да се не изјасне о својој националној припадности. Груписање података статистике разведених бракова по овом обележју извршено је према класификацији националне припадности која је примењена у попису становништва 2011. године.

ЗАКЉУЧАК

Истраживања развода бракова у Републици Србији за период 1950. до 2020. године, указују да је транзиција партнерства сложен процес. Мушкарци и жене све касније улазе у брак, али се касније и разводе. Разлика у годинама између супружника у просеку износи нешто више од три године – мушкарци су најчешће старији од жена посматрајући и закључене и разведене бракове. Просечна старост младожење приликом закључења брака је 34,8 а невесте 31,5 година. Приликом развода брака просечна старост мушкарца је 44,5 а жене 41 година.

Савремена социо-демографска истраживања јасно указују и на сложене промене елемената друштвене структуре, као последицу друге демографске транзиције и њених круцијалних фактора на свим нивоима. Осим класичних демографских и социолошких тумачења, корене развода бракова треба тражити и у изузетно погоршаном материјалном положају целокупне популације у Србији, а поготово младих. Уочавамо да је брачна криза условљена не само друштвеним и социјалним приликама, већ и тиме што млади брачни парови најчешће нису у стању да преброде прве проблеме на које наиђу. Брачна криза настаје у првих неколико година брака након рођења деце. Велики утицај у несугласицама имају и неразумевање око приоритета супружника, различити погледи на одређене животне ствари, различите стечене навике и модели понашања у породицама. Неретко је проблем и мешање родитеља и људи из околине у решавање брачних проблема супружника. Највећи број разведених бракова чине бракови са децом. У укупном броју разведених бракова са децом, најчешће су разведени бракови са једним дететом. Након развода, издржавана деца углавном су додељена мајци. Разводу брака најподложнији су брачни парови са средњошколским образовањем. Најзаступљенија етничка заједница у разводима бракова су Срби као и православци у погледу конфесија, због свог већинског удела у укупној популацији државе. Сасвим је извесно очекивати да ће и у будућности стопе развода бракова у Републици Србији имати даљи тренд раста.

Развод брака, као очигледно непожељна појава доводи до поремећаја односа у породици. Истовремено, разведен брак представља последицу наглашене и изразито деструктивно присутне поремећености у браку и породици. Идеална слика о браку и породици постепено бледи. Квалитет брачног и породичног живота све је више условљен социо-економским положајем брачних партнера. У Републици Србији, све мање се говори и признаје комбинација фактора кривике са циљем нарушавања брачног односа. Као главни разлог за развод брака у Србији узима се неподношљивост брачних односа. Ипак, поред свега нареченог, можемо констатовати да у Републици Србији, брак и даље представља друштвену и културну норму у којој већина становништва живи и представља важан фактор у развоју становништва Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Арсеновић, Даниела; Владимир Никитовић, Ивана Магдаленић (2018). Просторна димензија друге демографске транзиције. *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке*, 167: 499–513.
- Беговић, Мехмед (1936). *Шеријатско брачно право: са крајњим уводом у изучавање шеријатског права*. Београд: Г. Кон.
- Ивковић, Марија (2011). Учесталост развода бракова у Србији (1947–201). *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду*, 59: 51–64.
- Медојевић, Јово и Саша Милосављевић (2021). *Демографија*. Косовска Митровица: Природно-математички факултет.
- Митић, Михаило (1986). Поверавање деце након развода брака. *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, XXVI: 5–26.
- Петровић, Мина (2011). Промене брачности и породичних модела у постсоцијалистичким земљама: Закасна и непотпуна или специфична друга демографска транзиција? *Становништво* 49: 53–78.
- Bobić, Mirjana (2003). *Brak ili/i partnerstvo – demografsko sociološka studija*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Đićić, Ivana (2016). Zlostavljanje žena od strane bračnog i vanbračnog partnera na teritoriji opštine Petrovac na Mlavi. *ABC: časopis urgentne medicine*, XVI(1): 28–38.
- Janjić Komar, Marina (1997). Pravo na razvod braka. *Stanovništvo*, XXXV(1–2): 67–76.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Демографска статистика, 2002–2003 (2006). Републички завод за статистику, Београд. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2006/Pdf/G20064001.pdf>. Приступљено: 5. 3. 2022.
- Закључени и разведени бракови. *Метаталогази* (2020). Републички завод за статистику, Београд. Доступно на: https://data.stat.gov.rs/Metadata/18_Stanovnistvo/Html/1804_ESMS_G0_2020_1.html. Приступљено: 1. 3. 2022.
- Закључени и разведени бракови у Републици Србији (2011–2021). Републички завод за статистику, *Саопшћење*, број 177 – год. LXI, 30. 6. 2011. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2011/Pdf/G20111177.pdf>. Приступљено, 3. 3. 2022; *Саопшћење*, број 179 – год. LXII, 29. 6. 2012. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2012/Pdf/G20121179.pdf>. Приступљено: 3. 3. 2022; *Саопшћење*, број 201 – год. LXIII, 15. 7. 2013. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20131201.pdf>. Приступљено: 3. 3. 2022; *Саопшћење*, број 166 – год. LXIV, 30. 6. 2014. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2014/Pdf/G20141166.pdf>. Приступљено: 3. 3. 2022; *Саопшћење*, број 185 – год. LXV, 15. 7. 2015. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G20151185.pdf>. Приступљено, 3. 3. 2022; *Саопшћење*, број 169 – год. LXVI, 30. 6. 2016. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20161169.pdf>. Приступљено: 3. 3. 2022; *Саопшћење*, број 173 – год. LXVII, 30. 6. 2017. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20171173.pdf>. Приступљено: 3. 3. 2022; *Саопшћење*, број 170 – год. LXVIII, 29. 6. 2018. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G20181170.pdf>. Приступљено, 3. 3. 2022; *Саопшћење*, број 178 – год. LXIX, 28. 6. 2019. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191178.pdf>. Приступљено: 3. 3. 2022; *Саопшћење*, број 188 – год. LXX, 10. 7. 2020. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20201188.pdf>. Приступљено: 3. 3. 2022.

- Природно кретање становништва у Републици Србији 1961–2010. (2012). Републички завод за статистику, Београд. Доступно на: <http://publikacije.stat.gov.rs/G2012/pdf/G20126011.pdf>. Приступљено: 1. 3. 2022.
- Саветовалиште за брак и породицу Градског центра за социјални рад Београд, 2022. Доступно на: <http://roditeljsrbija.com/savetovaliste-za-brak-i-porodicu-gradskog-centra-za-socijalni-rad-u-beogradu/>. Приступљено: 15. 2. 2022.
- Статистика разведених бракова (2020). Републички завод за статистику, Београд. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G201620093.pdf>. Приступљено: 1. 3. 2022.
- Статистика разведених бракова (2020). Републички завод за статистику, Београд. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G201620093.pdf>. Приступљено: 1. 3. 2022.
- Bobić Mirjana i Jelisaveta Vukelić (2010). Deblokada „druge demografske tranzicije”? *Sociologija*, Vol. LIII № 2. Sociološko naučno društvo Srbije i Institut za sociološka istraživanja, Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu. Dostupno na: https://www.academia.edu/969971/DEBLOKADA_DRUGE_DEMOGRAFSKE_TRANZICIJE_3. Приступљено: 23. 8. 2022.
- Bobić, Mirjana (2004). Domaćinstva Srbije na početku trećeg milenijuma – Socio-demografska analiza. *Sociologija*. Vol. XLVI (2004), № 4. Sociološko naučno društvo Srbije i Institut za sociološka istraživanja, Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu. Доступно на: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2004/0038-03180404349B.pdf>. Приступљено: 24. 8. 2022.
- Nikitovic, Vladimir; Daniela Arsenovic, Aleksandar Sekulic and Branislav Bajat (2019). Is the Second Demographic Transition a useful framework for understanding the spatial patterns of fertility change in Serbia at the beginning of the 21st century? *AUC Geographica*, 54(2): 152–167. Доступно на: https://karolinum.cz/data/clanek/7484/Geogr_54_2_0152.pdf. Приступљено: 24. 8. 2022.
- Šaćiri, Bejan (2020). *Interpersonalni činioci doživljaja kvaliteta braka u različitim fazama porodičnog životnog ciklusa*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu Filozofski fakultet Odeljenje za psihologiju. Beograd. Доступно на: <https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/3782/Doktorat.pdf?sequence=1>. Преузето: 20. 2. 2022.
- Šakotić Kurbalija, Jelena (2020). *Brak i stres – funkcionalni i disfunkcionalni partnerski odnosi*. Univerzitet u Novom Sadu. Filozofski fakultet Novi Sad. Novi Sad. Доступно на: <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2020/978-86-6065-634-8>. Преузето: 1. 4. 2022.

DIVORCES IN THE REPUBLIC OF SERBIA FROM 1950 TO 2020
(Demographic-statistical research)

by

JOVO MEDOJEVIĆ
jovo.medojevic@pr.ac.rs

SAŠA MILOSAVLJEVIĆ
sasa.milosavljevic@pr.ac.rs

University of Priština with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica
Faculty of Sciences and Mathematics
Department of Geography
Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia

SUMMARY: The pursuit of married life is the result of the universal need of humanity. Finding a close person with whom a person is bound by unbreakable bonds of love is a significant factor in the life of every man and woman. Traditionally, marriage is considered a lifelong social institution – however, in the last seven decades, both in the world and in the Republic of Serbia, marriage and family relations have undergone many and strong changes. Modern demographic- statistical research indicates that in the past seventy years (in the period from 1950 to 2020) complex demographic processes took place in the Republic of Serbia, initiated by strong natural, socio-economic and external factors that unequivocally influenced and today affect marriages, and thus the transition of marriages in the Republic of Serbia. Qualitatively-Quantitative analysis determined: length of marriage, age of spouse in case of divorce, divorces in relation to education and spouse nationality. The research results show that men and women are entering the marriage, but later divorce. When concluding and divorcing a marriage, the difference in age between spouses is slightly more than three years on average – men are most commonly older than women. Due to long-term suffering of some form of violence, women most often initiate a divorce. The length of marriage in the Republic of Serbia has an oscillatory course. The average age of husband and wife at divorce is increasing. In the structure of divorced marriages according to education, marriages with secondary education are dominant. The most represented ethnic community in divorces are Serbs as well as Orthodox in terms of confessions, due to their majority share in the total population of the country.

KEYWORDS: marriage, divorces, Republic of Serbia

UDC 364(497.11)
UDC 364-43(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2284589D>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

АСПЕКТИ И НАЧИНИ АФИРМАЦИЈЕ УГЛЕДА ДЕЛАТНОСТИ СОЦИЈАЛНОГ РАДА У ЈАВНОСТИ

ВИОЛЕТА ДИМИТРИЋ

ТВ „Коперникус”
Арсенија Чарнојевића 69г,
Нови Београд, Србија
violetlilah@gmail.rs

САЖЕТАК: Улога социјалног радника је немерљива у савременом друштву, и састоји се од низа активности: процењивања или прикупљања података о клијенту, давања одговарајућих третмана, истраживања узрока проблема клијента, подучавање клијента и слично. Иако је социјални рад као професија изузетно важна, стиче се утисак да се она више него икада налази у центру интересовања јавности, али не на начин који омогућава афирмацију њихове струке, већ више пежоративно, онда када наступи нека трагедија, а где је њихова улога неминовна. Међутим, ранија истраживања која су се бавила овом тематиком дошла су до закључка да су социјални радници и центри за социјални рад негативно експонирани, иако већина друштвене заједнице није у довољној мери упозната са њиховом улогом, што додатно нарушава слику о њиховом послу. С тим у вези, неопходно је извршити анализу њиховог рада, како би се на тај начин позитивно утицало на изградњу и оснаживање имиџа и репутације у јавности, веће транспарентности, али и боље комуникације с корисницима. У том контексту, у раду ће се испитати каква је тренутна медијска слика о професији социјалних радника у Републици Србији, да ли постоје предрасуде о овој професији, те у којој мери је важно да извештавање медија и новинара буде потпуно, објективно, тачно и благовремено.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социјални радник, Центар за социјални рад, медији, односи с јавношћу, Република Србија

ПОЈАМ СОЦИЈАЛНОГ РАДА

Социјални рад као професија, односно, социјални радници као професионалци у својој струци различито се дефинишу, али оно што је

заједничко, то је да су социјални радници усмерени на одговарање на кризне и ванредне ситуације, али и свакодневне личне и социјалне проблеме. Другим речима, социјални радници покушавају да изађу у сусрет различитим потребама људске заједнице, са посебним освртом на рањиве групе и становнике који су изложени репресији [Vidanović 2006: 376]. Теоријски гледано посао социјалног радника базиран је на психолошким, социолошким и физиолошким потребама, а једна од најчешће коришћених дефиниција је она према којој је социјални рад представљен као професија оријентисана на све оне напоре чија је сврха олакшавање патње (било какве врсте) због сиромаштва и омогућавање индивидуама и породицама да успоставе нормалне животне услове [Gadžo-Šašić 2018: 390].

Важно је истаћи чињеницу да је социјални рад уско повезан са историјом социјалне политике као науке која омогућује да се остваре услови за комплетну бригу о човеку и његовим потребама. Из тог разлога, социјални рад објашњава се као метода социјалне политике којом се, у виду стручне и професионалне активности, пружа помоћ друштвеној заједници и друштвеним групама да задовоље оне потребе које они сами нису у могућности да остваре из неког разлога. Стога, социјални рад се развијао као посебна пракса током проналажења одговора на изазове са којима се данашње друштво све више суочава, посебно у наглим институционално развијеним друштвеним установама и потребама посредовања на релацији друштвене установе – појединци [Vidanović 1991: 4–5]. У оквиру социјално-политичке праксе, током година дошло је до развијања потпуно нових концепата који се односе на социјални рад, а пре свега на њихово деловање у здравству, привреди, школству и слично. Посебно место заузео је хуманистички поглед на социјални рад, јер се протеклих неколико деценија забележила тенденција да се одређени модели праксе социјалног рада групишу са акцентом да припадају хуманистичкој оријентацији. Овим моделима заједничка је идеја да људска популација покуша да даје смисао свету у коме живи и да је социјални радник тај који мора бити фокусиран да помаже у том процесу подржавајући и унапређујући све потенцијале личности. Овај хуманистички приступ креирао се насупрот позитивизму, детерминизму и реактивнизму психоанализе и бихејвиористичке терапије [Видановић 1999: 115]. Генерално посматрано, социјални рад је професија која је дубоко везана за промене које се догађају у друштву, професија која се тим променама мора прилагодити, али је и сама базирана на подстицању промена у свету у којем делује. Да би се испунио тај задатак, социјални радници треба да раде на оснаживању својих компетенција, наставе са даљим специјализацијама, унапређују своју видљивост кроз проактиван рад с медијима, активније се ангажују у струковним удружењима и коморама социјалних радника, више се ангажују и у привлачењу приступачних и издашних европских инвестиционих фондова. Закључено је да је неопходно заговарати системе у којима ће се планирати будући правци раста и развоја на стратешки начин, уз обезбеђивање достојанствених услова рада својим запосленима у циљу очувања сопственог интегритета и добробити социјалних радника и других укључених стручњака [Орашић 2017: 363].

УЛОГА СОЦИЈАЛНОГ РАДНИКА

Социјални радници раде унутар Центра за социјални рад, а реч је о установама социјалне заштите које одликује обједињена улога социјалне заштите и органа старатељства, с тим да због комплексности, своје послове обављају и изван ових просторија [Mihajlović-Babić i sar. 2018: 353]. Данас, Центар за социјални рад садржи неколико служби и то: Службу за заштиту деце и младих, Службу за заштиту одраслих и старих, Службу за правне послове и Службу за финансијско-административне послове и техничке послове. У оквиру сваке од наведених служби постоји руководилац службе који је дужан да обезбеди унутрашњу координацију и организацију, планирање и управљање обимом посла у оквиру службе, поштовање стандарда стручног рада, поштовање законске регулативе и поштовање рокова и процедура. Поред тога, свака од служби има водитеље случаја тј. раднике који су стручни за одређени случај, као и супервизоре који су оријентисани ка поштовању стандарда стручног рада и обезбеђивање услуга високог квалитета. Такође, у оквиру социјалног рада постоје и тимови, који се ангажују по потреби [Beljanski i Malčić 2020: 45].

Социјални радници током свог рада оријентисани су на велики број активности, као што су: процењивање или прикупљање података о клијенту, давање одговарајућег третмана, истраживање узрока проблема клијента, подучавање клијента и слично. *Процењивање или прикупљање података о клијенту и његовом социјалном окружењу*, једна је од најчешћих активности социјалних радника која се спроводи у циљу састављања социјалне анамнезе. Подаци садржани у социјалној анамнези, заједно са социјалном дијагнозом и предлагањем мера, могу се примењивати у различитим ситуацијама, те помажу у разумевању понашања клијента. Друга активност односи се на *пружање одговарајућег третмана* како би се на ефикасан и ефективан начин решио дати проблем. *Истраживање се примењује како би се идентификовали социјални узроци поремећаја, док подучавање подразумева едуковање других особа који немају довољно искуства у овој струци* (нпр. едукација студената) [Rakanović Radonjić 2016: 223].

Стога, веза између клијента и социјалног радника треба да почива на поверењу, отвореној и двосмерној комуникацији и доброј сарадњи, јер је управо то полазна основа адекватном приступу проблему и његовом решавању. Сврху оваквог начина рада треба да виде и једна и друга страна. Клијент је тај који треба да прикаже проблеме који га муче и да постави циљеве за које он сматра да су круцијални. Чињеница је да клијент зна највише о својим проблемима од било кога другог, због чега је од велике важности његово објашњење проблема социјалном раднику на прави и разумљив начин. У овом процесу битно је да социјални радник идентификује предности којима клијент располаже, а не само његове недостатке. На тај начин клијент ће се осећати сигурније, имаће веће самопоуздање и више ће веровати социјалном раднику. Јако је важно да обе стране буду усмерене на задатак, како би се проблеми ублажили или отклонили у

потпуности. Улога социјалног радника је да помогне клијенту, те да га води кроз овај процес, а не да сам решава уочене проблеме [Teater 2010: 203].

Уколико се улога социјалног радника пак, посматра са правног аспекта, неопходно је истаћи чињеницу да њихов рад мора бити заснован на поштовању законске регулативе, уз истовремено фокусирање на основне обавезе и дужности социјалног радника: [Приручник, 2015: 20]

- Дужност пружања одговарајућих услуга;
- Дужност поштовања клијентове приватности;
- Дужност информисања клијента;
- Дужност упозорења.

Слика 1. Улога социјалног радника са правног аспекта [Приручник, 2015: 20].

Обавезе и дужности социјалног радника морају такође бити засноване и на поштовању етике, која је регулисана са два најзначајнија међународна документа, а то су: Међународна декларација о етичким начелима социјалног рада и Међународни етички стандарди за социјалне раднике. Поред поменутог, о социјалним радницима је важно знати и следеће [Приручник, 2015: 21]:

- Свака индивидуа има право на самоиспуњење, како би на тај начин допринела друштвеном благостању;

- Свако друштво треба да функционише на начин како би се осигурала његова максимална добробит, па самим тим и добробит целокупне друштвене заједнице;
- Социјални радници су посвећени начелима социјалне правде;
- Дужност социјалних радника огледа се у коришћењу објективних и теоретских структурисаних компетенција како би се на тај начин могло појединцима, групама људи и целокупној друштвеној заједници;
- Социјални радници морају пружати најбољу могућу помоћ сваком коме је то потребно, без присуства икакве дискриминације;
- Социјални радници морају поштовати основна људска права, која су утврђена Универзалном декларацијом о људским правима Уједињених нација и другим међународним документима који произилазе из те Декларације;
- Социјални радници морају бити фокусирани на поштовање начела приватности, поверљивости и правовремене и потпуне информисаности у свом професионалном раду;
- Социјални радници имају улогу охрабривања клијената да се што више ангажују, а уједно би требало да ставе акценат на информисаност о ризицима и могућим добитима предузимањем акције.

Нешто другачије у свом раду писао је Хау [1997: 75], који препознаје два аспекта у погледу процењивање улоге социјалног радника. Први аспект је непосредан, што указује на то да социјални радник мора бити будан према процесу којим се проблеми идентификују, одржавају или чак максимизирају и како то клијент доживљава. Други аспект је питање како долази до информација која му пружају таква објашњења. Субјективиста мора да познаје свог субјекта, што указује на то да поступак процене мора омогућити да клијент схвати дату ситуацију. С друге стране [Mihajlović-Babić i sar. 2018: 354], постоје мишљења да социјални радници имају две улоге, односно, два приступа у обављању својих радних задатака, а то су: традиционални и антипотчињавајући приступ. Традиционални приступ је такав да се проблемима клијената приступа онако како је он дефинисан услугом, с тим да су професионалне границе јасно постављене и ограничene. Насупрот томе, антипотчињавајући приступ је такав да се кроз партнерство са корисником идентификују проблеми и клијент је тај који такође учествује у процесу доношења одлука. Другим речима, рад се темељи на колективности ради постизања трансформације друштва.

ИЗАЗОВИ У РАДУ СОЦИЈАЛНОГ РАДНИКА

Један од круцијалних проблема са којима се сусрећу социјални радници односи се на непостојање професионалних граница у сфери социјалне заштите, због чега се њихово самопоуздање и вера у знања и вештине којима располажу често ставља под знак питања. Поред тога, ова врста професије сврстава се у једне од најстреснијих послова у свету, те да је стрес константно присутан. У раду групе аутора [Mihajlović-Babić i sar. 2018: 32], наводи се да су главни извори стреса социјалног радника следећи:

- Рад са корисницима разноврсних проблема и патологије;
- Немогућност адекватног реаговања на различите захтеве корисника због објективних околности (недостатка ресурса, институција и слично);
- Неизвесност око исхода пружених мера и услуга;
- Осећај превелике одговорности због дискреционог права (слобода одлучивања) приликом доношења важних животних одлука;
- Рад у тешким ситуацијама као што су беда и немаштина;
- Проблеми у људској комуникацији;
- Честа изложеност стручњака критикама у јавности.

Изазови социјалних радника су препознати у три тематске целине кључних изазова за професију социјалног рада, перципираних од стране социјалних радника у Републици Србији, а то су: системски проблеми везани за професију социјалног рада, проблеми везани за место и услове рада, и проблеми везани за обављање послова социјалног рада (Табела 1).

Табела 1. Тематске целине кључних изазова за професију социјалног рада перципираних од стране социјалних радника у Републици Србији [Mihajlović-Babić i sar. 2018: 34].

ТЕМЕ	ПОДТЕМЕ
Системски проблеми везани за професију социјалног рада	Недовољна заштита права и интегритета социјалних радника и професије социјалног рада; Неадекватна сарадња са осталим институцијама; Зависност од политичких структура на локалном нивоу; Недовољна расположивост ресурса заједнице.
Проблеми везани за место и услове рада	Проблеми које се односе на кадрове унутар Центра социјалног рада; Проблеми који се односе на организацију рада у Центру социјалног рада; Безбедност ризика на послу; Велика одговорност и мањак мотивације за рад; Неадекватни материјални услови за рад.
Проблеми везани за обављање послова социјалног рада	Обимна администрација; Безбедносни ризици; Изложеност стресу и злостављању.

Када је реч о системским проблемима који се односе на професију социјалног рада, у претходној табели приказана су три проблема. Први је везан за **системске проблеме у професији социјалног рада** а односе се на подгрупе: а) *недовољна заштитна права и интегритет социјалних радника и професије социјалног рада*, а који се односи на: успостављање социјалног мира, потцењеност у односу на друге професије, недовољно цењен труд и рад, запостављеност и маргинализованост од стране система (превелика очекивања), „непостојање” професије у смислу да многи стручни радници обављају послове социјалних радника; б) У оквиру

неадекватне сарадње са осталим институцијама обухваћени су следећи проблеми: неповерљивост података, нефункционална сарадња са осталим институцијама на локалном нивоу, институције нису између себе успоставиле чврсту везу, потешкоће у комуникацији са судовима; в) *зависносћ од политичких структура на локалном нивоу* односи се на: неадекватно руководство, запошљавање лица без искуства и потребних компетенција (запошљавање посредством политичког утицаја), неадекватни руководиоци који негативно утичу на репутацију социјалног рада као професије и велика умешаност политичког система; и као четврта подгрупа представља г) *недовољна расположивосћ ресурса заједнице*. Друга група проблема јесу **проблеми везани за место и услове рада**, који такође садрже четири подгрупе проблема: а) *Кадрови који раде у оквиру Центра за социјални рад* сусрећу се са следећим проблемима: недовољан број запослених, повећан број посла, превелики број захтева/предмета на месечном нивоу, велики број корисника по водитељу случаја; б) *Што се тиче организације рада запослених у Центру за социјални рад* јављају се проблеми као што су: велики обим посла (исцрпљивање), лоша комуникација на релацији руководство – запослени, огроман број корисника, оптерећеност запослених (синдром сагоревања), готово сви послови иду на терет водитеља случаја, а ретко на руководеће службе; в) *Трећа подгрупа проблема везују се за безбедносни ризик на послу*, где спадају: непостојање статуса службеног лица, препуштеност на милост и немилост корисницима, зграда центра за социјални рад често нема обезбеђење и друго; г) *Четврта подгрупа ових проблема су велика одговорносћ и њен недостигањак као и недостигањак мотивације за рад* и ту се сврставају: изостанак аутономије у раду, превелики обим посла, неадекватан систем награђивања и слично; д) као пета подгрупа су *неадекватни материјални услови за рад*; И на крају, трећа група проблема повезана је са **обављањем послова социјалног рада**, а где су идентификоване три подгрупе; а) *Прва подгрупа односи се на обимну администрацију*: велики обим посла и превише, тзв. Папирологије, б) *друга подгрупа су безбедносни ризици*: одласци на терене су ризични, близак контакт са особама које имају психијатријске и психосоматске поремећаје; и на крају, в) *трећа подгрупа односи се на степен изложеносћ стресу и злостављању*, где се убрајају следећи проблеми: напетост, оптерећеност послом, синдром сагоревања, велика психо-емоционална исцрпљеност [Mihajlović-Babić i sar. 2019: 34–41]. Сви поменути проблеми су уједно и изазови са којима се свакодневно сусрећу социјални радници, а према којима се мора стратешки поступити, како би се пронашло одговарајуће решење за њих.

СОЦИЈАЛНИ РАДНИЦИ У ЈАВНОМ ДИСКУРСУ

Како траје ера дигиталне комуникације, медији су постали све приступачнији и доступнији човеку, због чега се с правом може рећи да су они примаран извор информисања јавности. Јавни дискурс више је него икада постао битан део медијске презентације социјалног рада, што се

може видети кроз аспекте представљене на Слици 2, с посебним освртом на демаргинализацију социјалног рада [Шерић и Дудић 2019: 100].

Слика 2. Медијска презентација социјалног рада у јавном дискурсу

Ипак, уколико се дубље сагледа јавни дискурс, приметна је претежно негативна слика о професији социјалног радника, али и корисника/клијентата социјалног рада, што доводи до негативног утицаја на углед друштва, вредновање и цењеност ове професије. Стога, не чуди ни чињеница што су годинама уназад социјални радници незадовољни својим послом, односно, положајем и статусом [Шерић и Дудић 2019: 100].

СОЦИЈАЛНИ РАДНИК У МЕДИЈИМА – МЕДИЈСКА ВИДЉИВОСТ

Једно од кључних питања која се данас све чешће поставља јесте, да ли је улога социјалног радника у довољној мери пропраћена у медијима? Група аутора у свом раду истиче да се социјални радници више него икада налазе у центру интересовања јавности, али не на начин који омогућава афирмацију њихове струке, већ више пежоративно, тек онда кад дође до неке трагедије, и где је улога социјалне заштите неминовна [Вранковић и сар. 2020]. Социјални радници су због тога медијски негативно експонирани и вести које се пласирају јавности углавном су „бомбастичне”, а да заправо већина друштва не зна чиме се социјалне службе и социјални радници баве, због чега се додатно ствара лоша слика о њиховом послу. Сходно томе, неопходна је потреба пружања медијске подршке

социјалним радницима, како на индивидуалном, тако и на организацијском и системском нивоу, али како би се спровеле адекватне мере подршке, неопходно је дубље разумевање њиховог положаја у којем се данас налазе. Оно што је можда и важније од тога је разумевање њихове улоге у комплексним друштвено-економским околностима у којем се систем социјалне заштите налази.

Поједини аутори [Zugazaga et al. 2006: 621–636] објашњавају да су доступна ограничена истраживања у вези односа између професије социјалног рада и медија, али су и у тој расположивој литератури социјални радници нетачно приказани, како у новинским, тако и у медијима забавног карактера. Исто тако, годинама уназад, студенти социјалног рада неретко су изражавали забринутост за свој професионални имиџ, посебно како га медији приказују, путем телевизије, филма и штампе. Преовлађујуће мишљење које често износе студенти, као и наставници и практичари, јесте да су социјални радници најчешће представљени нимало ласкавим, негативним изразима, као што су: отимачи деце, неефикасни чиниоци добра, либерали нејасног мишљења. Џудит Давенпорт и Џозеф Давенпорт [Davenport and Davenport 1997: 11–12] наглашавају потребу социјалних радника, практичара и васпитача да информишу јавност о друштвеним питањима, те да демантују наводе како јавност не би била дезинформисана о професији и људима којима служе. Штавише, за то су одговорни практичари и едукатори ученика да обликују јавну слику о социјалном раду кроз ефективно коришћење популарних медија, уместо да се ослањају на друге људе изван професије.

Неопходно је успоставити успешну сарадњу између организација и медија, пре свега између непрофитних организација које су фокусиране на здравствене, хуманитарне, образовне и социјалне проблеме, јер ће се на тај начин у очима јавности изградити и одржати имиџ установе којој су на првом месту стручност, хуманост, ефикасност и саосећајност, с потребама већег броја људи, са посебним освртом на оне угрожене делове популације (болесни, старији људи, омладина, деца) [Манић 2011: 43–56].

Ради решавања поменутог проблема, потребно је развијати стратегије које се ослањају на измену медијске слике о социјалним радницима и њихова улога, како у штампаним, тако и у електронским медијима. На тај начин омогућиће се афирмативно представљање и боље разумевање њиховог рада, чиме ће се створити позитивна слика о овој професији.

ПРЕДРАСУДЕ ЈАВНОСТИ О РАДУ СОЦИЈАЛНИХ РАДНИКА

Социјални радници, нажалост, сусрећу се са бројним предрасудама које се тичу њиховог рада. О томе је највише писала Кристина Урбанц [Urbanec 2001: 153–164], која је објаснила да, иако се различите професије неретко налазе на „стубу срама“, чини се да је то знатно израженије код социјалних радника. Тако на пример, она је извршила компарацију доктора

и социјалног радника, те је истакла да је у већини случајева статус доктора повољнији, јер се подразумева да је он тај који лечи људе који нису имали никакву контролу над својим обољењем или повредом, због чега се сматра да они нису криви за то кроз шта пролазе. С друге стране, социјални радници често раде са људима које људска популација сматра лењима, девијантнима или са онима који често њихову помоћ и не заслужују. Дакле, на њихов посао се гледа као на „заштиту” друштва од таквих „беспризорних”. Улога социјалних радника огледа се у давању социјалне заштите, уз истовремено обављање социјалног надзора, где су породица, заједница или појединац затајили. С те тачке гледишта, насиље у породици, нарочито насиље над малолетним лицима представља једну од главних претњи социјалној стабилности и идеји о породичним односима који морају бити неговани и подржавајући, што за последицу има да друштвена заједница неретко креира перцепцију да су социјални радници „заказали”, те да нису адекватно обављали свој посао.

Предрасуде о социјалном раду тичу се улоге и природе друштва, а посебно су истакнуте у поимању функције социјалног рада. Једно од истраживања које се бавило предрасудама социјалних радника показало је да су прве асоцијације друштва на рад социјалних радника следеће: проблеми, бриге, посредовање при разводу супружника, хуманост, добротворни рад, помоћ сиромашном становништву, рад са особама које имају проблем са зависношћу од психоактивних супстанци и слично. Исто истраживање је показало да се перцепција код испитаника који су имали искуства са радом социјалне службе најчешће формира на основу субјективних ставова и да иста зависи од природе/тежине проблема, као и од задовољства постигнутим исходом. Генерално гледано, већина грађана имају велика очекивања од социјалних радника, често се одговорност за решавање уочених проблема пребацује на њих, док се остали грађани јављају у улози пасивних посматрача, што свакако није добро [Шешић и Дудић 2019: 105].

Шешић и Дудић [2019] спровеле су истраживање где је утврђено да се од укупног броја испитаника, чак 66% изјаснило да нису имали искуства са социјалним радницима, али их то није спречило да према њима имају негативан став. Насупрот томе, од 34% испитаника који су имали искуства са социјалним радницима сви су одговорили да имају позитивно мишљење о њиховој професији. Стога, поставља се питање зашто је то тако. Да ли су људи ти који боље уче на основу личног искуства? Да ли медији неадекватно или недовољно извештавају о раду социјалних радника? На који начин се носити са оваквим предрасудама, те шта је потребно урадити да ова професија буде цењенија у друштву?

На основу истраживања које је спроведено на територији Републике Србије 2021. године, а које се тичало теме социјалних радника, утврђено је да су грађани прилично подељени када је реч о овој професији. Наиме, док се 39,90% испитаника изјаснило да је прва асоцијација на улогу социјалних радника позитивна, с друге стране, 38,80% испитаника се изјаснило

да имају негативан став, док се 21,30% испитаника није изјаснило. Као најчешће особине социјалних радника испитаници су издвојили: одговорност (27,70%), површност (27,40%), професионализам (25,00%), корупцију (22,90%), непрофесионализам (22,40%). Дакле, примећује се да су испитаници у истраживању били поново подељени о овом питању. Једно од круцијалних питања обухваћено овим анкетним истраживањем односило се на то да ли би испитаници потражили помоћ од социјалних радника уколико би им била потребна. На ово питање испитаници су се изјаснили на следећи начин: 39,90% „да потражио/ла бих”, 33,10% „размислио/ла бих”, 15,00% „не бих потражио/ла”, док 12,00% испитаника није изнело свој јасан став о томе. Исто истраживање је показало да више од половине испитаника, тачније 56,00% сматра да је улога социјалних радника изузетно важна за заједницу/друштво, али исто тако, чак 79,60% испитаника је изјавило да медијско извештавање умногоме или делимично утиче на стварање предрасуда о раду социјалних радника [MINGL, Beogradska otvorena škola].

АНКЕТА

У циљу што бољег схватања на који начин су социјални радници представљени у медијима у Републици Србији и какво је мишљење осталих грађана о њиховој професији, овај део рада односи се на методологију истраживања засновану на анкетном упитнику. Захваљујући истраживању, такође је могуће доказати или оповргнути хипотезе које су биле постављене на самом почетку рада.

Анкета је самостално конструисана, спроведена је у периоду од 2. до 9. јуна 2022. године и у њој је учествовао укупно 51 испитаник. Састављена је из два дела: први део који се тичао општих података о испитаницима (пол, година старости, ниво образовања) и други део који се тичао питања перцепције о социјалним радницима, а где су испитаници могли да се изјасне на следећи начин: 1 – уопште се не слажем, 2 – у мањој мери се слажем, 3 – нисам сигуран, 4 – у већој мери се слажем, 5 – апсолутно се слажем.

Попуњавање анкете било је анонимно, а добијени одговори су графички приказани и детаљно анализирани.

Основна хипотеза овог истраживања од које се полази је:

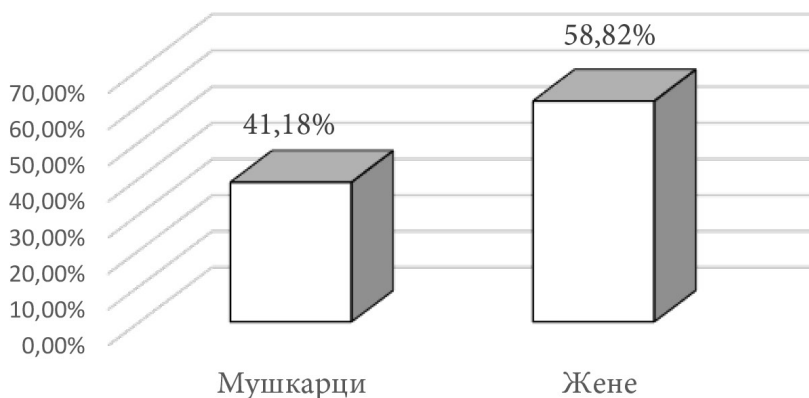
„Чешће појављивање стручњака социјалног рада у медијима доприноси бољем разумевању делатности социјалног радника.”

Посебна хипотеза:

„Адекватно извештавање медија о раду доприноси смањењу предрасуда о професији социјалног радника.”

„Обавеза новинара је да тачно, објективно, потпуно благовремено извести о догађајима од интереса за јавност које представља сектор социјалне политике.”

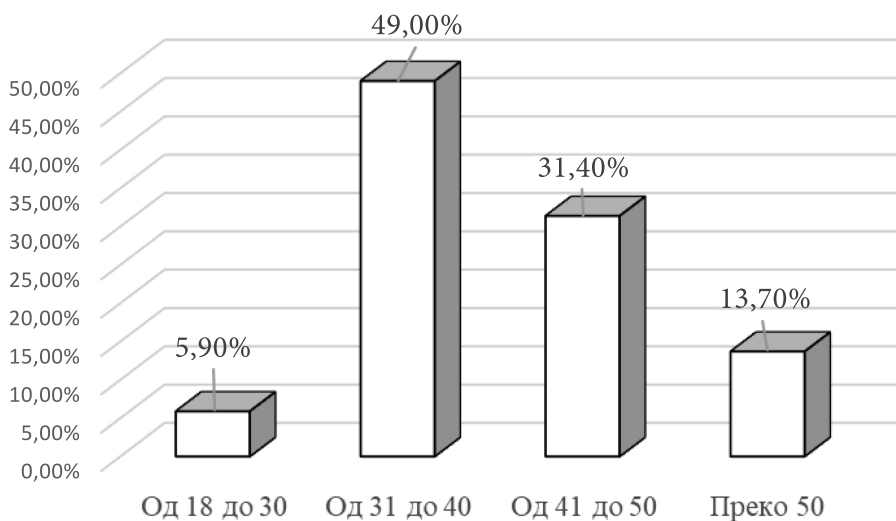
Графикон 1. Пол испитаника

Извор: Аутор, 2022.

У анкетном истраживању учествовао је укупно 51 испитаник. Од тога, 30 су биле жене (58,82%), и 21 мушкарац (41,18%).

Графикон 2. Године старости

Извор: Аутор, 2022.

Од укупног броја испитаника, у истраживању највише је учествовала популација која има између 31 и 40 година (49,00%). Разлог оваквих одговора треба тражити у чињеници да је анкета, између осталог, пуштена и у једној од компанија, где претежно раде зрели и искусни запослени. Остали испитаници имали су између 41 и 50 година (31,40%), преко 50

година (13,70%), док је најмање учествовала млада популација од 18 до 30 година (5,90%).

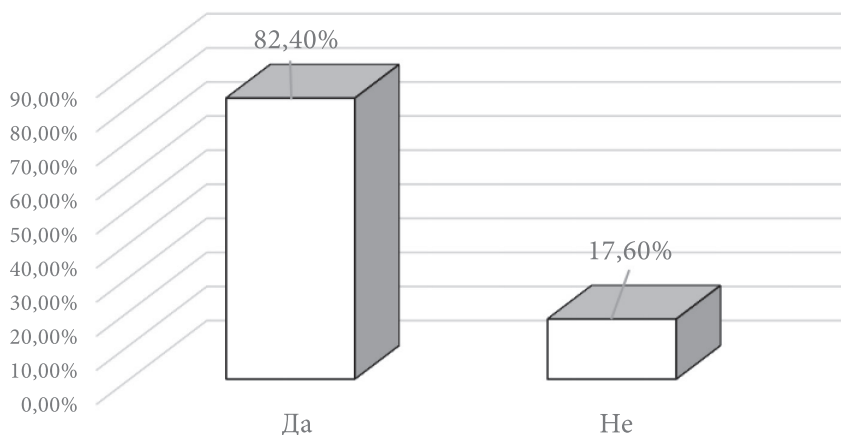
Графикон 3. Ниво образовања

Извор: Аутор, 2022

Уколико се погледа Графикон 3 примећује се да је највише било испитаника са завршеним факултетом (43,10%) и са завршеном вишом школом (35,30%). Нешто мање их је имало завршен мастер (13,70%), као и докторат/специјализацију/магистратуру (7,80%), док није било испитаника са завршеном средњом школом. Дакле, у питању су испитаници који имају висок ниво образовања, тј. који су током школовања стекли потребна знања и вештине.

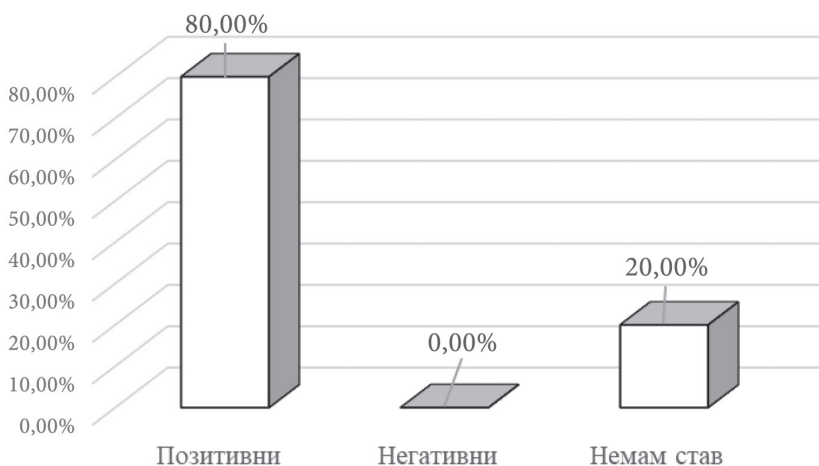
Графикон 4. Да ли сте имали искуства са социјалним радницима?

Извор: Аутор, 2022

Наредно питање које је постављено испитаницима гласило је: „Да ли сте имали искуства са социјалним радницима?” Одговор на ово питање приказан је у оквиру Графикана 4, где се види да је чак 82,40% испитаника имало контакт са социјалним радницима, што је добро за овај рад, јер ће се добити што валиднији одговори. Свега 17,60% њих се изјаснило да нису имали контакт са социјалним радницима.

Графикон 5. Уколико сте имали контакт са социјалним радницима, какви су Ваши утисци о сусрету са њима?

Извор: Аутор, 2022

Табела 1. Приказ просечних вредности питања која се односе на медијску слику о професији социјалног радника (Аутор, 2022)

ПИТАЊА КОЈА СЕ ТИЧУ МЕДИЈСКЕ СЛИКЕ О ПРОФЕСИЈИ СОЦИЈАЛНОГ РАДНИКА	СКОР
Социјални радници су преоптерећени административним пословима и комплексношћу проблема са којима се суочавају	3,31
Социјалним радницима на располагању стоје скромна материјална средства и могућности за решавање социјалних проблема	3,38
Социјални радници су довољно цењени у Републици Србији	2,47
Посао социјалних радника на терену сврстава се међу најугроженија занимања у Републици Србији	3,34
Постојање социјалних радника је изузетно важно за заједницу/друштво	4,49
Задовољан/на сам медијским извештавањем о раду социјалних радника	2,62
Чешће појављивање стручњака социјалних радника у медијима доприноси бољем разумевању значаја сектора социјалног рада за друштво	4,60
Адекватно медијско извештавање утиче на смањење предрасуда о раду социјалних радника	4,66
Обавеза новинара је да тачно, потпуно и благовремено извештава о догађајима сектора социјалног рада који су од значаја за друштво	4,53

Једно од изузетно важних питања обухваћено анкетним упитником односило се на перцепцију испитаника о контакту са социјалним радницима, а добијени одговори су релевантни. Наиме, чак 80,00% испитаника се изјаснило да су имали позитивно искуство са социјалним радницима, док се 20,00% њих није јасно изјаснило, а претпоставка је да ти испитаници нису имали контакт са овом професијом, те једноставно немају изграђен став о њима. Битно је истаћи да није било испитаника који су имали негативно искуство у контакту са социјалним радницима.

ЗАКЉУЧАК

На основу овог истраживања може се закључити колико је важно да занимање социјалног радника, код шире јавности, буде представљено на позитиван начин. То заправо значи да, уколико појединци који имају потребу за услугом социјалног радника имају негативну слику о тој професији, ова перцепција може отежати рад социјалног радника са њима. Социјални рад као професија, изгледа као да се годинама уназад ослања на реактивну стратегију – омогућавајући медијима да креирају своју медијску слику, а затим реагујући на ту слику. Оно што се препоручује јесте да се професија развија у проактивну медијску стратегију, те да се ради на томе да се обезбеди садржина која унапређује социјални рад. Другим речима, за социјални рад као професију је од круцијалне важности да побољша свој имиџ у вестима и медијима.

Када је реч о испитивању медијске слике о професији социјалних радника, стиче се утисак да већи део испитаника није упознат са улогом социјалних радника, што потврђује велики број неизјашњених. Највећи скор одговора забележен је код питања које се тичало адекватног медијског извештавања које утиче на смањење предрасуда о раду социјалних радника (скор 4,66), чиме је доказана једна од постављених хипотеза у раду. Најмањи скор уочен је код задовољства медијским извештавањем о раду социјалних радника (скор 2,62), што је управо и један од највећих проблема у Републици Србији. Поред тога, доказана је и хипотеза да чешће појављивање стручњака социјалних радника у медијима доприноси бољем разумевању значаја сектора социјалног рада за друштво (скор 4,60), као и хипотеза да је обавеза новинара да тачно, објективно, потпуно благовремено извести о догађајима од интереса за јавност које представља сектор социјалне политике (скор 4,53).

Сходно добијеним одговорима, стиче се утисак да би медији морали бити много више заинтересовани за ову професију, као и да социјални радници треба да развијају стратегију и активнији однос са медијима како би остварили већу видљивост чиме би се избегле предрасуде о раду и улози социјалних радника. У супротном доћи ће до бројних нежељених ефеката, што ће се негативно одразити на слику коју јавност има о професији социјалног радника, значају који запослени у сектору социјалне заштите имају за друштво, као и о тешкоћама и изазовима са којима се свакодневно сусрећу.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бранковић, Ива; Живорад Гајић, Весна Трбовић, Љубица Курица (2020). *Обележја савременој социјалној ради и професионални идентитетској социјалних радника у Републици Србији*. Београд: Удружење стручних радника социјалне заштите.
- Видановић, Иван (1999). *Терапијски модели социјалној ради*. Београд: Научно истраживачки центар за социјални рад и социјалну политику ФПН.
- Манић, Љилана (2011). *Нейрофишне организације и јавности*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Хау, Дејвид (1997). *Увод у теорију социјалној ради* [превод Властимир Макевић]. Београд: Научно-истраживачки центар за социјални рад и социјалну политику ФПН.
- Шерић, Недрета и Анида Дудић (2019). Социјални рад у јавном дискурсу у Босни и Херцеговини. *Социјална политика*, 2(1): 99–117.
- Bedalov, Ana; Željko Valčić i Goran Dedić (2019). *Mediji u savremenom društvu*. Split: Ekonomska i upravna škola.
- Beljanski, Mila i Borka Malčić (2020). Izazovi voditelja slučaja u centrima za socijalni rad: implikacije za obrazovni sistem. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XLV: 43–56.
- Davenport, Judith A. & Joseph Davenport (1997). Social workers: Fad-chasing jackasses or still on the side of the angels? *The New Social Worker*, 4(1): 11–12.
- Gadžo-Šašić, Sabira (2018). Socijalni rad i socijalni razvoj: izazovi i mogućnosti u prvim decenijama 21. veka. *Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 1(7): 387–400.
- Krstić, Ana Lj. (2016). *Integrisanje odnosa s javnošću u sistem marketinga komuniciranja*. Niš: Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet (doktorska disertacija).
- Kyroakova, Aida V.; Vadim V. Kolga, Andrey S. Yumatov, Valentina P. Smorchkova, Elena N. Romanova, Yury N. Tuganov, Vyacheslav I. Fedulov (2020). Student Representation of Mass Media as Tool for Forming Public Opinion. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 10(3): 1–7.
- Mihajlović-Babić, Suzana; Milena Despotović, Marina Đaković (2018). Izazovi za profesiju socijalnog rada nakon ekonomske krize u Republici Srbiji. *Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 1(1): 349–366.
- Орачић, Ана (2017). Социјални рад у свјету промена. *Лјетопис социјалног рада* (Zagreb), 24(2): 361–364.
- Rakanović-Radonjić, Andrea (2016). Socijalni rad u sistemima zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka. [DOI: 10.7251/POL1611217R]
- Teater, Barbara (2010). *Uvod u primene teorija i metoda socijalnog rada* (An Introduction to Applying Social Work Theories and Methods) [prevod sa engleskog Nina Stamenković]. Niš: Univerzitet.
- Terek, Edit (2016). *Uticaj odnosa s medijima na pojedine organizacione i poslovne performanse u preduzećima u Srbiji* (doktorska disertacija). Zrenjanin: Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet.
- Urbanc, Kristina (2001). Etika i vrijednosti u socijalnom radu. *Ljetopis socijalnog rada* (Zagreb), 8(2): 153–164.
- Vidanović, Ivan (1991). *Metodika socijalnog rada s pojedincem i porodicom*. Београд: Научна књига.
- Vidanović, Ivan (2006). *Rečnik socijalnog rada*. Београд: I. Vidanović; Удружење стручних радника социјалне заштите Србије и Асоцијација центара за социјални рад Србије.
- Zugazaga, Carole; Monika Mendez, Raymond Surette, Charles Otto (2006). Social worker perceptions of the Portrayal of the Professional in the News and Entertainment media: An Exploratory Study. *Journal of Social Work Education*, 4(3): 621–636.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Приручник за дјеловање Центара за социјални рад у ванредним ситуацијама изазваним природним несрећама (2015). Сарајево: Министарство здравља и социјалне заштите Републике Српске и Федерално министарство рада и социјалне политике. Доступно на: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/Documents/Prirucnik%20za%20djelovanje%20centara%20za%20socijalni%20rad%20u%20vanrednim%20situacijama%20izazvanim%20prirodnim%20nesrecama.pdf>. Приступљено: 13.12.2022.

Branković, Iva; Živorad Gajić, Vesna Trbović i Ljubica Kuridža (2020). Istraživanje: Obeležja savremenog socijalnog rada i profesionalni identitet socijalnih radnika u Republici Srbiji. Доступно на: [Izvestaj_FINAL_jun_2020.pdf](http://www.mingl.rs/rubrike/uploaded/Izve%C5%A1taj%20-%20Stavovi%20gra%C4%91ana%20o%20socijalnim%20radnicima%20Republike%20Srbije.pdf) (udruzenjesz.rs). Приступљено: 13.12.2022. MINGL, Beogradska otvorena škola. Доступно на: <http://www.mingl.rs/rubrike/uploaded/Izve%C5%A1taj%20-%20Stavovi%20gra%C4%91ana%20o%20socijalnim%20radnicima%20Republike%20Srbije.pdf>). Приступљено: 13.12.2022.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ASPECTS AND WAYS OF AFFIRMING THE REPUTATION OF
THE ACTIVITY OF SOCIAL WORK IN THE PUBLIC

by

VIOLETA DIMITRIĆ

TV “Kopernikus”

Arsenija Čarnojevića 69g, New Belgrade, Serbia

violetlilah@gmail.rs

SUMMARY: The role of the social worker is immeasurable in modern society, and consists of a series of activities, such as: assessing or collecting data about the client, providing appropriate treatment, researching the causes of the client’s problems, teaching the client and likewise. Although social work as a profession is extremely important, one gets the impression that they are more than ever in the center of public interest, but not in a way that allows the affirmation of their profession. On the contrary, it is more pejoratively, when a tragedy occurs, and where their role is inevitable. However, earlier research that dealt with this topic came to a conclusion that social workers and Centers for Social Work are negatively exposed, although the majority of the social community is not sufficiently familiar with their role, which further distorts the image of their work. In this regard, it is necessary to perform an analysis of the activities of the Centers for Social Work, in order to positively influence the construction and strengthening of the image and reputation in the public, greater transparency, but also better communication with users. In this context, this paper will try to examine the current media image of the profession of social workers in the Republic of Serbia, whether there are prejudices about this profession, and to what extent it is important that the reporting of the media and journalists be complete, objective, accurate and timely.

KEYWORDS: social worker, Center for Social Work, media, public relations, Republic of Serbia

ДИФЕРЕНЦИЈАЛНО-ДИЈАГНОСТИЧКИ ПАРАМЕТРИ МОТОРИЧКИХ ПОРЕМЕЋАЈА ГОВОРА

НАДИЦА ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ
nadica58@gmail.com

МИРЈАНА ПЕТРОВИЋ ЛАЗИЋ
carica@rcub.bg.ac.rs

ИВАНА ИЛИЋ САВИЋ
ivana.ilic558@gmail.com

Универзитет у Београду
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Високог Стевана 2, Београд, Србија

САЖЕТАК: Промене у говору могу бити једини доказ неуролошке болести у раној фази њене еволуције и понекад једини значајни симптом у прогресивном неуролошком стању. Однос између говора и моторичке контроле говора је сложен и двосмеран, а систематско истраживање природе ових интерактивних процеса има потенцијал да продуби наше разумевање типичног, као и патолошког развоја говора. Циљ овог рада је да се на основу прегледа релевантне литературе прикажу темељне дијагностичке карактеристике моторичких поремећаја говора у раном периоду с нагласком на дијагностику и рану интервенцију. Претрага литературе обављена је преко претраживача Google Scholar Advanced Search и Конзорцијума библиотеке Србије за обједињену набавку – КоБСОН. Вишефакторска природа моторичких поремећаја говора нам указује да ефикасна дијагноза и планирање третмана захтевају динамичан, процесно оријентисан приступ усмерен на описивање основних дефицита који карактеришу ове поремећаје. Преглед досадашњих студија показује да препознавање и разумевање моторичких поремећаја говора доприноси потпунијем клиничком разумевању

других стања која су у вези са моторичким поремећајима говора омогућавајући нам бољи увид у третман моторичких поремећаја говора. Тачне дијагностичке методе и ефикасни програми ране интервенције су од пресудне важности како би се ограничио краткорочни и дугорочни негативан утицај моторичких поремећаја говора на квалитет живота појединца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: моторички поремећаји говора, дијагностика, етиологија, психолингвистички приступ, квалитет живота

УВОД

Говор представља примарни канал људских социјалних интеракција, а говорништво се сматра најсложенијом вештином коју људи изводе. Иако већина деце усваја говор несвесно и са мало потешкоћа, нека деца се боре са развојем говорне способности и захтевају интензивни или трајни третман [Waring and Knight 2013].

Неуролошки поремећаји говора, познати као моторички поремећаји говора могу се поделити у две главне категорије, апраксија говора и дизартрија [Terband et al. 2019]. Дечја говорна апраксија (ДГА) је неуролошки говорни поремећај код којег су оштећени процеси конзистентности и прецизности говорних покрета. Основни проблем је у планирању и програмирању просторно-временских односа секвенци покрета, што доводи до нарушеног говора односно нарушене прозодије [ASHA, 2007]. Дечја говорна апраксија најчешће је проучавана као идиопатски поремећај, са новијим интердисциплинарним интересовањем за геномске претходнице у контексту сложених неуроразвојних поремећаја [Terband et al. 2019]. Према Америчкој асоцијацији за говор, језик и слух [ASHA, 2007] постоје три подручја манифестације овог поремећаја: неконзистентне грешке при изговору вокала и консонаната приликом понављања одређеног слога или речи, продужена и отежана коартикулацијска транзиција између гласова и слогова и неадекватна прозодија. Осим ових карактеристика, не постоје јасни дијагностички параметри на основу којих бисмо разликовали говорну апраксију од других говорно-језичких поремећаја, нити постоје јасни неуролошки и бихевиорални маркери. Друга категорија моторичких поремећаја говора је дизартрија. Дизартрија која се јавља код деце је често повезана са церебралном парализом или са трауматском повредом мозга [Duffy 2013]. Абнормална снага, јачина, опсег, брзина, контрола, прецизност покрета и тонуса мишића који учествују у реализацији респирације, фонације, резонанције, артикулације и прозодије током говорне продукције доводе до појаве дизартрије [Hustad et al. 2012]. Постоји неколико типова дизартрије, али у сваком од њих у основи се налазе парализа, успореност, слабост, непрецизност и некоординисаност покрета [Murdoch 2010].

Деца са моторичким поремећајима говора имају већи ризик за кашњење у језичком развоју, за појаву социјално-емоционалних проблема и проблема у понашању [McCormack et al. 2009]. Наведене чињенице могу нарушавати квалитет живота особе, сужавајући могућности бирања занимања у одраслом добу [Conti-Ramsden and Botting 2004]. Тачне дијагно-

стичке методе и ефикасни програми ране интервенције су од пресудне важности како би се ограничио краткорочни и дугорочни негативан утицај моторичких поремећаја говора на квалитет живота појединца [Terband et al. 2019].

Недавна истраживања моторичких поремећаја говора код деце сугеришу да постоје потребе за дијагностичком класификацијом ових поремећаја [Shriberg et al. 2019]. Вишефакторска природа моторичких поремећаја говора нам указује да ефикасна дијагноза и планирање третмана захтевају динамичан, процесно оријентисан приступ усмерен на описивање основних дефицита који карактеришу ове поремећаје [Maassen and Terband 2015].

Досадашње студије истичу недостатак међународног и националног консензуса о мерама процене и класификације које се користе за идентификацију дизартрије и дечје говорне апраксије којим би се подстакло развој биомаркера ових поремећаја [Allison and Hustad 2018]. Недостатак консензуса о искључујућим критеријумима за дизартрију и дечју говорну апраксију ограничио је спровођење епидемиолошких студија преваленције идиопатских моторичких поремећаја говора у детињству [Morgan and Liegeois 2010]. Циљ овог рада је да се прегледом релевантне литературе прикажу темељне дијагностичке карактеристике моторичких поремећаја говора у раном периоду с нагласком на дијагностику и рану интервенцију. При прегледу литературе претрага је обављена преко претраживача Google Scholar Advanced Search и Конзорцијума библиотека Србије за обједињену набавку – КоБСОН. У претрази су коришћене следеће кључне речи и синтагме: моторички поремећаји говора, дизартрија, апраксија говора, дијагностика моторичких поремећаја говора, рана интервенција и моторички поремећаји говора. Литература је претраживана на српском и енглеском језику. Прикупљени су радови у којима је урађена етиолошка, симптоматолошка и диференцијално-дијагностичка проблематика моторичких поремећаја говора. У обзир су узети радови који су објављени од краја 1980-их, до 2021. године у циљу упоређивања традиционалних и савремених сазнања о дијагностици и третману моторичких поремећаја говора. Анализа је обухватила велики број радова, али је за потребе овог рада издвојено 30 прегледних и истраживачких радова и шест монографија у којима су приказани теоријски и практични аспекти моторичких поремећаја говора различитог облика и степена тежине.

ЕТИОЛОГИЈА МОТОРИЧКИХ ПОРЕМЕЋАЈА ГОВОРА

Да би се јасно диференцирали моторички поремећаји говора потребно је познавати њихове темељне карактеристике. У основи говорног поремећаја су различити нивои узрочно-последичне интеракције који представљају основни дијагностички проблем, јер се у ни у једном од њих не може наћи јасан и специфичан диференцијални маркер за дијагностичку класификацију. Због интеракција између узрочно-последичних нивоа, постоји велико преклапање симптоматологије између категорије моторичких

поремећаја говора и велика хетерогеност унутар категорија ове патологије [Maassen et al. 2019].

Према моделу говорне обраде Бишопа и Сноулинга из 2004. године [Bishop and Snowling, 2004], могу се разликовати четири нивоа агрегације који су укључени у моторичке поремећаје говора. Први, етиолошки ниво тиче се генетске конституције појединца и фактора околине, који заједно одређују развој неуролошке архитектуре другог неуробиолошког нивоа. Код деце са моторичким поремећајима говора мозак се не развија према унапред утврђеном нацрту, већ се континуирано прилагођава биолошким и бихевиоралним околностима. Пример би могао да буде ниво комуникативне активности новорођенчета. Активније новорођенче има тенденцију да изазове више комуникативних одговора родитеља и околине у поређењу са новорођенчетом које не показује интересовање за околне стимулусе [Maassen and Terband 2015]. Трећи ниво је когнитивно-сензорни или психолингвистички ниво који описује процесе који леже у основи четвртог нивоа, нивоа понашања [Terband and Maassen 2012]. Досадашњом анализом нивоа понашања нису се пронашли дијагностички маркери који би проузроковали појаву симптома моторичких поремећаја говора, те је потребна детаљнија анализа и разумевање сложених интеракција између свих нивоа говорне обраде [Maassen and Terband 2015; Terband and Maassen 2012].

Велика варијабилност и широк спектар симптома код моторичких поремећаја говора представљају главни изазов за истраживање и клиничко лечење. Стога ефикасна диференцијална дијагноза захтева теоријски утемељен приступ оријентисан на јасно дефинисан основни дефицит, а не на класификацију која је заснована на симптомима. Уместо тражења хомогених група очигледних говорних симптома и покушаја идентификовања заједничког узрока (било проксималног или дисталног), треба почети са оним што се може јасно дефинисати [Terband et al. 2016].

ИНТЕГРИСАНИ ПСИХОЛИНГВИСТИЧКИ МОДЕЛ ГОВОРНЕ ОБРАДЕ

Иако симптоматологија и етиологија моторичких поремећаја говора нису потпуно јасне, постоји чврста теоријска основа која нам омогућава да прецизно опишемо одређене основне проблеме у смислу психолингвистичких процеса. Фокус на процесима говорне обраде у поређењу са етиологијом има предност у томе што нам пружа директне информације за прогнозу и третман [Maassen et al. 2016].

Сви модели говорне обраде функционишу по принципу хијерархијске организације у стилу каскада у којој излаз једног процеса чини улаз следећег нивоа обраде [Bohland et al. 2010; Levelt 1989; Van der Merwe 1997]. Говорној продукцији претходи језички процес формулисања реченице, у којем се лексеме преузимају из лексикона, преклапају и секвенцирају у граматичком облику и чувају у међупростору краткорочне меморије (граматичко кодирање) [Levelt 1989; Levelt 1999]. Следећа фаза, моторичко

планирање, укључује избор и секвенцирање артикулационих покрета који би омогућили реализацију циљева [Nam et al. 2007; Van der Merwe 2009] и прилагођавање тих циљева фонетском окружењу (нпр. артикулација) [Van der Merwe 1997; 2009]. Током наредне фазе, моторичког програмирања, моторички планови се затим прилагођавају специфичним моторичким програмима узимајући у обзир артикулациони контекст, сензорне информације и металингвистичке захтеве (нпр. брзина говора, прозодија и акценат). Коначно, конструисани неуронски сигнали који чине моторичке програме шаљу се периферним системима, што резултира стварним кретањима артикулатора [Kröger et al. 2009; Van der Merwe 2009].

Током говора, ове фазе континуирано прате једна другу на неколико нивоа. Самонадзор се заснива на унутрашњим и спољним повратним информацијама. Интерне повратне информације контролишу моторно планирање говорних секвенци, како би се избегли сувишни говорни покрети [Nootboom and Quené 2017]. Екстерне повратне информације укључују брзо соматосензорно и споро слушно надгледање, пружајући тренутне информације о стању и положају артикулационих органа (положај, смер кретања и брзина). Спољне повратне информације се даље користе за праћење говорне продукције на моторичком и фонолошком нивоу и за континуирано прилагођавање артикулације и исправљање грешака [Kröger et al. 2009].

ПРОЦЕС ДИЈАГНОСТИКОВАЊА МОТОРИЧКИХ ПОРЕМЕЋАЈА ГОВОРА

Прикладност и ефикасност говорно-језичке интервенције почивају на свеобухватној процени способности пацијента. Процес логопедске дијагностике укључује утврђивање присуства поремећаја, подобност за третман и циљеве интервенције, као и праћење говорно-језичког напретка током третмана [Skahan et al. 2007]. Конкретно за моторичке поремећаје говора, дијагностика може допринети одређивању места лезије или болести, утврђивању тежине поремећаја говора и фокуса терапије и / или идентификовању релативног доприноса моторичких утицаја на поремећај [Strand et al. 2013].

У процесу дијагностиковања моторичких поремећаја говора важно је проценити све компоненте говора [Duffy 2005]. Анализом експресивног нивоа говора добијају се критичне дијагностичке информације о облику речи, конзистентности грешке у различитим нивоима сложености и различитим контекстима, брзини говора и прозодијским абнормалностима гласа. Процена квалитета говора уз помоћ сложенијих задатака може указати на дефиците моторичког програмирања у склопу са апраксијом говора [Yorkston et al. 2010].

Извођење задатка може се разликовати у зависности од методе која се користи за добијање говорног израза. На пример, спонтани говор захтева формулацију која се ослања на више когнитивне и језичке функције што за последицу има мање разумљив говор у поређењу са говорним изразом

при извођењу једноставних задатака попут читања или имитације. Стога је успостављање равнотеже између спонтаног узорка говора богатог информацијама и чисто моторичког задатка као што је понављање речи и фразе пресудно за процену планирања и програмирања говора [Kempler and Van Lancker 2002].

Задатак који укључује опис слике има двоструку корист, јер ограничава циљне надражаје док се дете укључује у индивидуалну интерпретацију и спонтане описе. Конструкција таквог задатка за децу са моторичким поремећајем говора је сложена и вишезначна с обзиром да треба пажљиво размотрити развојне факторе и пратећа оштећења когниције, пажње и памћења. Иако неки стандардизовани тестови укључују слике којима се свесно стимулише експресивни говор особе како би се проценила артикулација, анализом говора при опису слике могу се добити потребне информације које ће нам помоћи у дијагнози и диференцијацији моторичког поремећаја говора у детињству [Limbrick et al. 2013].

Прозодијска инсуфицијенција, коју карактерише успорен ритам и темпо говора, атипична учесталост пауза, промењена висина тона, трајање и јачина звука, чине девијантни говорни кластер у класификацији дизартрије. Овако нарушен квалитет прозодије дијагностикован је код дечје дизартрије настале као последица церебралне парализе и трауматске повреде мозга [Stojanovic 2011] и кључна је диференцијално-дијагностичка карактеристика код дечје говорне апраксије [ASHA, 2007]. Иако су прозодијски поремећаји свеприсутна карактеристика моторичких поремећаја говора често се занемарују у протоколима за процену говора. Задатак који укључује опис слике је дизајниран да омогући посматрање и прозодијских перформанси укључивањем речи са различитим лексичким нагласком. Поред тога, сама природа повезаног говорног узорка олакшава посматрање прозодије на нивоу изговора. Стимулус-слике укључују сценарије који приказују емоције (на пример: „Девојчице се свађају и плачу”, „Пас јури мачку”) чиме се мења прозодија под утицајем емоција [Patel 2010].

Процена говорне продукције кроз нивое говорних подсистема је суштинска компонента процене моторичког поремећаја говора чиме се идентификују циљеви за процену респираторног, фонаторног, велофарингеалног и оралног артикулационог система. Респираторне перформансе се обрађују упоређивањем квалитета дисања при продукцији једносложних и двосложних речи. Да би се испитало фонаторно извођење, анализира се фонација звучних и безвучних гласова. Приликом процене перформанси велофарингса укључене су орално-назална и само орална комбинација фонема. Коначно, процена оралног артикулаторног подсистема врши се путем фонотактичког покривања које укључује анализу позиције говорних органа при артикулацији одређених гласова, изоловано и у свим позицијама у речима [Yorkston et al. 2010].

Бројни задаци су укључени у процену како би се олакшала диференцијација моторичког планирања и програмирања говора, што је кључни циљ процене дечје говорне апраксије. Изговор вишесложних речи указује на

оштећење моторичког планирања, јер одрасли са апраксијом говора показују већу фреквентност грешака при изговору речи веће фонетске сложености. Вишеструко понављање речи, такође може да пружи корисне дијагностичке информације откривањем недостатка у моторичком планирању, јер деца и одрасли са апраксијом у говору неконзистентно понављају речи. На крају, поређење перформанси аутоматизованих говорних израза (бројања, рецитовања) и спонтаног говора такође може да открије недостатке моторног планирања и програмирања [Skahan et al. 2007].

Узорак спонтаног говора пружа основне информације за диференцијалну дијагнозу моторичких поремећаја говора. Многе карактеристике дизартрије и апраксије говора могу се открити само у спонтаном говору. За процену моторичких поремећаја говора у детињству, кључне дијагностичке информације као што су облик слога, обрасци грешака различите сложености и присуство прозодијских абнормалности примећују се током спонтаног говора [Limbrick et al. 2013]. Ове информације пружају комплементарне податке задацима понављања гласова, слогова, речи и реченица који представљају један од видова традиционалне процене моторичких поремећаја говора [Robbins and Klee 1987], што резултира свеобухватном основом за клиничко одлучивање [Duffy 2005].

Motor speech examination (MSE) тест за процену моторичких поремећаја говора код деце и одраслих користи се како би се утврдило присуство потешкоћа са планирањем и програмирањем говора [Duffy 2005; Yorkston et al. 2010]. Овај тест омогућава клиничару да анализира говорну продукцију пацијента током изговора речи које се разликују по фонетској сложености. Ове речи се хијерархијски организују по својој сложености како би се варијале потребе моторичког планирања и програмирања говора. Током процене говорне продукције, клиничар има могућност и да визуелно анализира вербално понашање које је повезано са дефицитима у говору. Међутим, поред наведених квалитета, овај тест се ређе користи у процени моторичких поремећаја код деце [Skahan et al. 2007]. У прилог томе говоре чињенице да многи клиничари истичу да недостају докази о психометријском квалитету [McCauley 2003; McCauley and Strand 2008]. Истраживачки резултати ових аутора сугеришу да од свих досадашњих тестова дизајнираних да помогну при процени моторичких поремећаја говора код деце, само један – Verbal Motor Production Assessment for Children – пружа доказе о поузданости и валидности процене. Овај тест поред наведених квалитета омогућава и анализу говора код деце са тежим степеном моторичког оштећења [McNeil et al. 2009].

У раним фазама дететовог развоја препоручује се опрезно постављање дијагнозе моторичких поремећаја говора. Диференцијација симптома различитих поремећаја у детињству је тешка, а сама чињеница да деца sazревањем мењају своју симптоматску слику говори у прилог томе. Из тога произлази да би процес дијагностиковања требало вршити након примене одређених терапијских поступака, јер ће се на тај начин терапеуту омогућити довољно времена да посматра дететову реакцију на одређену врсту терапије. На овај начин избегава се етикетирање деце дијагнозом

која нужно не мора бити тачна, те се стручњаку обезбеђује више времена за детаљније испитивање симптома [Pukonen et al. 2017].

ИМПЛИКАЦИЈЕ И СМЕРНИЦЕ ЗА БУДУЋА ИСТРАЖИВАЊА

Сагледавајући важност овог истраживања за логопедску праксу намеће се задатак за будућа истраживања да се већа пажња посвети испитивању промена у етиологији моторичких поремећаја говора. Аутори овог рада препоручују анализу мера ране интервенције која би била усмерена на развијање вештина потребних за суочавање и успешно преовладавање емоционалних проблема родитеља и деце са моторичким поремећајима говора због свакодневног утицаја моторичких поремећаја говора на њихов квалитет живота. Због недостатка сазнања и недовољног броја истраживања која се баве диференцијално-дијагностичким параметрима моторичких поремећаја говора потребна су даља истраживања како би се утврдило који су биолошки маркери најкориснији за диференцијалну дијагнозу узорка говора.

ЗАКЉУЧАК

Говор је најсложенија урођена људска моторичка вештина, активност коју карактеришу координисане акције великог броја мишића које инервишу вишеструки кранијални и спинални живци. Лакоћа с којом комуницирамо доводи у питање сложеност чина и та сложеност нам помаже у објашњавању зашто је говор изузетно осетљив на болести нервног система. Промене у говору су једини доказ неуролошког обољења у раној фази његове еволуције и понекад једино значајно оштећење у прогресивном или хроничном неуролошком стању. У таквим контекстима, препознавање значења специфичних говорних знакова и симптома може пружити важне назнаке о основној патофизиологији и локализацији неуролошке болести.

Неуролошки поремећаји говора познати су као моторички поремећаји говора. Они се могу поделити у две главне категорије, апраксија говора и дизартрија. Преглед досадашњих студија требало би да помогне клиничарима и истраживачима да разумеју везу између моторичких поремећаја говора и њихових главних варијанти пружајући нова сазнања о диференцијалној дијагнози моторичких поремећаја говора.

Преглед досадашњих студија показује да препознавање и разумевање моторичких поремећаја говора доприноси потпунијем клиничком разумевању других стања која су у вези са моторичким поремећајима говора. Разумевање начина на који се моторички систем реорганизује на основу ране интервенције омогућава нам бољи увид у терапију моторичких поремећаја говора. Претпоставља се, да ће се спровођењем све већег броја студија усмерених на анализу процеса дијагностике и ране интервенције у терапији моторичких поремећаја говора, могућности диференцијално-

-дијагностичких категорија проширити. Поред тога, постаће јасно који принципи и методе третмана, у којим околностима и условима дају најоптималније резултате.

ЗАХВАЛНОСТ

Текст је написан као резултат истраживања у оквиру пројекта „Евалуација третмана стечених поремећаја говора и језика” (ОН 179068) који финансира Министарство просвете науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Allison, Kristen M. and Katherine C. Hustad (2018). Data-driven classification of dysarthria profiles in children with cerebral palsy. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 61(12): 2837–2853.
- Bishop, Dorothy V. M. and Margaret J. Snowling (2004). Developmental dyslexia and specific language impairment: same or different? *Psychological Bulletin*, 130(6): 858–886.
- Bohland, Jason W.; Daniel Bullock and Frank H. Guenther (2010). Neural representations and mechanisms for the performance of simple speech sequences. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 22(7): 1504–1529.
- Conti-Ramsden, Gina and Nicola Botting (2004). Social difficulties and victimization in children with SLI at 11 years of age. *Journal of Speech, Language and Hearing Research*, 47(1): 145–161.
- Duffy, Joseph R. (2005). *Motor Speech Disorders* (2nd ed.). St. Louis, Mo: Mosby.
- Duffy, Joseph R. (2013). *Motor Speech Disorders: Substrates, Differential Diagnosis, and Management* (3rd ed.). St. Louis, MO: Mosby.
- Hustad, Katherine C.; Brynn Schueler, Laurel Schultz and Caitlin DuHadway (2012). Intelligibility of 4-year-old children with and without cerebral palsy. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 55(4): 1177–1189.
- Kempler, Daniel and Diana van Lancker (2002). Effect of speech task on intelligibility in dysarthria: A case study of Parkinson's disease. *Brain & Language*, 80(3): 449–464.
- Kröger, Bernd J.; Jim Kannampuzha and Christiane Neuschaefer-Rube (2009). Towards a neurocomputational model of speech production and perception. *Speech Communication*, 51(9): 793–809.
- Levelt, Willem J. M. (1989). *Speaking: From intention to articulation*. Cambridge (MA): MIT Press.
- Levelt, Willem J.; Ardi Roelofs and Antje S. Meyer (1999). A theory of lexical access in speech production. *The Behavioral and Brain Sciences*, 22(1): 1–38.
- Limbrick, Nicole; Jane McCormack and Sharynne McLeod (2013). Designs and decisions: The creation of informal measures for assessing speech production in children. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 15(3): 296–311.
- Maassen, Ben and Hayo Terband (2015). Process-oriented diagnosis of Childhood and adult Apraxia of Speech (CAS & AOS). In: Redford Melissa A. (ed.), *Handbook of Speech Production*. Malden (MA): Wiley-Blackwell, 148–161.
- Maassen, Ben; Hayo Terband and Edwin Maas (2016). Klinisch forum: Een process gerichte anpak van differential diagnose en therapie planning bij spraak ontwikkelingsstoornissen. *Stem. Spraaken Taal pathologie*, 21: 1–31.
- McCormack, Jane; Sharynne McLeod, Lindy McAllister and Linda J. Harrison (2009). A systematic review of the association between childhood speech impairment and parti-

- cupation across the lifespan. *Internacional Journal of Speech-Language Pathology*, 11(2): 155–170.
- McCauley, Rebecca J. (2003). Review of Screening Test for Developmental Apraxia of Speech (2nd ed.). In: Plake Barbara J., Impara James C. and Spies Robert (eds.), *The fifteenth mental measurements yearbook*. Austin, (TX): Pro-Ed, 786–789.
- McCauley, Rebecca J. and Edythe Strand A. (2008). A review of standardized tests of nonverbal oral and speech motor performance in children. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 17: 1–11.
- McNeil, Malcolm R.; Donald A. Robin and Robin A. Schmidt (2009). Apraxia of speech: Definition, differential, and treatment (2nd ed.). In: McNeil Malcom (ed.), *Clinical Management of Sensorimotor Speech Disorders*. New York (NY): Thieme, 249–268.
- Morgan, Angela T. and Federique Liégeois (2010). Re-thinking diagnostic classification of the dysarthrias: A developmental perspective. *Folia Phoniatica et Logopaedica: Official Organ of the International Association of Logopedics and Phoniatrics (IALP)*, 62(3): 120–126.
- Murdoch, Bruce E. (2010). *Acquired speech and language disorders: a neuroanatomical and functional neurological approach*. Sussex, UK: John Wiley and Sons.
- Nam, Hosuing; Crowell Browman, Louis Goldstein, Philip Rubin, Michael Proctor, Elliot Saltzman (2007). *TADA (Task Dynamics Dynamics Application) manual*. New Haven (CT): Haskins Laboratories.
- Nooteboom, Sieb G. and Hugo Quené (2017). Self-monitoring for speech errors: two-stage detection and repair with and without auditory feedback. *Journal of Memory and Language*, 95: 19–35.
- Patel, Rupal (2010). Assessment of prosody in motor speech impairment. In: Kent, D. Raymond and Anja Lowit (ed.), *Assessment and Treatment of Motor Speech Disorders*. San Diego, CA: Plural Publishing, Inc., 75–95.
- Pukonen, Margit; Lisa Grover, Cindy Earle, Robin Gaines and Carol Theoret-Douglas (2017). A Proposed Model for Identification of Childhood Apraxia of Speech in Young Children. *Canadian Journal of Speech-Language Pathology & Audiology*, 41(1): 10–32.
- Robbins, Joanne and Thomas Klee (1987). Clinical assessment of oropharyngeal motor development in young children. *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 52(3): 271–277.
- Shriberg, Lawrence D.; Joan Kwiatkowski and Heather L. Mabie (2019). Estimates of the prevalence of motor speech disorders in children with idiopathic speech delay. *Clinical linguistics & phonetics*, 33(8): 679–706.
- Skahan, Sarah M.; Maggie M. Watson and Gregory L. Lof (2007). Speech-language pathologists' assessment practices for children with suspected speech sound disorders: results of a national survey. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 16(3): 246–259.
- Stojanovik, Vesna (2011). Prosodic deficits in children with Down syndrome. *Journal of Neurolinguistics*, 24(2): 145–155.
- Strand, Edythe A.; Rebecca J. McCauley, Stephen D. Weigand, Ruth E. Stoeckel and Becky S. Baas (2013). A motor speech assessment for children with severe speech disorders: reliability and validity evidence. *Journal of Speech, Language, & Hearing Research*, 56(2): 505–520.
- Terband, Hayo and Maassen Ben (2012). Spraak ontwikkelings to ornissen: van symptoom naar process diagnostiek. *Logopedie en Phoniatrie*, 7–8: 229–234.
- Terband, Hayo; Maassen Ben and Maas Edwin (2016). Toward a model of pediatric speech sound disorders (SSD) for differential diagnosis and therapy planning. In: Van Lieshout Pascal, Maassen Ben and Terband Hayo (ed.), *Speech Motor Control in normal and disordered speech: Future developments in theory and methodology*. Rockville (MD): American Speech-Language-Hearing Association.
- Terband, Hayo; Maassen Ben and Maas, Edwin (2019). A Psycholinguistic Framework for Diagnosis and Treatment Planning of Developmental Speech Disorders. *Folia Phoniatica et Logopaedica*, 71(5–6): 216–227.
- Van der Merwe, Anita (1997). A theoretical framework for the characterization of pathological speech sensorimotor control. In: McNeil R Malcolm (ed.), *Clinical Management of Sensorimotor Speech Disorders*. New York: Thieme Medical Publishers Inc., 1–25.

- Van der Merwe, Anita (2009). A theoretical framework for the characterization of pathological speech sensorimotor control. In: McNeil R. Malcolm (ed.), *Clinical Management of Sensorimotor Speech Disorders. 2nd ed.* New York: Thieme Medical Publishers Inc., 3–18.
- Waring, Rebecca and Anne Knight Richael (2013). How should children with speech sound disorders be classified? Weismer G, Kim Y. Classification and Taxonomy of Motor Speech Disorders: What are the Issues? In: Maassen Ben and Van Lieshout Pascal (ed.), *Speech motor control: New developments in basic and applied research.* Oxford: Oxford University Press, 229–242.
- Yorkston, Kathryn M.; David R. Beukelm, Edythe A. Strand and Mark Hakel (2010). *Management of Motor Speech Disorders in Children and Adults* (3rd ed.). Austin, Tx: Pro_Ed.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- American Speech-Language-Hearing Association – ASHA. (2007). *Childhood Apraxia of Speech*. Ad hoc committee on childhood apraxia of speech. [technical report]. Доступно на: <https://www.asha.org/policy/PS2007-00277>. Приступљено: 9. 5. 2021.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

DIFFERENTIAL-DIAGNOSTIC PARAMETERS OF MOTOR SPEECH DISORDERS

by

NADICA JOVANOVIĆ-SIMIĆ
nadica58@gmail.com

MIRJANA PETROVIĆ-LAZIĆ
carica@rcub.bg.ac.rs

IVANA ILIĆ-SAVIĆ
ivana.ilic558@gmail.com

University of Belgrade
Faculty of Special Education and Rehabilitation
Visokog Stevana 2, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Changes in speech may be the only evidence of neurological disease in the early stages of its evolution and sometimes the only significant symptom in a progressive neurological condition. The relationship between speech and motor control of speech is complex and two-way, and systematic research into the nature of these interactive processes has the potential to deepen our understanding of the typical as well as pathological development of speech. The aim of this paper is to present the basic diagnostic characteristics of motor speech disorders in the early period based on a review of the relevant literature, with an emphasis on diagnosis and early intervention. The literature search was performed through the Google Scholar Advanced Search search engine and the Consortium of Libraries of Serbia for Unified Procurement – KoBSON. The multifactorial nature of motor speech disorders indicates that effective diagnosis and treatment

planning require a dynamic, process-oriented approach aimed at describing the underlying deficits that characterize these disorders. A review of previous studies shows that recognizing and understanding motor speech disorders contributes to a more complete clinical understanding of other conditions related to motor speech disorders, allowing us a better insight into the treatment of motor speech disorders. Accurate diagnostic methods and effective early intervention programs are crucial to limit the short-term and long-term negative impact of motor speech disorders on an individual's quality of life.

KEYWORDS: motor speech disorders, diagnostics, etiology, psycholinguistic approach, quality of life

ЗЛОСТАВЉАЊЕ И ЗАНЕМАРИВАЊЕ ДЕЦЕ СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА ЗРЕЊАНИНА

САША Љ. СТЕПАНОВИЋ

Висока школа социјалног рада
Теразије 34, Београд, Србија
salenono86@gmail.com

ВИОЛЕТА Д. НЕНАДИЋ

Основна и средња школа „9. мај”
Народне омладине 16, Зрењанин, Србија
vicizr@gmail.com

САЖЕТАК: Предмет овог емпиријског истраживања је сагледавање у којој мери је породично насиље над децом са сметњама у развоју заступљено у нашем друштву и у каквим се породицама злостављање и/или занемаривање јавља, а конкретно на територији града Зрењанина. Циљ истраживања био је да се утврди да ли и у ком степену постоје одређени (и који) облици злостављања и/или занемаривања деце и младих са сметњама у развоју. Задатак је био да се утврди да ли степен заступљености злостављања и/или занемаривања деце и младих са сметњама у развоју на територији града Зрењанина зависи од одређених социодемографских фактора (припадност националној мањини, припадност одређеној култури, образовање) и да се утврди контекст у коме се злостављање и/или занемаривање деце са сметњама дешава. Истраживање је спроведено уз помоћ анкетног упитника са питањима затвореног типа на основу којих су се квантитативном анализом обрађивали подаци и изводили закључци. Узорак су чинила 80 испитаника, ученика основне и средње школе „9. мај” у Зрењанину. Као циљна група бирани су ученици старости 10–21 године код којих је утврђено да постоји неки фактор који доприноси вулнерабилности и маргинализацији ове групе испитаника. Анализа резултата говори у

прилог постављеној почетној хипотези да су деца са сметњама у развоју, а која потичу из социјално депривираних породица са много чланова и која живе у приградским насељима, у већем степену изложена могућности трпљења злостављања и/или занемаривања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: деца са сметњама у развоју, породични односи, злостављање, занемаривање, маргинализација

УВОД

Неспремност и страх људи да пријаве да се у некој породици дешава насиље, (став „није то моја ствар, нећу да се мешам“) допринео је да ситуације насиља у породици, нарочито насиља над децом, дуго буду прикривени и непримећени.

Најзаступљенији друштвени проблем који окупира све структуре друштва, а за који се још увек не може пронаћи адекватно и ефикасно системско решење је управо проблем насиља над најосетљивијом категоријом становништва – над децом са сметњама у развоју. Кад се роди дете са сметњама у развоју и након сазнања да ће развој таквог детета протицати спорије и теже него код остале деце без сметњи, чланови породице, па и родитељи, огорчени том чињеницом често приступају мерама физичког и вербалног насиља, сматрајући то (чак обавезним) видом кућног (пре)васпитања такве деце.

Усвајање многих међународних аката довело је до спознаје о неправедности неких обичаја, праксе и ставова према особама и деци са сметњама у развоју. Од тада па до данас, доноси се низ повеља и декларација којима се изједначавају права свих људи, па тако и особа са сметњама у развоју [WHO 2011].

Упркос доношењу низа докумената и стварања законске основе за остваривање свих права деце са сметњама у развоју, као равноправних чланова друштва, шира, а нарочито ужа друштвена заједница, још увек у потпуности не прихвата различитости. Када се позабавимо терминологијом инвалидности, чак су и национална законска акта констатовала да у Србији не постоји уједначена дефиниција инвалидитета која се користи у текстовима закона и јавних политика. Најсвеобухватнија дефиниција која је у складу са социјалним моделом и дефиницијом дата у Конвенцији о правима особа са инвалидитетом (2006) наведена је у члану 3. Закона о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом (2006), и гласи: израз „особе са инвалидитетом” означава особе са урођеном или стеченом физичком, сензорном, интелектуалном или емоционалном онеспособљеношћу које услед друштвених или других препрека немају могућности или имају ограничене могућности да се укључе у активности друштва на истом нивоу са другима, без обзира на то да ли могу да остварују поменуте активности уз употребу техничких помагала или служби подршке [Situaciona analiza – Položaj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u Republici Srbiji 2018].

ДЕЦА СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ – ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ

Дете се према Конвенцији о правима детета усвојеној на Генералној скупштини УН 1989. године, дефинише као људско биће које није навршило 18 година живота, ако се, на основу закона који се односи на дете, пунолетство не стиче раније [*Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovor br. 15/90, član 1*]. Дете са сметњама у развоју је дете код кога су сметње у развоју урођена или стечена стања организма која према својој природи захтевају посебан стручни приступ како би се омогућило изражавање и развој сачуваних способности, а тиме и што квалитетнији живот [Степановић 2018].

Понашање друштва према деци зависи од начина на који друштво схвата дете, његов развој и учење. Представа о детету која постоји у једном друштву и начини васпитавања и социјализације деце зависе од тога како друштво схвата човека уопште, његову природу, могућности и улоге које треба да оствари у заједници [Hrnjica 1991; Pot 2010]. Према анкети ВНО [2011] о здравственом стању у свету, око 785 милиона (15,6%) особа старијих од 15 година живи са инвалидитетом, а глобално оптерећење разним болестима процењује се на око 975 милиона (19,4%). ВНО процењује да од овог броја чак 190 милиона (3,8%) има „тешку инвалидност” (квадриплегија, тешка депресија или слепило). Расположиви подаци показују да слична структура важи и за Србију. У оквиру овог броја, процењује се да око 3% укупног становништва чине особе са сметњама у интелектуалном развоју, а 7% особе са телесним инвалидитетом. Посебно забрињава распрострањеност различитих облика инвалидитета међу децом (узраст од 0–14 година). Подаци из истраживања вишеструких индикаторских група у одабраним земљама показују да деца из сиромашних домаћинстава и оних у мањинским групама имају знатно већи ризик од инвалидитета него деца из високоразвијених друштава [University 2008; WHO 2011].

ПОРОДИЦА КАО ФАКТОР ЗА ФУНКЦИОНИСАЊЕ ДЕТЕТА СА СМЕТЊАМА У РАЗВОЈУ

Породица као примарна средина у којој деца највише времена проводе представља најзначајнији фактор утицаја на развој детета. Односи који успостављају родитељи међу собом, али и однос који негују према детету и те како имају битан утицај на формирање дечије личности, његових способности, социјализацију детета и развој детета у целини [Hrnjica 1991]. Неспорно је да су породице деце и младих са сметњама у развоју више изложене додатним оптерећењима, али квалитет живота тих младих особа у великој мери зависи од спремности и могућности породице да савладава додатна оптерећења и пружа свом члану све што породица треба да пружи – љубав, разумевање и подршку. Према мишљењу неких аутора, родитељи страхују како ће се њихово дете уклопити у редовни

вртића или школу ако до инклузије и дође [Heekin i Mengel 1997, према: Нрнјиса 1991; Вујашић 2005]. Родитељи се плаше одбацивања од вршњака и школског неуспеха. Забринути су и због евентуалне недоступности специјалних служби и недовољне оспособљености васпитача за рад са њиховом децом. Искуства у неким инклузивним програмима указују на негативне ставове родитеља остале деце према укључивању деце са развојним сметњама у редовне групе вртића и школа [Heekin i Mengel 1997, према: Вујашић 2005]. Родитељи се понекад могу осећати неугодно у друштву родитеља деце са развојним сметњама, будући да имају различита искуства, која им не омогућавају да се уживе у улогу оног другог.

НАСИЉЕ, ЗЛОСТАВЉАЊЕ И ЗАНЕМАРИВАЊЕ ДЕЦЕ

Сви облици насиља, злостављања, злоупотреба или занемаривања деце, којима се угрожавају или нарушавају физички, психички и морални интегритет личности детета, представљају повреду једног од основних права детета садржаних у Конвенцији Уједињених нација о правима детета (у даљем тексту: Конвенција), а то је право на живот, опстанак и развој. Доношењем Закона о ратификацији Конвенције Уједињених нација о правима детета [*Службени лист СФРЈ* – додатак: Међународни уговори, број 15/90 и *Службени лист СРЈ* – додатак: Међународни уговори, бр. 4/96 и 2/97] држава се обавезала да предузме мере за спречавање и да обезбеди заштиту детета од свих облика насиља у породици, институцијама и широј друштвеној средини.

Појам насиља се у стручној литератури различито одређује. Често се појам насиље и појам агресија анализирају као синоними, али се ипак суштински разликују. Одређивање појма насиља над децом је сложено и најчешће се вербализује као злостављање, занемаривање и запостављање деце, агресивно понашање према деци, злочини над децом, васпитно запуштање деце. Постоје разне дефиниције овог појма које су резултат бројних медицинских, психолошких, правних, социолошких, криминолошких истраживања и дефинисања ове појаве. Једна од њих је и дефиниција Биљане Михић: „Под насиљем над децом се подразумева понашање појединаца, институција, друштва у целини, где се уз примену силе наноси бол, физичка или психичка оштећења, угрожава здравље, физички и психички интегритет личности детета и отежава његов нормалан развој” [Mihić 2002: 52].

Различити су облици насиља над децом, чиме оно може бити директна жртва – када се насиље спроводи над њим, и посредна жртва – када присуствује сценама насиља, које се врше над другим лицима у његовој породици. И један и други начин имају подједнако тешке, па чак и погубне последице по дете [Banjanin-Đuričić 1998].

Злостављање деце је универзални друштвени проблем у свим земљама, без обзира на степен економског и социјалног развоја. Радови домаћих и страних аутора указују на стални пораст насиља над децом, а црне хронике у дневној штампи потврђују ту чињеницу [Buljan-Flander i Kosijan-

-Hercigonja 2003; Ljubojev 2009; Рачић 2021]. Одређивање појма насиља над децом је сложено, па се сусрећу разни изрази, као што су: злостављање деце, занемаривање деце, запостављање, агресивно понашање према деци, злочини над децом, васпитно запуштање деце. Постоје разне дефиниције овог појма које су резултат бројних медицинских, психолошких, правних, социолошких, криминолошких истраживања и дефинисања ове појаве.

ОБЛИЦИ ЗЛОСТАВЉАЊА И ЊИХОВИ ИНДИКАТОРИ

Постоје различити облици злостављања који могу оставити последице на децу и младе са сметњама у развоју, али су наведени само облици насиља који се најчешће срећу у породичном окружењу:

1. Физичко злостављање. Дуго се сматрало да физичко кажњавање деце има за циљ њихово васпитање и очвршћивање за све недаће које живот са собом доноси. Често уз такав став иде реченица – „то је за његово/ њено добро”. Развојем друштва, васпитне мере мењају своје облике у правцу хуманог приступа деци, али нажалост стопа виктимизираних деце и даље расте. Разлог свему томе јесте тај што је средина и даље незаинтересована да реагује, друштво сматра да је то „породична ствар”, коју треба решавати у кругу породице, док већина нема храбрости да о томе јавно говори [Konstantinović-Vilić i dr. 2009]. Злостављано дете често осећа кривицу због тога што му се дешава, сматрајући да је заслужило такав третман, и да је искључиво оно криво, поготово уколико се као злостављач јавља један од родитеља. Злостављана деца се понашају непримерено свом узрасту, могу бити екстремно агресивна, или пак екстремно повучена у себе и мирна, нека су склона вршењу кривичних дела, претерано плашљива или не показују страх према ауторитету, склони су наглим променама расположења [Milosavljević 1998; Žegarac 2004; Stevković 2006].

2. Психичко (емоционално) злостављање. Ова врста злостављања не уочава се лако, јер нема видљивијих физичких показатеља као код физичког злостављања, стога је за њено утврђивање потребна експертиза професионалаца из области менталног здравља како би се сагледале последице и интензитет деловања. Због свог узраста дете не може да сагледа нелогичност у понашању родитеља, и након дужег временског периода обележеног злостављањем почиње да се осећа кривим, па самим тим својим понашањем, нећамерно, подстиче родитеља на насилно понашање [Milosavljević 1998; Žegarac 2004; Stevković 2006].

3. Сексуално злостављање. Сексуално злостављање и злоупотреба деце је најтежи облик злостављања јер у себи најчешће садржи и друге облике злостављања (физичко, емоционално), одувек представља табу тему, те тако оставља трајне психофизичке и социјалне последице на његов развој. У нашој земљи, сексуално злостављање дуго остаје тајна, и неки подаци указују да од првог инцидента до коначног пријављивања, у просеку прође више од девет година [Vukotić i sar. 2011]. Неки аутори сексуално злостављање детета дефинишу као укључивање детета у сексуалну активност коју оно не схвата у потпуности, па самим тим није у стању да

за то да потребну сагласност, то је активност коју оно није развојно достигло и којом се крше закони и социјални табуи друштва [Išpanović-Radojković и др. 2011]. Сексуално злостављање деце је појава чија је распрострањеност велика, те многи аутори указују на везу између инцестуозне породице и ове појаве, потенцирајући типичан профил злостављача, односно, средина коју у датом случају представља породица са искривљеним моралним схватањима [Ljubojević 2009].

4. Занемаривање деце. Овај облик кршења права детета и довођења детета у стање трпљења представља пропуст родитеља, усвојоца, староца, односно, друге особе која је преузела одговорност или обавезу да негује дете, да обезбеди услове за развој по питању здравља, образовања, емоционалног развоја, исхране, смештаја и безбедних животних услова у оквиру разумно расположивих средстава породице или пружаоца неге, што изазива, или може са великом вероватноћом нарушити здравље детета или физички, ментални, духовни, морални и социјални развој [Stevković 2006; Išpanović-Radojković и др., 2011; Radojević и др. 2014]. Ово обухвата и пропусти у обављању правилног надзора и заштите детета од повређивања у оноликој мери у којој је то изводљиво. Занемаривање озбиљно утиче на ментално и физичко здравље детета, а за последицу може имати и смрт детета, нарочито ако је почело у прве три године живота детета и било дуготрајно.

МЕТОДОЛОШКИ ДЕО ИСТРАЖИВАЊА

Предмет овог истраживања био је да се утврди у ком степену су деца и млади са сметњама у развоју више злостављана и занемаривана у породичном окружењу у односу на децу и младе уредног развоја. Циљ истраживања је да се утврди да ли и у ком степену постоје одређени (и који) облици злостављања и/или занемаривања деце и младих са сметњама у развоју у породици и који су доминантни фактори за развој и одржавање овакве ситуације, да ли је то припадност одређеном полу, да ли је пак у питању припадност одређеној националној мањини, културном миљеу, вишечланој породици и да ли су злостављана деца са сметњама у развоју деца необразованих/неписмених родитеља.

Задатак истраживања био је да се утврди колико је степен заступљености злостављања и занемаривања деце и младих са сметњама у развоју на територији града Зрењанина повезан са одређеним социодемографским факторима. Прецизније речено, задатак истраживања је утврђивање породичног контекста у коме се злостављање/занемаривање јавља. Сам задатак је конципиран кроз неколико истраживачких питања: (1) да ли је насиље над децом са сметњама у развоју заступљеније у граду, селу или приградском насељу; (2) да ли је повезано са структуром и бројем деце у породици у којој живе; (3) да ли је степен образовања родитеља/старатеља повезан са постојањем злостављања/занемаривања деце и младих са сметњама у развоју; (4) какви су услови и прилике у породицама испитаника у којима они живе (степен препознавања и задовољавања потреба

испитаника од стране укућана); (5) да ли су родитељи/старатељи деце и младих са сметњама склони конзумирању алкохолних пића и агресивном понашању према укућанима, предметима, деци и младима са сметњама у развоју и (6) да ли су испитаници по својој самопроцени имали искуство неког вида злостављања и/или занемаривања у породици. Основна хипотеза је да су деца са сметњама у развоју најчешће маргинализована и много чешће изложена злостављању и занемаривању од стране родитеља, старатеља или неког трећег члана породице у односу на децу уредног развоја.

Узорак је чинило 80 испитаника, ученика основне и средње школе „9. мај” у Зрењанину која у образовни систем укључује децу и младе са сметњама у развоју. Увидом у документацију, за потребе истраживања, одлучено је да узорак чине испитаници – деца и млади са лаким степеном ометености, деца и млади који су васпитно запуштени и деца и млади који потичу из социјално депривираних породица, тако да су као циљна група бирани ученици старости од 10. до 21. године. Током испитивања, коришћени су метода анкетирања, неструктурисани интервју са испитаницима (у ситуацијама где је процењена потреба за тим) и анализа предметне документације, односно, досијеа ученика. Критеријум одабира испитаника је била старост испитаника и развијена способности испитаника да разуме постављено питање. Истраживање је обављено тако што је испитаницима најпре појашњено шта су појмови који се истражују, а затим им је појашњено шта треба да раде са упитником. Упитник је попуњаван по принципу папир-оловка.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

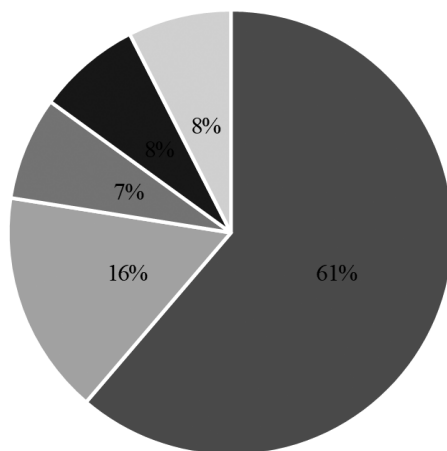
Након анализе прикупљених података, на врло малом узорку, добија се озбиљна слика једног друштва где су злостављање и занемаривање деце са сметњама у развоју, иако су усвојена бројна међународна и национална документа, и даље табу тема.

Из аспекта постављених истраживачких задатака, добијени су резултати који иду у прилог потврђивању постављене хипотезе. С обзиром на то да су одговори на питања из упитника у неким ситуацијама били праћени и разговором са испитивачем, није коришћен програм за статистичку обраду података, већ дескриптивна анализа. Приликом анализе података, узет је у обзир и узраст испитаника, могућност да се дају социјално пожељни одговори, те је са сваким испитаником обављан и кратак разговор у циљу упознавања (пре) и коментарисања утисака о истраживању (након попуњавања упитника).

Са посебном пажњом су се обрађивали сви одговори који нису били одрични („понекад” и „да”), јер и најмањи наговештај да постоји насиље над дететом у породици доприноси сумњи да неки од облика насиља у тој породици заиста и постоји [Žegarac 2004].

Узорак је чинило 45% особа женског пола и 55% особа мушког пола. Узорак је био сачињен од испитаника старости 10–21 године, а најзасту-

пљенији су били испитаници са 16 година (30%), затим испитаници са 15 година (16,3%), док је најмање испитаника било са 21 годином (1,3%). Овај податак је индикативан јер се, према подацима, може тврдити (и из анализе података из досијеа потврдити) да већина испитаника потиче из социјално депривираних породица које нису могле (или нису желеле) да обезбеде услове за увремењено школовање своје деце, тако да међу испитаницима има оних који имају 14 година а похађају 5. разред основне школе. Најзаступљенији су испитаници који потичу из потпуних породица (61%), али проценат испитаника који потичу из непотпуних породица је и проценат депривираних породица (финансијско сиромашних) које су васпитавале децу на начин који су најбоље знале и умеле (32%) (видети Графикон 1).

Живим:
(80 одговора)

- у потпуној породици
- само са мајком
- само са оцем
- у хранитељској породици
- са другим чланом породице

Графикон 1. Структура породице и броја чланова породице

Овај податак могао би да се протумачи као могући ризичан терен за развој насилничког понашања укућана у присуству детета или према детету, што потврђују и истраживања у којима се са повећањем броја деце и расипа породична кохезија и настају проблематични односи [Milosavljević 1998; Stevković 2016; Рачић 2021]. Од укупног броја испитаника, њих 25% је проценило да живе у оскудности, док је (на укупном узорку) њих 16,2% одговорило да (понекад) немају довољно хране. Њих 10% је проценило да нема задовољавајуће хигијенске услове (купатило и топлу воду). На основу овог податка може се закључити да држава не препознаје потребе

дече са сметњама у развоју и подршке породици. Наравно, сиромаштво не мора бити узрок злостављања и занемаривања што се наводи и у једном УНИЦЕФ-овом истраживању [UNICEF 2016].

Упитник се базирао на питањима која су се односила на конкретне ситуације насилничког понашања родитеља према детету. Од тога, на питање о конзумирању алкохола, 31% испитаника је навело да живи са родитељима који (понекад) конзумирају алкохол. Мајку као насилника у породици навело је 13,7% испитаника, док је отац као родитеља који их физички кажњава навело њих 12,5%. Највећи проценат насилништва у породици (15%), испитаници су навели да долази од неке друге особе из породичног окружења (брат, сестра, баба, деда, тетка, ујак...).

Запажен резултат је да су очеви као насилници били са најмањим процентом одговора, што је изненађујуће, јер је улога отаца у нашој култури представљена са великим ауторитетом и страхопоштовањем и да је отац неко ко неретко примењује агресивније методе васпитања.

У питањима базираним на вербално насиље, испитаници су најчешће навели неку другу особу из породичног окружења као неког ко их назива погрдним именима (18,8%). Други по заступљености, били су потврдни одговори на питање да ли их отац назива погрдним именима (15%), док су на последњем месту одговори са мајком као родитељем који их назива погрдним именима (13,7%). Битно је напоменути да ниједан испитаник није имао више од једног потврдног одговора, што значи да су заокруживали само једног члана породице као особу која их назива погрдним именом. Поражавајућа чињеница је ипак, да је скоро половина испитаника (47,5%) одговорила потврдно на бар једно из ове групе питања.

Да до међусобне свађе отаца и мајке долази, потврдило је 22,2% испитаника, а њих 2,5% је признало да се њихови родитељи и туку. Ова питања су пре свега постављена јер и свађа унутар саме породице и њихових чланова може негативно утицати на психолошко стање сваког детета, посебно детета са сметњом у развоју. Такође се на основу њих види тенденција чланова породице за решавање проблема на агресиван и жустар начин, па исти модел често могу да примене и на своје дете са сметњама у развоју за које је неретко потребно више разумевања и стрпљења.

Миран сан је важан за правилан развој сваког детета. Често сањамо о догађајима које смо проживели тог дана, а некад и о ономе што подсвесно мислимо или чак потискујемо [Stevanović 2019]. Да нема миран сан без ружних снова, изјаснило се 41,3% испитаника.

Сви горенаведени и испитани фактори у породици утичу на то како се дете осећа у самом породичном окружењу. Четвртина испитаника (25,1%) се изјаснила да им начин функционисања породице изазива негативан осећај.

У делу непосредне бриге и задовољавања основних потреба, њих 18,3% нема обезбеђену бригу и негу и вођење лекару када се не осећају добро, 21,3% испитаника нема услова за примерено спавање, а њих 16% немају адекватних стамбених услова (адекватно грејање, комфор, одржавање хигијене, постојање личног простора).

Када је реч о давању искреног одговора да трпе насиље, деца треба да имају развијене когнитивне способности и свест о томе да одређено понашање укућана према њима представља облик злостављања или занемаривања.

У том смислу њих 97,5% је одговорило да су понекад били у таквој ситуацији, што се може повезати са (опсервационо уоченим) страхом детета да, уколико потврди, то може да испровоцира читав низ догађаја који би резултирали насиљем од стране родитеља и/или одвајањем од родитеља (насилника). Дете већ сматра и осећа да је криво због нечег, да је понашање насилног родитеља оправдано, тако да додатни терет и осећај кривице не би имало снаге да поднесе.

Ови подаци говоре у прилог постављеним истраживачким претпоставкама да су деца са сметњама у развоју која потичу из социјално депривираних породица са много чланова и који живе у приградским насељима, маргинализована и у већем степену изложена, у одређеном степену и одређеног облика злостављања или занемаривања основних развојних, чак и егзистенцијалних потреба. С обзиром на то да узорак чине представници три националности, оспорна је чињеница да је неопходна прецизнија анализа података и осетљивији истраживачки инструментаријум како би се утврдило у ком степену је код које националности који облик насиља над децом заступљенији и проналажења системског механизма за суочавање са проблемом и налажења начина за разрешавање истог.

Анализирајући добијене податке, водећи се постављеним предметом и циљем истраживања, иако је ово спроведено на релативно малом узорку, долазимо до податка који показује да је у Републици Србији и поред доношења закона и подзаконских аката о заштити деце од насиља, злостављања и занемаривања оно и даље изражено и присутно. Као што је и сам циљ истраживања био, да се утврди колики је степен заступљености злостављања деце и младих са сметњама у развоју на територији града Зрењанина повезан са одређеним социодемографским факторима, кроз истраживачке задатке дошли смо до података да је постојање злостављања/занемаривања деце и младих са сметњама у развоју повезано са врстом места у којем живи породица, структуром и бројем деце у породици у којој живе. Такође, може се закључити да је степен образовања родитеља/старатеља повезан са постојањем злостављања/занемаривања деце и младих са сметњама у развоју, као и условима у којима испитаници живе (степен препознавања и задовољавања потреба испитаника од стране укућана). Основна постављена хипотеза је потврђена, што указује да су деца са сметњама у развоју најчешће маргинализована и много чешће изложена насиљу и занемаривању.

ЗАКЉУЧАК

Резултати добијени овим истраживањем, иако анализирани на релативно малом узорку, указују нам да је и поред доношења закона и подзаконских аката о заштити деце од насиља, злостављања и занемаривања

потребно уложити још много напора да би се сви видови насиља у породици спречили. Такође, анализом резултата истраживања можемо закључити да су деца са сметњама у развоју у већој мери вулнерабилна у односу на различите форме злоупотребе. То потврђују и истраживања Комитета УН за права особа са инвалидитетом, при чему је процена да је ризик од злоупотребе деце са сметњама у развоју пет пута већи у односу на осталу децу [Komitet UN za prava osoba sa invaliditetom (CRC) 2006]. Такође, можемо закључити да је ризик од злостављања и занемаривања деце са сметњама у развоју додатно увећан због изолације и честог одбацивања, отежане комуникације, подстицања послушности и попуштања, на шта указују и резултати истраживања Ишпановић-Радојковић где је приказано да су деца са сметњама у развоју и инвалидитетом изложена пет пута већем ризику од породичног насиља, четири пута већем ризику да буду жртве вршњачког физичког насиља и три пута већем ризику да постану жртве сексуалног насиља [Išpanović-Radojković 2011].

Такође, анализирајући добијене податке потврдило се да оскудност материјалних услова може да буде узрок злостављања деце, а на основу тога се може закључити да држава не препознаје у довољној мери потребе деце са сметњама у развоју и пружања подршке породицама у којима живе та деца. Оно што чини уопштени социолошки оквир једног савременог друштва јесу правила понашања која су исправна са становишта закона, морала, општих схватања и принципа. Нису, међутим, све сиромашне породице дисфункционалне, те је важно таквим породицама пружити помоћ и подршку. У том смислу, важно је развијање односа између родитеља и детета које може да се састоји у пружању подршке детету од стране родитеља, јачању дететовог самопоуздања, пружању љубави и пажње и толеранцији и прихватању дететове индивидуалности.

Као што је и сам циљ истраживања био да се утврди колики је степен заступљености злостављања деце и младих са сметњама у развоју на територији града Зрењанина повезан са одређеним социодемографским факторима, кроз истраживачке задатке дошли смо до података да је постојање злостављања/занемаривања деце и младих са сметњама у развоју повезано са врстом места, структуром и бројем деце у породици у којој живе. Такође, утврдили смо да је степен образовања родитеља/старатеља повезан са постојањем злостављања/занемаривања деце и младих са сметњама у развоју, као и условима испитаника у којим они живе (степен препознавања и задовољавања потреба испитаника од стране укућана). Основна постављена хипотеза је потврђена, што указује да су деца са сметњама у развоју најчешће маргинализована и много чешће изложена насиљу и занемаривању. Из тога можемо закључити да се у таквим породицама може јавити проблем да тамо где је насиље међу члановима породице изражено и вишеструко, извесно је да ће дете попримити негативне друштвене вредности које се одражавају на његов однос, како према околини, тако и према себи, у смислу склоности самоповређивању, недостатка самопоштовања и сигурности.

Оно што представља значајно запажање у истраживању јесте да честа физичка „кажњавања” испитаници добијају најчешће од друге особе из породице (браће, сестре, бабе, деде, тетке) у односу на постотак таквог понашања од стране мајке, односно оца, док називање детета погрдним именима – вербално вређање и понижавање је опет заступљеније од стране друге особе из породице, у односу на такво понашање родитеља, односно, мајке или оца.

Када је реч о давању њихове личне самопроцене да трпе насиље, деца треба да имају развијене когнитивне способности и свест о томе да одређено понашање укућана према њима представља облик злостављања или занемаривања. Ово представља уједно и ограничење у истраживању, јер је дискутабилно како ће се они самопроценити. Постоје студије самопроцене где се од младих тражило да процене нека своја понашања и услове живота, којим се показало да у неким ситуацијама нису увидели значај самопроцене за њихов даљи напредак. Међу испитаницима су били и млади са сметњама у развоју [Brković 2011].

У том смислу њих 97,5% је одговорило да су понекад били у таквој ситуацији, што се може повезати са (опсервационо уоченим) страхом детета да, уколико потврди, то може да испровоцира читав низ догађаја који би резултирали насиљем од стране родитеља и/или одвајањем од родитеља (насилника). Дете већ сматра и осећа да је криво због нечег да је понашање насилног родитеља оправдано, тако да додатни терет и осећај кривице не би имало снаге да поднесе.

Ови подаци говоре у прилог постављеним истраживачким претпоставкама да су деца са сметњама у развоју која потичу из социјално депривираних породица са много чланова и који живе у приградским насељима, маргинализована и у већем степену изложена могућности трпљења злостављања или занемаривања основних развојних, чак и егзистенцијалних потреба. С обзиром на то да узорак чине представници три националности, потребна је дубиознија анализа података и осетљивији истраживачки инструментаријум како би се утврдило у ком степену је код које националности који облик насиља над децом заступљенији. И ово представља једно од ограничења у истраживању јер је поприлично дискриминаторски истраживати код које нације преовладава који облик насиља, поготово ако знамо да је насиље над децом универзално и не познаје етничку, верску и расну подељеност.

У оквиру истраживања о насиљу у школама у Србији [Popadić et al. 2014], које је рађено у 237 основних школа, било је и седам специјалних школа. Када је у питању насиље у школи, укљученост деце из специјалних школа у насилну интеракцију већа је него код деце у редовним школама и то подједнако када је реч о изложености физичком насиљу (жртве) и насилном понашању према другој деци. Док трећина испитаних ученика из редовних школа извештава да се ученици из других школа према њима понашају насилно, чак половина испитаних ученика специјалних школа извештава да су имали такво искуство. Ученици из специјалних школа мање су се жалили на насиље одраслих у поређењу са ученицима

из тзв. редовних школа – 5,4% наспрам 9,4% на млађем узрасту и 21,5% у поређењу са 33,6% на старијем узрасту. С друге стране, према истом истраживању, ставови запослених у специјалним школама не разликују се битно од ставова запослених у редовним школама. Око две трећине сматра да је проблем насиља већи него раније, те да се проблеми са насиљем јављају повремено. Слична је ситуација и када је у питању изјашњавање о појединачним облицима насиља, односно, забринутост запослених у специјалним школама слична је забринутости запослених у редовним школама. Треба указати на то да неки облици насиља знатно више забрињавају запослене у специјалним школама – сексуално узнемиравање учило је као проблем 48% запослених у специјалним школама наспрам 26% у редовним школама.

Иако превенцију и заштиту деце од насиља треба увек спроводити тако да она уважава посебне ризике и вулнерабилности који су повезани са сметњама у развоју и инвалидитетом, постојеће политике и програми то не чине.

За разлику од горе поменутог истраживања које је подједнако важно када говоримо о насиљу у школској средини, ми смо истраживали насиље, злостављање и занемаривање деце са сметњама у развоју у оквиру породичног окружења. Можемо закључити да породично окружење, које (би требало да) представља најбезбедније место за дете је простор у коме се код детета на суптилан начин изграђују одбрамбени механизми и развија свест о томе да нису сви одрасли људи добри. На тај начин, дете се припрема за већину потенцијалних опасности које вребају у стварном животу. Увидом у наше истраживање постоје, на жалост, деца која су управо у породичном окриљу изложена лошим, тешким и болним тренуцима трпљења и осећања кривице. То имплицира да таква деца постану „видљива” тек када почну са испољавањем агресивног и криминогеног понашања.

Ово истраживање је само почетак решавања проблема једне јако значајне теме и смерница за њено даље истраживање. Истина је да дескриптивном методом нису добијени детаљни резултати, али чињеница је и да су резултати, добијени чак и овом методом, веома значајни, јер смо мишљења да се и сâмо покретање ове теме на одређеном (конкретном) подручју може сматрати апелом за сагледавањем реалности, њеним прихватањем и проналажењем начина решавања овог проблема. Препорука је да се наредна истраживања надовежу на ово испитивањем чланова породице у коме живи особа са сметњама у развоју и утврди да ли постоји и у којој мери је испољено злостављање и занемаривање и од којих чланова породице, па да се њиховом упоредном анализом изведу закључци који би подстакли неко ново акционо истраживање.

Имајући у виду да наша држава има усвојена законска и подзаконска акта за заштиту деце од злостављања и занемаривања која се заснивају на међународним законима и конвенцијама, потребна је воља да се на прави начин развије свест сваког појединца и покрене механизам препознавања и спречавања насиља над децом пре него што до њега дође. То је могуће једино уколико држава увиди важност ове теме, и на различите

начине едукује окружења које прво може да препозна почетне сигнале насиља, рад на превенцији едукативним садржајима и охрабривањем самих жртава.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Закон о спречавању насиља у породици, *Службени гласник РС*, 94/2016.
 Породични закон РС (2005, 2011, 2015). *Службени гласник РС*, 18/2005; 72/2011; 6/2015.
 Рот, Никола (2010). *Психологија личности*. Београд: Завод за уџбенике.
 Степановић, Саша (2018). *Инклузија*. Књ. I, Шабац: Суматра издаваштво.
- Banjanin Đuričić, N. (1998). *Udarac po duši – sociološka studija zlostavljanja dece u porodici*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Jugoslovenski centar za prava deteta.
- Brković, Aleksa D. (2011). *Razvojna psihologija*. Čačak: Regionalni centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju – Čačak.
- Buljan-Flander, Gordana i Dubravka Kocijan-Hercigonja (2003). *Zlostavljanje i zanemarivanje djece*. Zagreb: Marko M.
- Hrnjica, Sulejman (1991). *Ometeno dete – uvod u psihologiju ometenih u razvoju*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Konstantinović-Vilić, Slobodanka; Vesna Nikolić-Ristanović, Miomira Kostić (2009). *Kriminologija*. Niš: Pelikan print.
- Ljubojev, Nadežda (2009). Zlostavljanje deteta u porodici, *Socijalna misao*, XVI(1): 63–77.
- Mihić, Biljana (2002). Porodično nasilje na decom. *Temida: bilten Grupe za ženska prava*, V(3): 51–58. [DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM0203051M>]
- Milosavljević, Milan (1998). *Nasilje nad decom*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Radojević, Branka; Marija Mitić, Sulejman Hrnjica, Nenad Rudić, Maida Stefanović, Viola Povše Ivkić, Olivera Aleksić Hil, Snežana Antičević (2014). *Deca sa teškoćama: preporuke za procenu i podršku*. Beograd: Familia.
- Stepanović, Saša (2019). *ADHD I ADD, poremećaj pažnje iz drugog ugla, Inkluzija*, knj. II, Beograd: Visoka škola socijalnog rada.
- Vujačić, Milja (2005). *Inkluzivno obrazovanje – teorijske osnove i praktična realizacija*. Beograd: Nastava i vaspitanje.
- Žegarac, Nevenka. (2004) *Deca koja čekaju – izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja*. Beograd: Save the children UK; Beogradska kancelarija: Centar za prava deteta.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Рачић, Александра (2021). Врсте насиља над децом у породици. Доступно на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0017-0933/2016/0017-09331606265R.pdf>. Приступљено: 12. 1. 2022.
- Ишпановић-Радокковић, Вероника и др. (2011). *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja. Primena opšteg protokola*. Доступно на: <https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/PRIROUCNIK%20OPŠTI%20PROTOKOL.pdf>. Приступљено: 2. 2. 2022.
- Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom* (2006). Доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_potvrđivanju_konvencije_o_pravima_osoba_sa_invaliditetom.html. Приступљено: 6. 1. 2022.

- Nasilje prema deci u Srbiji: determinante, faktori i intervencije – Nacionalni R3P izveštaj* (2016). UNICEF, SeConS grupa za razvojnu inicijativu. Доступно на: https://www.udruzenjesz.rs/images/PDF/Nacionalna_studija_o_determinantama_i_faktorima_nasilja_prema_deci_u_Srbiji.pdf. Приступљено: 6. 1. 2022.
- Popadić, Dragan; Dijana Plut, Zoran Pavlović (2014). *Nasilje u školama Srbije. Analiza stanja od 2006. do 2013. godine*. Доступно на: https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Nasilje_u_skolama_Srbije_web_24.3.2015.pdf. Приступљено: 3. 2. 2022.
- Situaciona analiza – Položaj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u Republici Srbiji* (2018). Доступно на: <https://www.unicef.org/serbia/polozaj-dece-sa-smetnjama-u-razvoju-pregled-nalaza>. Приступљено: 15. 3. 2021.
- Stevković, Ljiljana (2006). Karakteristike nasilja nad decom u porodici i njegove posledice na zdravlje. *Zdravlje i žrtve*. Доступно на: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/1450-6637/2006/1450-66370603023S.pdf>. Приступљено: 15. 3. 2021.
- University of Wisconsin (2008). *Monitoring child disability in developing countries: results from the multiple indicator cluster surveys*. New York: United Nations Children's Fund. Доступно на: https://www.unicef.org/english/protection/Monitoring_Child_Disability_in_Developing_Countries.pdf. Приступљено: 17. 3. 2021.
- Vukotić, Marina; Aleksandra Đolović, Ivan Koprivica (2011). *Analiza podataka centara za socijalni rad o slučajevima seksualnog zlostavljanja i zloupotrebe dece u AP Vojvodini za period 2006–2010. godina*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu. Доступно на: <https://www.pzsz.gov-rs/wp-content/uploads/2018/10/analiza-podataka-CSR-u-slucajevima-seksualnog-zlostavljanja.doc>. Приступљено: 17. 3. 2021.
- WHO (2011). World report on Disability. Geneva: World Health Organization. Доступно на: <https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/sensory-functions-disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability>. Приступљено: 12. 3. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ABUSE AND NEGLIGENCE OF CHILDREN WITH DISABILITIES IN THE CITY OF ZRENJANIN

by

SAŠA Lj. STEPANOVIĆ
College of Social Work
Terazije 34, Belgrade, Serbia
salenono86@gmail.com

VIOLETA D. NENADIĆ
Primary and Secondary School “9. maj”
Narodne omladine 16, Zrenjanin, Serbia
vicizr@gmail.com

SUMMARY: The subject of this empirical research is to see the extent to which violence against children with disabilities is present in our society, in which families with children with disabilities abuse and / or neglect occurs, specifically in the city of Zrenjanin. The aim of the research was to determine whether and to what extent there are certain (and which) forms of abuse and / or neglect of children and youth with disabilities and which are the dominant factors for the development and maintenance of this situation, as well as

to determine whether the degree of abuse and / or neglect of children and youth with disabilities in the city of Zrenjanin depends on certain socio-demographic factors of the family. The task, more precisely, was to determine the family context in which the abuse and / or neglect of children with disabilities occurs. Through a questionnaire with closed-ended questions 80 respondents, primary and secondary school students of “9. May” in Zrenjanin were interviewed. Students aged 10–21 were selected as the target group. It was determined that there is a factor that contributes to the vulnerability and marginalization of this group of children and youth in relation to children and youth of normal development. The analysis of the results showed that, out of the total number of respondents, 25% of them estimated that their living conditions were poor, while (on the total sample) 16.2% of them answered that (sometimes) they did not have enough food. Ten percent of them estimated that there are no satisfactory hygienic conditions (bathroom and hot water). By analyzing the answers to a certain group of questions, significant data were obtained that support the research questions that children with disabilities, who come from socially deprived families with many members and live in suburbs are more exposed to the possibility of suffering, abuse and / or neglect.

KEYWORDS: children with disabilities, family relationships, abuse, neglect, marginalization

НЕПОЗНАТА ПЕСМА МИЛОВАНА ЂИЛАСА „РАЗГОВОР ЊЕГОША И НЕЗНАНОГ ЈУНАКА”

НЕМАЊА АНДРИЈАШЕВИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 11б, Београд, Србија
nemanja.andrijasevic@gmail.com

САЖЕТАК: Милован Ђилас, несвршени студент југословенске књижевности на Филозофском факултету Универзитета у Београду, марксиста, политичар, књижевник, учесник Народноослободилачке борбе, генерал-пуковник Југословенске народне армије у резерви, један од најближих сарадника Јосипа Броза Тита а касније један од најпознатијих дисидентата, судећи по архивским изворима, написао је песму „Разговор Његоша и Незнаног Јунака”, јуна 1955. године. По његовој намени, госпођа Драг. Јанић, породични пријатељ брачног пара Ђилас, доставила је овај поетски текст свештенику у Минхену Алекси Тодоровићу, који ју је анонимно објавио у *Календару Свечаник*, религиозној заграничној издавачкој библиотеци Српске православне цркве у Минхену. У раду су представљене околности настанка песме и њен текст, који осветљавају општи историјски контекст, а указују и на неочекиван однос претпостављеног аутора према српском националном питању као и Српској православној цркви и њеним вредностима. Кроз неколико хипотеза потврђено је Ђиласово ауторство. Коришћени извори нису до сада систематски истражени, а само мали део је објављен, док су они цитирани у раду потпуно непознати научној јавности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милован Ђилас, свештеник Алекса Тодоровић, влади-ка др Николај Велимировић, Српска православна црква, *Свечаник*, Минхен

УВОД

У Свечаниковом издању *Календар са верском чийанком* за 1956. годину, објављена је и непотписана песма „Разговор Његоша и Незнаног Јунака” [Аноним 1956: 81–82]. Поменути песма представља изразито емотиван осврт

на процес разградње националног идентитета и јединства српског народа у првим годинама под влашћу револуционарног социјалистичког режима. Песма је објављена без информације о њеном творцу, па је ауторство над овим уметничким делом деценијама представљало тајну коју је чувао минхенски парох Српске православне цркве (СПЦ) протојереј-ставрофор Алекса Тодоровић¹. Његови наследници омогућили су аутору рада коришћење већег дела необјављене преписке између владике др Николаја Велимировића и проте Алексе Тодоровића, која је у целини сачувана. У њој је пронађен изузетно значајан податак да је аутор стихова о имагинарном дијалогу владике Рада и незнаног јунака лично Милован Ћилас, један од врховних вођа Комунистичке партије Југославије (КПЈ), односно припадник „велике четворке”, поред Јосипа Броза Тита, Едварда Кардеља и Александра Ранковића.² Песма је настала годину дана након што је Ћилас удаљен из послератне револуционарне социјалистичке југословенске власти [Милетић 2019б: 283–293], односно док је био прокажен: „Данашњем нараштају је немогуће и замислити колико је његово име било проскрибовано и огубано. Прогнан је из јавног живота, а његов лик и са старих, познатих фотографија” [Бећковић 2006: 15].

На основу необјављене преписке између проте Тодоровића и владике Николаја, могуће је претпоставити ауторство песме и разјаснити њено порекло, као и судбину, односно тајанствени пут њеног преношења и објављивања у Минхену. Наиме, посредством Драг. Јанић, пријатељице Ћиласове супруге Штефаније, песма је достављена свештенику Тодоровићу, који ју је објавио, без указивања на аутора, у поменутом црквеном календару за 1956. годину.³ У прилогу рада налази се текст песме и неколико цитата из преписке проте Тодоровића и владике Николаја.

¹ Алекса Тодоровић (1899–1990) рођен је у селу Негришори, код Драгачева. Завршио је Богословију у Сремским Карловцима. Био је ожењен Леном, рођеном Протић. Рукоположен је 1925. у свештеника. Имао је четворо деце: Надежду, Светомира, Младомира и Часлава. Био је активан као свештеник при Богомољачком покрету. Током Другог светског рата био је шеф Верског одсека при Српској добровољачкој команди. Емигрирао је из Србије са припадницима Југословенског народног покрета „Збор”. Од 1950. водио је црквену општину у Минхену. Покренуо је едицију „Свечаник”, у којој су објављивана дела верске и националне тематике, црквени календари са верском читанком и билтени. Био је један од најближих пријатеља и сарадника владике др Николаја Велимировића. Упокојио се у Минхену, а сахрањен је у Београду.

² Милован Ћилас Ћидо (1911–1995) рођен је у Подбишћу код Мојковца. Члан КПЈ постао је 1932. Обављао је важне војне и политичке дужности током Другог светског рата при Народноослободилачкој војсци. Био је један од највиших комунистичких функционера Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ), односно Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ), и један од најближих сарадника Јосипа Броза. Његово задужење у социјалистичкој Југославији било је, између осталог, идеолошко и пропагандно, као и у појединим областима културе и просвете. Оиграо је важну улогу током вишегодишњег обрачуна са присталицама предратног режима и био је познат као инспиратор одлучних акција и репресалија према другачије оријентисаним идеолошким присталицама или делатницима. Од почетка 1954. године искључен је из власти. Касније је постао један од најпознатијих југословенских дисидената [Милетић 2017].

³ И поред дуготрајног трагања, аутор рада није успео да сазна било какве појединости о поменутој „Драг. Јанић”. Такође, за сада не постоје никакве друге назнаке о ауторству песме, осим Тодоровићевих писама. Стога је неопходно оставити могућност да је текст песме могла

О ПРЕПИСЦИ ИЗМЕЂУ ВЛАДИКЕ НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА И ПРОТЕ АЛЕКСЕ ТОДОРОВИЋА

Познанство између владике Николаја и проте Алексе датира из међуратног периода.⁴ Прота Тодоровић био је парох у Жичкој епархији, у којој је епископ Николај столовао од 1935, премда је био њен архијереј кратко, током 1919–1920. године. Њих двојица познавали су се и као припадници Богомољачког покрета, у коме су обојица заузимали највиша места. До веће сарадње дошло је када је свештеник Тодоровић добио парохију у Краљеву, управо одлуком владике Николаја.⁵

Када се завршио Други светски рат, владика Николај није се вратио у Југославију. Почетком 1946. одселио се у Америку. Крајем 40-их година 20. века послао је неколико дописа свештенику Тодоровићу, који је тада био у заробљеничким логорима у Италији и Немачкој. Он му је редовно одговарао. Почетком 50-их година интензивирали су преписку, све до смрти епископа Николаја, 1956. године.⁶

Важност њихове преписке је огромна. Почев од помињања имена личности које су данас заборављене у Србији, преко коментарисања актуелних политичких, националних, културних и верских збивања, кроз осврте на данас познате, али и непознате догађаје, тумачења опоре емигрантске реалности у којој су се нашли, до организовања заједничког верско-националног и културног рада у туђини. Они су се неизмерно трудили да стварају изгнанству, посебно кроз рад и издања „Свечаника”, религиозно-националне библиотеке која је свој замах имала у Минхену. Протојереј-ставрофор Зоран Андрић је ауторе који су своје чланке или дела објавили у Свечанику сврстао у *monumenta serbiae*, закључивши: „На домостројној синергији епископа др Николаја Велимировића и протојереја Алексе Тодоровића леже темељи ’Свечаника’. Први је алфа његовог настанка, други је омега његовог постојања или ти симбиотичка конвергенција дива духа и дива воље” [1997: 87; уп. Томић 2004: 120–121]. За то време, режим у Југославији будно је пратио њихову делатност: „У Министарству иностраних послова постојао је Одсек за емиграцију који је пратио, између осталог, рад црквено-школских општина Српске право-

предати поменутом проти особа женског пола са одређеним „задатком”, односно због дискредитовања самог Ђиласа, који би тада могао да буде оптужен и за сарадњу са „непријатељским елементима у иностранству / непријатељском политичком емиграцијом”. Тешко је утврдити да ли је дошло до подметања из разлога дифamacије једног од најмоћнијих људи у држави, који је напрасно одлучио да се дистанцира, напусти КПЈ и врати партијску књижицу број 004, а потом и јавно супротстави тадашњем начину уређења Југославије [Милетић 2019а]. Можда ће нека постојећа, а за сада недоступна или непозната архива, у будућности неоспорно указати на све непобитне чињенице у вези са допремањем песме у Минхен. С обзиром на један број факата, који се налазе у даљем тексту, аутор је успоставио хипотезу о Ђиласовом ауторству.

⁴ Више података о томе пронађено је у писму проте Тодоровића упућеном протојереју Миодрагу Мији Ђурићу, пароху СПЦ у Лакавани, у Америци [1968]. Фотокопија писма налази се у поседу аутора рада.

⁵ Он је са парохије у Гучи премештен на четврту Краљевачку парохију августа 1935. године [Тодоровић 1968: 6, 8].

⁶ Објављен је мали део преписке [Велимировић 2016: 657–730].

славне цркве у иностранству. [...] Највише проблема имао је са свештеником Алексом Тодоровићем из Минхена” [Ђурић Мишина 2002: 1396]. У поменутом месту налазила се зграда коју је СПЦ користила и за њу је плаћала кирију градским властима [Спасовић 2002: 212–219]. У њој су се служила свакодневна богослужења, ту су живели углавном политички емигранти и пребеглице из ФНРЈ, и окупљали су се парохијани и познаници проте Тодоровића [Пантелић 2003: 96–100].

О НАСТАНКУ, ПОРЕКЛУ И СУДБИНИ ПЕСМЕ „РАЗГОВОР ЊЕГОША И НЕЗНАНОГ ЈУНАКА”

Једна од оних који су походили богослужење при храму СПЦ у улици Инфантери (Infanteriestr. 12) у Минхену била је и Драг. Јанић, кућна пријатељица Штефаније Штефице Ђилас. Она је дошла у посед песме коју је Милован Ђилас, тада изопштеник из власти, откуцао на машини, а затим поцепао, да би је на крају, највероватније после унутрашњих ломова и искушења, послао поменутој парохији СПЦ. Може се претпоставити да је Ђилас био упознат са овом емигрантском и субверзивном делатношћу против ФНРЈ – како се гледало на организован рад СПЦ у Минхену⁷ – јер је у првим послератним годинама заузимао једно од водећих места у социјалистичкој власти [Miletić 2014: 85–92]. Такође, лично је познавао поједине ствараоце и политичке емигранте који су били активни и утицајни при парохији СПЦ у главном граду Баварске – проф. Влајка Влаховића⁸ и проф. др Ђока Слијепчевића⁹, што је прота Тодоровић поменуо у писму владици Николају.¹⁰ Ђилас је, највероватније, знао да се ова претежно зборашка дружина, односно један број познавалаца, сарадника или настављача Димитрија Љотића, окупља у једином храму СПЦ у Баварској и да истовремено доприносе верском животу и његовој организацији, не запостављајући и политички рад и издаваштво ЈНП „Збор” – које се, најпре огледа у вођењу часописа *Искра*.¹¹ Упркос томе, Ђилас је показао

⁷ Епископ новосадски и бачки, сомборски и сегедински проф. др Иринеј (Буловић) поменуо је да су се читања Свечаникових издања у послератном периоду у Југославији посматрала као „акт субверзије против државе” [Буловић 2015: 20].

⁸ Влајко Влаховић (1908–1992) био је професор Богословије у Битољу и Богословије на Цетињу. Један је од плодних емигрантских писаца, а свакако спада у ретке који су се вратили у Југославију након вишедеценијског изгнанства. Умро је и сахрањен у Црној Гори.

⁹ Ђоко Слијепчевић (1908–1993), научник и историчар цркве, завршио је Богословију у Призрену, дипломирао је и докторирао на Православном богословском факултету у Београду. Због своје политичке улоге у међуратном периоду и рада у корист окупатора проглашен је од послератног режима за „ратног злочинца” у Југославији 1945. године. Емигрирао је и остатак живота провео најпре у Швајцарској, а затим у Немачкој. Објавио је велики број чланака и књига, а његово најпознатије дело је *Историја Српске православне цркве* у три тома.

¹⁰ Слијепчевић јесте познавао Ђиласа још од почетка њихових студија, и то је више пута поменуо у својим чланцима у *Искри* [1958: 4; 1962: 3].

¹¹ Не би требало губити из вида да је Ђилас био изразити противник (чак и непријатељ) Љотића и његових присталица и сарадника, што је и потврдио у једном од својих аутобиографских дела, записавши опредељење и решеност револуционарних комунистичких јединица, које су непосредно пре преузимања власти у Југославији 1944. одлучиле следеће: „Још пре нашег уласка у Београд ми смо били установили критерије по којима ће следбеници

велико поверење у СПЦ, упутивши јој песму коју је написао, премда, највероватније, није желео никакав директан контакт ни са једним политичким емигрантом из Минхена, за разлику од политичких пребеглица у Лондону, првенствено оних окупљених око Савеза „Ослобођење” и часописа *Наша реч* [Радојевић 2007: 118–135]. Ауторство, околности и историјат настанка ове песме поменуо је прота Тодоровић у писмима владици Николају, који га је, успутно, запитао за неколико података о аутору. Фрагменти дописа први пут се објављују, а до сада су били потпуно непознати јавности. Делови поменутих писама пренесени су интегрално у прилогу рада, неизмењени, док се садржај Ђиласове песме налази на крају, онако како је непотписан предат на увид читаоцима, давне 1956. године.

С обзиром на то да аутор рада није стручан за књижевну критику, а имајући у виду да предмет рада није оцена књижевноуметничке вредности текста, оставља се мериторним личностима, али и свима заинтересованима, да растумаче и пруже свој осврт на текст песме „Разговор Његоша и Незнаног Јунака”. Оно што је несумњиво, видљиво приликом првог читања, и несакривено сазнатљиво, јесте приличан српски набој и (национални) жал аутора песме. Он је, свакако, имао велике унутрашње ломове после удаљавања из власти, 1954. године, и убрзо након првог суђења и прве озбиљне осуде.¹² Један од његових дисидентских написа јесте и песма настала врло брзо по његовом суочавању са тековинама режима, у коме је и сам одиграо дуготрајну и битну улогу, посебно у обрачунавању са непоћудним елементима. Након што је престао да припада врху револуционарне југословенске социјалистичке власти, из свога осећаја одбачености, он је већ прве године саставио песму, у којој се дотакао, с једне стране, српског идентитета, а с друге стране, владице Рада, ловћенског боговидца и тајновидца. Инспиративна је његова мисао:

„Зли глас зачу на овоме вису
Црногорци више Срби нису”,
[Аноним 1956: 81]

посебно ако се има у виду да је он био један од изразитих идеолога стварања црногорске нације, односно да се залагао да се (православно) становништво Црне Горе почне изјашњавати под националном одредницом „Црногорац” [Ђилас 1945: 3; 1947: 212–225; уп. Милетић 2017: 158–166; Бојковић 2012: 106–134]. Занимљива је и његова завршна констатација да:

„Неста крста са Српскога грба
У Србији нема више Срба”
[Аноним 1956: 82]

Недића и Љотића бити убијени на месту. Ово је већ било објављено, иако се већина следбеника Недића и Љотића повлачила са Немцима” [Djilas 1977: 419].

¹² „Због интервјуа *Њујорк тајмсу* у коме је критиковао политичко стање у Југославији и истакао потребу постојања опозиционе партије као чиниоца демократизације, Ђилас је 24. јануара 1955. осуђен на казну строгог затвора од 18 месеци, условно на три године” [Ђилас 2021a: 12].

која је њему била изузетно добро позната, јер је он лично дуго година био поборник затирања тог Српства, још у међуратном периоду, а од краја 1944. читаву деценију и сам је оберучке учествовао у томе. Напоследку, после његове студије *Легенда о Њејошу* из 1952. године, у којој се веома критички одредио према спису Исидоре Секулић *Њејошу: књига дубоке оганосџи I* [Секулић 1951], а добрим делом и према владици Николају [уп. Адамовић 2016: 143–150], ново светло о Ћиласовом личном и интимном схватању Петра II Петровића Његоша, с једне стране, и истовремено доживљавању *српској џиџања*, с друге стране, представља текст песме којој је утврђено његово ауторство. Њу је написао само три године после свог изразито негативног помињања књиге Исидоре Секулић. На почетку свог дисидентског живота, презрен и одбачен, на свој начин исказао је и он *дубоку оганосџи* владици Раду, управо у дијалогу Његоша и незнаног јунака са Авале, кога Ћилас ословљава великим словом („Незнани Јунак”), не одузимајући му од вредности, и истинске, а свакако и симболичне [Ћилас 1952; 1988; 1989].

Ћиласова песма описује његову унутрашњу борбу и немир, о чему сведочи и чињеница да ју је најпре поцепао, а потом је залепио, сачувао и предао Српској цркви да је објави, премда анонимно. Он је знао коме је шаље, а тешко је оспорити да су минхенски политички емигранти и њихов духовни пастир прота Алекса Тодоровић били непознаница за Ћиласа. Упркос томе, занимљиво је његово поверење да ће Црква, против које се он борио на више фронтова и током дужег временског периода – о чему је недавно у јавност доспело сведочење пензионисаног мајора УДБ-е Радојице Раке Ивановића [Радевић 2015: 299–302]¹³ о томе да се Ћилас иживљавао и вршио физичку тортуру над митрополитом Јоаникијем Липовцем,¹⁴ без претходног суђења или прилике да одговори на оптужбе¹⁵

¹³ Радевић је користио бројне архиве и реконструисао је многе догађаје из ратне и поратне револуционарне историје Црне Горе, записавши и појединости о последњим данима Његовог високопреосвештенства митрополита црногорско-приморског Јоаникија (Липовца). Академик др Владо Стругар оценио је да је поменута књига „историографско дело важног садржаја, науци доследна, друштвеном знању потребна”, односно да поменути монографију краси „бројем врло знатно и садржајем драгоцено цитирање изворних, историјских, архивских докумената” [Исто: IX].

¹⁴ В. поглавље „Страдање митрополита Јоаникија” [Радевић 2015: 299–302]. С обзиром на изостанак архивских података, односно имајући у виду чињеницу да (још увек) нису пронађени пописи стрељаних, није могуће у потпуности потврдити Радевићеве наводе.

¹⁵ Никола Милованчев, правник и историчар, пронашао је податак да је митрополит Јоаникије (Липовац) био не само у немилости фашистичког и окупаторског нацистичког режима у Црној Гори током окупације, већ је био и под присмотром. О томе сведочи допис италијанског високог цивилног комесара Црне Горе, адвоката и новинара Серафина Маццолџија (Serafino Mazzolini, 1890–1945), састављен на Цетињу 15. јула 1941. у 23.30 часова [Mazzolini 1989: 361]. Из њега се може сазнати да поменути архијереј није сарађивао са окупатором, те да окупаторска војска није имала мишљење да је он склон денунцијацијама, због чега су против њега и биле предузете мере, односно налазило се „под надзором полиције”: “che Metropolita e persona di dubbi sentimenti e sotto sorveglianza polizia” [Исто]. Ни после толико деценија није се сазнало где је покопан црквени великодостојник стрељан 18. јуна 1945. у Буковику, у близини Аранђеловца. Др Радмила Радић навела је да је Липовац „напустио Цетиње са групом од 70 свештеника 1945. Страдали су негде у Шумадији” [Радић 2002: 280]. Њен извор је податак који је изнео Драгољуб Г. Вурдеља, председник ЦО СПЦ у Трсту,

– хтети и желети да објави његову песму, што се на крају и догодило, управо онако како је њен писац и захтевао.

Иако се аутор у овом чланку неће бавити тумачењем садржаја песме као што је речено, неопходно је указати на то да је прота Алекса Годоровић као искусан духовник успео да прозре да се са аутором песме „нешто догађа” – како је нагласио у свом допису владици Николају. Ипак, остаје нејасан Ђиласов потоњи преображај, односно да ли је то код њега био активан процес, или повремени излив најинтимнијих унутрашњих разочарења, изневерених нада, и, у крајњој линији, суочавања са светом који је и сам енергично и предано градио и стварао.¹⁶ Може ли се констатовати и извесна Ђиласова носталгија за изгубљеним (Српством)? Тешко је са сигурношћу одговорити на ово питање, али је свакако приметна његова потреба за (делимичним) прибежиштем у цркви, односно у Српској православној цркви. С друге стране, потврђено је, на основу до сада утврђених биографских података о Ђиласу, одсуство његовог учешћа у богослужбеном или верском животу након изгнанства из врха власти, односно током његовог дисидентског живота, који је трајао дуги низ година, па и деценија.

Занимљиво је истаћи и чињеницу да је Српска црква после свих непријатељстава њене деце и оних који су је одбацили (п)остала простор у коме су Срби (макар и они „бивши Срби” – како их ословљава архимандрит проф. др Јустин Поповић у чувеној беседи на Светог Саву 1966. у манастиру Пресвете Богородице у Ђелијама покрај Ваљева) могли да опште једни са другима, без обзира на њихова политичка или идеолошка починства или непочинства у свим комплексним периодима, а посебно од 1941. до 1945. Ограђивање од СПЦ постало је учесталије у међуратном периоду, додатно се умножило код појединих (крштених) верника током окупације Југославије, а продужило се уз репресивне мере према СПЦ и њеном клиру и у послератном периоду [Радић 2002: 15]. Прошлост или учешће бораца у Другом светском рату, кривица или оптерећеност урађеним и постигнутим, на неки начин могла је да се принесе цркви, која никада од своје деце није проклела нити одбацила, у периоду после завршетка

миљеник Гестапоа у Другом светском рату, а касније сарадник америчке обавештајне службе, који је једно време живео у Италији са личним телохранитељем, што је преседан при СПЦ у читавој дијаспори. Вурдеља, истакнути расколник, објавио је још 1964. податак о мучењу Липовца у Главњачи и његовој ликвидацији у Аранђеловцу, према неименованим сазнањима у ноћи између 8. и 9. јуна 1945. [Вурдеља 1964: 24]. Свети архијерејски сабор СПЦ канонизовао је митрополита Јоаникија као свештеномученика 2001. године.

¹⁶ Оно што је много јасније и очигледније, јесте чињеница да се Милован Ђилас у периоду од 1955. до 1959. интензивно бавио темама везаним за свој ужи завичај, односно најпре за Црну Гору и Петра II Петровића Његоша, па у вези са тим и националном тематиком. О томе сведоче и његова дела написана у том периоду: *Бесудна земља*, романсирана аутобиографија о детињству и раној младости, настала у пролеће 1955; обимна студија под насловом *Њеџиш, њесник, владар, владика*, настала у затвору 1957–1959. [1988], потпуно другачије осмишљена и интонирана у односу на књигу *Лејенда о Њеџишу* [1952]; роман *Црна Гора*, настао „у паузи” писања друге студије о Његошу 1957–1959; роман *Изгубљене бишке* и први део романа *Светиови и мосјови*. У наведеним делима, посебно у каснијој студији о владици Раду и роману *Црна Гора*, Ђилас је показао и несакривено истакао своје наглашено ревидирање ранијих националних ставова у правцу поновног прихватања српства Црне Горе.

ратних дејстава, иако су постојала сазнања о појединим убицама, прогонитељима и мучитељима свештенослужитеља СПЦ и верујућих Срба. Премда је упитно у којој мери је Ђилас тога био свестан, неупитно је да је успео да појми да у тој верској заједници он сам може да исповеди свој лични удео у затирању Српства, без оптерећења тиме да ли ће бити презрен или одбачен, што му је (грубо) уследило од његових најближих пријатеља, сабораца, колега и (ратних) другова. Другим речима, од СПЦ није добио никакву епитимију, док је од највећег броја својих идеолошких истомишљеника био (трајно) прокажен.

Иако је мало верских мотива у песми, ипак је њен аутор одлучио да је Српска црква преда на увид својој деци, верницима, али и свим другим заинтересованим читаоцима и пратиоцима вредног издавачког заграничног подухвата СПЦ у Минхену – *Свечаника*, у послератним деценијама. На крају, могло би се поставити питање: да ли је Ђилас схватио да у његовом животу који се умногоме вртео око синтагме „победници” и „побеђени” (а он је, готово невероватно, припао обема странама), постоји и један сасвим другачији простор и једна питомија реалност – Српска православна црква, у којој нема ни победника ни побеђених, већ сви, без разлике, имају своје место и могућност да схвате и појме да је победа Христова, јер је управо то један од основних постулата учења које црква заступа, исповеда и сведочи већ две хиљаде година? Односно, да ли је Ђилас увидео и осетио да се само у заједници верних може ослободити „венца црног трња” неко ко је истим тим трњем свесно и намерно почаствовао и окитио ловћенског апостола?

Прилог 1

ОДЛОМАК ИЗ ПИСМА ПРОТЕ ТОДОРОВИЋА ВЛАДИЦИ
НИКОЛАЈУ ВЕЛИМИРОВИЋУ 5. ОКТОБРА 1955, СТР. 2

Календар је већ почео пристизати у Отаџбину. Стижу потврде пријема. Сада сам опрезан па шаљем стално у размацима. Часлав¹⁷ пише да је примио и прегледао. Допада му се. Каже да му се нарочито допада „РАЗГОВОР ЊЕГОША И НЕЗНАНОГ ЈУНАКА”. Вели, могло би се много сличног написати онамо, али треба перо. Он и не сања ко је писац оне песме. Вама ћу да кажем, а знам да ћете се и Ви изненадити. Само ово не треба обзнањивати. Писац је Милован Ђилас. Песма је писана јуна месеца. Послао је овамо да се објави али да се не зна да је његова. Гледаћу да му пошаљем на неки начин један календар. Он се добро зна из раније са Влајком¹⁸ и Слијепчевићем.¹⁹ Са њим се нешто догађа.

Прилог 2

ФРАГМЕНТ ИЗ ПИСМА ВЛАДИКЕ НИКОЛАЈА
ПРОТИ ТОДОРОВИЋУ 8. ОКТОБРА 1955, СТР. 1

Писац Његош и незнани јунак (што нисам прочитао) – огромно изнећајење. Наравно, ником ни словца о томе.²⁰

Прилог 3

ОДЛОМАК ИЗ ПИСМА ВЛАДИКЕ НИКОЛАЈА
ПРОТИ ТОДОРОВИЋУ 28. ОКТОБРА 1955. СТР. 1 И 2

Календар стиже. Малочас ми и Мијо²¹ телефон.[ирао] да је и он примио. А Братић у „Србобрану” објављује кусок по кусок.²² Дobar календар. Нема бољег. Песма г. Ђ.²³ запрепашћујућа. [одавде почиње друга страница писма] Прочитао сам неколико пута. И психолошки и идејно врло значајна. Треба најстрожије чувати тајну [подвлачење владике Николаја].

¹⁷ У питању је син Алексе Тодоровића, Часлав, рођен 1931. године.

¹⁸ Мисли се на проф. Влајка Влаховића.

¹⁹ То је већ поменути проф. Ђоко Слијепчевић.

²⁰ Не би требало пренебрегнути чињеницу да је Ђилас само три године пре овог писма објавио у вези са монографијом владике Николаја о владици Раду следеће: „На челу те треће епохе у испитивању Његоша стоји језива, фанатична, распућиновска фигура тада охридског, касније жичког владике и љотићевског идеолога и сада недићевског краљевског емигранта Николаја Велимировића са његовом књигом *Релиџија Њејошева*” [1952: 95], закључивши да је поменути епископ „скроз-наскроз неоригиналан и плитак и без икаквог значаја” [Исто: 106].

²¹ У питању је протојереј Миодраг Ђурић, парох СПЦ у Лакавани.

²² Кусок је руска реч и значи комад.

²³ Ђиласа – *најомена Н. А.* У даљим писмима скраћеница Ђ. односи се на Ђиласа.

Прилог 4

ФРАГМЕНТ ИЗ ПИСМА ПРОТЕ ТОДОРОВИЋА
 ВЛАДИЦИ НИКОЛАЈУ ВЕЛИМИРОВИЋУ
 4. НОВЕМБРА 1955, СТР. 3

Врло је интересантна околност под којом сам дошао до песме „Разговор Његоша и Незнаоног Јунака”. После службе и једне моје беседе дође ми у канцеларију госпођа, која често одлази у стан г. Ћ. јер је добра пријатељица са његовом женом.²⁴ Она је долазила овамо у посету неким познаницима и вратила се опет за Б.²⁵ Рекла ми извесне ствари које не бих могао овако преко писма да Вам пренесем. А моја беседа пробудила ју је да мени преда песму. Песму је писац био поцепао. Управо предао јој је са налогом да изнесе овамо. Па се онда покајао, узео и поцепао. Али се опет покајао, покупио згужвана парчета, саставио излепио, па јој опет предао. И тако, ја имам оригинал, цепани па опет крпљени.²⁶

²⁴ Односи се на другу Ђиласову супругу – Штефанију Штефицу, рођ. Барић.

²⁵ Највероватније Београд.

²⁶ Фотографија оригинала поменуте песме, откуцана на ћириличној машини за куцање, залепљена широким тамним селотејпом са задње стране, налази се у поседу аутора рада. На првој страници дописано је руком проте Тодоровића: „Песма Милована Ђиласа”, док је на другој страници записано: „М. Ћ. сам куцао, поцепао, окрпио и послао по Драг. Јанић”. Милованов син, др Алекса Ђилас, након прочитане песме сматра да текст није дело његовог оца, с обзиром да „нема никакве везе са његовим начином писања: језиком, стилем, сликама које прави. Такође је у потпуној супротности са његовим политичким ставовима” [Ђилас 2021а]. У мејлу од 22. новембра 2021, аутору рада доставио је прву страницу дела *Нова класа*, откуцану на „јединој писаћој машини коју су моји родитељи имали” [Ђилас 2021в]. Ђиласова машина је латинична. Др Ђилас скренуо је пажњу да је „режим стално оптуживао МЋ како сарађује са непријатељском емиграцијом. Стално су измишљана писма и поруке које МЋ тобоже добија из тих кругова. У сврху компромитације МЋ, државна безбедност је лако могла да фалсификује МЋ потпис а и да дође до његовог правог потписа” [Исто]. Ипак, ако је Милован Ђилас желео да прикрије траг и да се не сазна да је у питању његов текст, он је могао да га откуца и на туђој машини (или да га преда другој особи да то учини уместо њега), па да га понесе или преда некоме да га уручи одређеном адресату, посебно јер у тадашњем времену није био под сталном присмотром, већ тек од 1956. године. Уосталом, када је успео да у тајности организује преbacивање обимног рукописа *Нове класе* у Америку, 1956. године, што је учинила америчка новинарка Кетрин Кларк, а то је било у периоду у коме се налазио под непрекидним праћењем и прислушкивањем, утолико је вероватније да је један лист могао неopaжено да пошаље знатно пре тога. Чињеница је да је послератни југословенски режим имао одредбу да свако лице које поседује машину за куцање мора да је пријави Секретаријату унутрашњих послова и да истовремено достави сва слова откуцана на њој – на једном папиру, ради евентуалне контроле. Ово је била пракса и у другим земљама, посебно Источног блока. Штази, обавештајна служба Источне Немачке (ДДР-а), примењивала је истоветан начин контроле својих грађана. Стога аутор рада износи следећу хипотезу: Миловану Ђиласу је ова одредба највероватније била позната, и он је осмислио начин како да ауторство свога текста учини непознатим а да га достави ономе који је могао и желео да га објави – Српској цркви, односно оном свештенослужитељу који је пристао на услов аутора – анонимно публикавање. Тако је Ђилас сачувао проту Алексу, да му је којим случајем машина узета на вештачење, а минхенски парох узвратио је на поверење тако што јавно није обзнанио име аутора песме.

Прилог 5

ОДЛОМАК ИЗ ПИСМА ВЛАДИКЕ НИКОЛАЈА
ПРОТИ ТОДОРОВИЋУ 8. НОВЕМБРА 1955. СТР. 1

Чудна историја оне песме Ћ. Ако хоћеш, повери ми још штогод.

Прилог 6

ФРАГМЕНТ ИЗ ПИСМА ПРОТЕ ТОДОРОВИЋА
ВЛАДИЦИ НИКОЛАЈУ ВЕЛИМИРОВИЋУ
30. НОВЕМБРА 1955, СТР. 3

Ћ. сматра да је комунизам неодржив. Али не може да падне без помоћи са стране. Мисли да је он „преуранио” својом акцијом, и тако ствар пропала, или одложена. Каже да би било сувише опасно нешто почети без помоћи споља, јер би могло да падне једно претешко страдање на народ. Каже, да је велика несреће што је емиграција тако разбијена и тиме ослабљена за акцију. Зна сигурно да режим баца огромне суме на још веће разбијање и слабљење емиграције. Бацају и новац и агенте на то.

Прилог 7

ОДЛОМАК ИЗ ПИСМА ВЛАДИКЕ НИКОЛАЈА
ПРОТИ ТОДОРОВИЋУ 8. ДЕЦЕМБРА 1955. СТР. 1

Што Ћ. пише – веома значајно. Надам се, оствариће се.²⁷ [...] Сазнај да ли је Ћ. примио календар.

Прилог 8

ПЕСМА „РАЗГОВОР ЊЕГОША И НЕЗНАНОГ ЈУНАКА”

У поноћи пуче хладна стена
Са гробнице на врху Ловћена,
А из гроба где мир вечни влада
Појави се сен Владике Рада,
Па зариди што је могла јаче:
„Ој с Авале Незнани Јуначе,
Славо сабље, дични српски соју,
Прими мене у гробницу твоју.
Зли глас зачу на овоме вису

²⁷ Ово је веома необичан навод, дописан руком са леве стране текста писма. Не уклапа се у коментар песме. Постоји могућност да је Ћилас у међувремену нешто написао или откуцао, па послао проти Алекси, а овај је то проследио владици Николају.

Црногорци више Срби нису”.
 Са Авале из поноћног мрака
 Чу се вапај Незнаног Јунака:
 „Ој Владико српског рода дико,
 Остај тамо где си сневат свико.
 Ни код мене ништа боље није,
 Умрло је срце Шумадије.
 Крст и олтар сред Вождова гњезда
 Заменила петокрака звезда,
 А полтрони велики и мали
 Српско име јавно попљували,
 Српске виле над срамотом плачу
 Слобода је плен скотскоме мачу.
 Моје кости не имају мира
 Свака поган крај њих парадира,
 Од венаца и њихова смрада
 Моја душа свакодневно страда.
 Кад би мого бежо би далеко
 Црне судбе тамо крај би чеко,
 Да не чујем гласа гадних паса
 Нити гласа твојега Ћиласа.
 Остај тамо где си сневат свико
 Помоћи нам сад не може нико”.
 Задрхташе планине и брда
 Затресе се српска земља тврда,
 Са Ловћена загушен у плачу
 Глас Владичин поново се зачу:
 „Црни дане и судбино црна,
 Венчасте ме венцем црног трња.
 Зла доживјех Српског рода мога,²⁸
 Божја казна сустиже ме строга,
 Неста крста са Српскога грба
 У Србији нема више Срба”.

ЗАКЉУЧАК

Захваљујући наследницима протојереја-ставрофора Алексе Тодоровића, дошло се до сазнања о ауторству једне анонимне песме из верског календара едиције „Свечаник” објављеног за 1956. годину. Текст песме требало би да буде предмет проучавања књижевне критике и књижевне историје, као и историографије. Аутор рада представио га је као историчар цркве, с обзиром на чињеницу да по своме образовању није компетентан за књижевноуметничко и књижевноисторијско тумачење песме чије је ауторство утврдио. Рад, између осталог, доприноси и осветљавању изда-

²⁸ Последња строфа откуцана је на другој страници.

вачког доприноса СПЦ у дијаспори у послератном периоду, док се истовремено са историјско-идеолошке тачке указује на околности настанка и објављивања самог текста.

Песма „Разговор Његоша и Незнаног Јунака” настала је очигледно у једном од преломних тренутака у животу вишеструко талентованог Милована Ђиласа, комунисте и неспорног литерарног ствараоца, а касније надалеко познатог и признатог дисидента. Прибрајање поменутих песме његовом стваралачком опусу представља, осим чињенице да се није знало да је он аутор ове песме, занимљив податак у анализи његовог националног идентитета. У преломном моменту, када се Ђилас конфронтира са појединим тековинама револуције којој се био предао у потпуности и када је због својих ставова био искључен и прогнан од својих дојучерашњих (блиских) партијских пријатеља, те када је први пут осуђен, а пре него што је поново завршио на вишегодишњој робији, он је исписао како замишља разговор познатог и непознатог јунака – Његоша и неименованог јунака. Песма настала у десетерцу, која до данас није изгубила свој набој и своју поруку, чини мали али важан прилог биографији самог Ђиласа. Иако одрастао у српском дому, он мења своју националност и постаје „Црногорац”, уласком у КПЈ. Премда је одбацио српски идентитет, он је био на линији извесног тумачења према коме је „црногорска”, „еманципована” нација ипак на неки начин братска српској, те да потиче „из истог корјена”.²⁹ Са друге стране, малобројне тезе о подређеном и неравноправном положају Срба у Југославији од краја 1944. године, које су износили поједини историчари и писци у емиграцији у другој половини 20. века, почев од проф. др Лаза М. Костића, преко проф. др Ђока М. Слијепчевића и др Слободана М. Драшковића, ретко је ко јасније, краће и језгровитије дефинисао и приказао, као Ђилас у поменутој песми, још 1955. године, алегоријски, премда је и сам био вишегодишњи носилац и извршилац политике затирања српског националног идентитета. Због тога је у песми и наведено да је „умрло срце Шумадије”, те да је „Крст и олтар сред Вождова гњезда заменила петокрака звезда”, док су „полтронни велики и мали Српско име јавно попљували”, што је окончано тиме да „Неста крста са Српскога грба у Србији нема више Срба”.

Песма исписана већим делом на екавици – премда је највећи број текстова о Црној Гори њен аутор објавио на ијекавици – указује и на то да се Ђиласов национални идентитет почео преиспитивати у њему самом већ 1955. године, управо кроз разговор Његоша и непознатог јунака сахрањеног на врху планине поред престоног Београда. Кроз имагинарни дијалог аутор помиње и вапај авалског великана, који би да побегне далеко, јер његове „кости не имају мира” с обзиром на то да „Свака поган крај њих парадира”, а истовремено и да не би морао да слуша „гласа гадних паса, нити гласа твојега Ђиласа”. Писац се овим речима или разоткрио, и довео себе у контекст поменутих „гадних паса”, или је тиме покушао да се „сакрије” с обзиром на то да је експлицитно поменуо своје име.

²⁹ О различитом сагледавању ове проблематике: [Раковић 2019].

Др Александар В. Милетић сматра, и то је и доказао у својој дисертацији и у научним радовима, да је Ђилас на првим суђењима (1955–1957) почео да се изјашњава као Црногорац-Југословен, уместо дотадашњег гласног позивања на црногорство [уп. Nikolić i dr. 2011: 81]. Такође, Милетић је утврдио да се после четворогодишње робије (1957–1961) Ђилас на наредном суђењу 1962. године изјаснио као Србин по националности, и то је остао до краја свог живота.³⁰ Ипак, није се дистанцирао од било чега што је организовао или починио током рата или револуције³¹, барем у досадашњим објављеним изворима или сведочанствима. Премда је његово (верско) покајање искључено, баш као и његово преобраћање, он се није изјашњавао о свом верском статусу, нити је практиковао православни начин живота, односно није био црквен, иако је српску православну духовност поштовао и уважавао. Над његовим упокојеним телом извршено је опело – премда је на сахрани речено да то „није била Милованова опорука” већ воља његовог сина др Алексе Ђиласа и академика Матије Бећковића [Јовановић 2011: 325] – којим су чинодејствовали великодостојници Српске цркве, тадашњи свештеномонах Јоаникије Мићковић, свештеници Радомир Никчевић и Раде Радовић, као и јерођакон Јован Пурић.³²

Кратак осврт на песму представља прилог бољег разумевања Милована Ђиласа. Иако се Ђилас прилично грубо изразио 1952. према Исидори Секулић и њеном тумачењу, па и доживљавању Његоша, као изгнаник и сам се приклонио владици Раду, показавши и да има неизмерно поверење да ће верска заједница у којој је Његош био архијереј допустити себи да објави његову анонимну песму, која тада никако не би могла да буде објављена у Југославији, нити анонимно, а посебно не са потписом писца. Премда је црква показала да може и жели да прими такав текст, те да га објави у првом следећем издању, питање је да ли је сам текст песме био плод пишчевог покајања, чињенице да га је мучила савест, или је посреди само удаљавање од опоре реалности и указивање на тешко унутрашње стање, у коме је писац песме ослушкивао своје српско одређење и порекло, затим своју стаљинистичку и титоистичку припадност, затим ликвидације у којима је учествовао, а напослетку и један разговор несрећног владике Рада који је завапио и заридео над чињеницом да „Црногорци више Срби нису”, док му је авалски јунак узвратио да је и сам неспокојан због чињенице да му повремено долазе највиши функционери који пред његовом жртвом полажу венац, због чега се чује његово јечање: „Од венаца и њихова смрада, Моја душа свакодневно страда”. Стога он позива Његоша да не иде нигде, односно: „Остај тамо где си сневат свико. Помоћи нам сад не може нико”. Ипак, ситуација ће се убрзо променити,

³⁰ Уп. факсимиле са суђења Ђиласу, у којима је забележено његово изјашњавање: [Kalezić 1988].

³¹ О бурним догађајима у Црној Гори у првим месецима Другог светског рата, који су означени као *леве ћрепке* / *лева скрепшања*: [Leković 2010: 130–210].

³² Поменути свештеници данас су истакнути интелектуалци и духовници у Црној Гори, док су обојица монаха – Мићковић и Пурић – постали епископи, а Јоаникије (Мићковић) је недавно устоличени митрополит црногорско-приморски, зетско-брдски и скендеријски и егзарх свештеног трона пећког.

и то у самом месту на ком почива Његош, који је противно својој вољи, као и упркос неслагању верске заједнице којој је припадао и био њен поглавар у Црној Гори, ископан и премештен из капеле у маузолеј 1974. године. Исто тако, и сам аутор песме ће убрзо по њеном објављивању бити лишен слободе и почеће изнова да робија. Само ће авалски незнани јунак остати на истом месту, док поново не сачека да неко са њим поведе разговор, или саслуша некакав његов вапај или узвик.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Писмо проте Алексе Тодоровића протојереју Миодрагу Мији Ђурићу, 18. фебруар 1968. – 28. март 1968, Лични фонд Немање Андријашевића, Минхен, Савезна Република Немачка.
- Преписка владике др Николаја Велимировића и проте Алексе Тодоровића, 1955. година, Заоставштина породице Тодоровић, Република Србија.
- Билас, Алекса (2021а). Имејл аутору рада, 12.11.2021.
- Билас, Алекса (2021б). *Хронологија животоа и рада Милована Биласа*, рукопис послат мејлом аутору рада, 12.11.2021.
- Билас, Алекса (2021в). Имејл аутору рада, 22.11.2021.

Објављени извори

- Аноним (1956). Разговор Његоша и Незнаног Јунака. *Календар са верском чишанком*, Минхен: Свечаник, 81–82.
- Велимировић, Николај (2016). *Сабрана дела*, XIII. Шабац: Манастир Светог Николаја Соко, 657–730.
- Билас, Милован (1. мај 1945). О црногорском националном питању. *Борба: орган Комунисичке партије Југославије*, 106: 3.
- Билас, Милован (1947). *Чланци 1941–1946*. Београд: Култура.
- Mazzolini, Serafino (1989). Т. уу. s. n. d. 7010/435 г. У: *I Documenti Diplomatici Italiani*, serie IX (1939–1943), libro 7, Roma: Ministero degli Affari Esteri italiano.

Литература

- Адамовић, Снежана Љ. (2016). *Пејтар II Пејтровић Њејош у српској кришичкој мисли XX века (Николаја Велимировића, Исидоре Секулић, Ива Андрића и Милована Биласа)*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду: Филолошки факултет.
- Андрић, Зоран (1997). Свечаник, или ти каријатиде српске духовности у дијаспори. У: *Сјоменица педесет година Српске православне Црквене ошшине у Минхену 1946–1996*. Владимир Коњикушић (ур.), Минхен: Српска православна црква, Црквена општина Минхен, 86–88.
- Бећковић, Матија (2006). Није био идеолошки писац. *НИН*, 2883 (30. март 2006): 15.
- Бојковић, Душан (2012). Милован Билас о националном и државном питању Црне Горе. *Токови исшорије*, 1: 106–134.
- Буловић, Иринеј (2015). Космолошка димензија богословља оца Јустина Поповића. У: *Ошца Јустин Поповић живој и дело. Зборник са научној скуја*. Сунчица Денић (ур.), Врање: Епархија врањска, 20–25.

- Вурдеља, Драгољуб Г. (1964). *Обезглављена Српска црква*, део 1, Трст: самостално издање аутора.
- Ћилас, Милован (1952). *Легенда о Њећоцу*, Београд: Култура.
- Ћилас, Милован (1988). *Њећоц, њесник, владар, владика*, Београд–Љубљана: Зодне.
- Ћилас, Милован (1989). *Црна Гора*, Београд: Књижевне новине.
- Ђурић Мишина, Вељко (2002). *Лейојис Српске православне цркве 1946–1958. Године: време њајријарха Гаврила (1946–1950) и Викентија (1950–1958)*, књига 3, Београд – Книн: Српско културно друштво „Зора”.
- Милетић, Александар В. (2017). *Политичка делатност Милована Ћиласа (1944–1954)*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду: Филозофски факултет.
- Милетић, Александар В. (2019а). *Преломна времена. Милован Ћилас и зајадноевројска социјалистичка и социјалдемократиска левица 1950–1954*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Милетић, Александар В. (2019б). Развојне фазе сукоба Милована Ћиласа и Јосипа Броза Тита. У: *Савремено друштво и наука*, Тематски зборник радова (са Осмог међународног научног скупа) „Наука и савремени универзитет”, 1, Гордана Ђигић и Лела Милошевић Радуловић (ур.), Ниш: Филозофски факултет, 283–293.
- Пантелић, Драгомир (2003). *Мој њуј*, Београд: приватно издање писца.
- Радевић, Драган (2015). *Брајоубилачки рај (Црна Гора 1941–1945)*. Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа.
- Радић, Радмила (2002). *Држава и верске заједнице 1945–1970. Први део: 1945–1953*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Радојевић, Мира (2007). Милован Ћилас и српска политичка емиграција (1954–1995). *Токови историје*, 4: 118–135.
- Раковић, Александар (2019). *Црнојорски сејаризам*. Београд: Catena mundi, друго издање.
- Секулић, Исидора (1951). *Њећоцу: књића дубоке оданости I*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Слијепчевић, Ђоко (1958). „Бесудна земља” Милована Ћиласа. *Искра*, 181: 4.
- Слијепчевић, Ђоко (1962). Случај Милована Ћиласа. *Искра*, 270–271: 3.
- Слијепчевић, Ђоко (1986). *Историја Српске православне цркве III*, Келн: самостално издање аутора.
- Спасовић, Станимир (2002). *Историја Српске православне цркве у зајадној Евроји*, Београд–Торонто: Источник.
- Стругар, Владо (2015). Највећа несрећа Црне Горе од памтивјека. У: Радевић, Драган, *Брајоубилачки рај (Црна Гора 1941–1945)*. Подгорица: Књижевна задруга Српског народног вијећа.
- Томић, Добривоје Бобан (2004). *Црвено сунце у зеницу*, 2. Београд: Удружење књижевника Србије и Књижевне новине.
- Ѓилас, Milovan (1977). *Wartime*. New York and London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Jovanović, Borislav (2011). Sa sahrane Milovana Đilasa. *Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, 48: 325.
- Kalezić, Vasilije (1988). *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa*. Београд: Зодне.
- Leković, Dragutin (2010). *Milovan Đilas i socijalizam*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Miletić, Aleksandar V. (2014). Milovan Đilas na vlasti. Put ka disidenstvu. U: *Ličnost i djelo Milovana Đilasa*, Zbornik radova s međunarodnoga naučnog simpozijuma, Nikšić: Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, 85–92.
- Nikolić, Kosta i Srdan Cvetković (2011). *Radanje jeretika. Suđenje Milovanu Đilasu i Vladimiru Dedijeru 1955*. Београд: INIS/Altera.

AN UNKNOWN POEM BY MILOVAN ĐILAS:
 “A CONVERSATION BETWEEN NJEGOŠ AND AN UNKNOWN HERO”

by

NEMANJA ANDRIJAŠEVIĆ
 University of Belgrade
 Faculty of Orthodox Theology
 Mije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia
 nemanja.andrijasevic@gmail.com

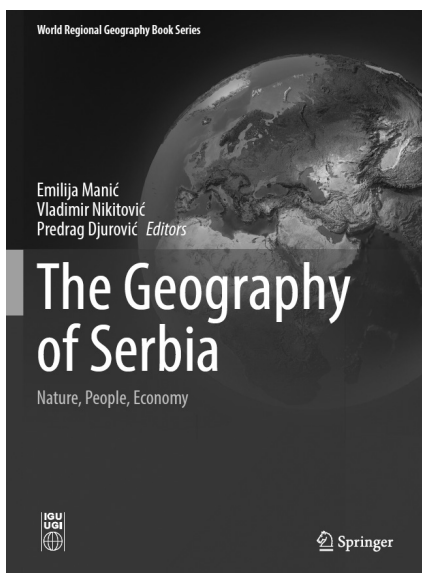
SUMMARY: The correspondence between Bishop Dr. Nikolaj Velimirović and priest Aleksa Todorović contains an abundance of significant information. These two clerics worked tirelessly on promoting creativity within the Serbian Orthodox Church (SOC) in diaspora, helping to strengthen its organization and connections, advancing its publishing and missionary activities, enabling it to offer consolation to all, but especially to those who decided to live their lives “far from the warmth of their homeland”. One day, a daily church service in SOC in Munich had been attended by Drag. Janić, who gave a poem written in June 1955 by Milovan Đilas – one of the discarded officials of the Yugoslav communist government, to parish priest Aleksa. Even though in the years prior to writing this poem he denounced his Serbian identity and furthermore fought diligently against it – as he himself asserted later in his autobiographical writings, once he found himself on the other side of the revolutionary legacy that he dedicated himself to, “something happened” to him. That incomprehensible “something” inspired him to search for the voice of the Mystic from Lovćen within himself and express his doubts, suspicions and contemplations regarding the national question in a short poetic genre, through the voice of two great people: one famous and acknowledged, and the other unknown and acknowledged. This differentiation mirrors his understanding of both Njegoš and everything that is Serbian, which he mentions several times. One could argue that his lament over the fact that “the Cross has been removed from the Serbian coat of arms” expresses an incredibly difficult sadness of the author, while the ending words of his poem are even more dreadful, emphasizing that “there are no more Serbs in Serbia”. Drying of the author’s ink did not, however, mark the end of his internal struggle – he decided to tear the paper on which he wrote the poem, only to later tape it back together. In the end, even though the author of this paper suggests that Đilas must have been acquainted with the fact that there were circles in Munich that gathered members of Zbor and supporters of Dimitrije Ljotić, and that at the same place there was a parish of the SOC with comprehensive publishing activity, that did not discourage him from making a peculiar move. He turned his song over to Serbian Church – against which he sinned a lot – and supported his decision with the desire that his poem be published, even though anonymously. In the light of all the abovementioned, the readers of “Serbian Religious Library Svetačnik”, i.e. “Svetačnik’s calendar with the catechetical booklet” (precise names of the publications in 1956) could get acquainted with this conversation and lament between Njegoš and the Unknown Hero over the suppressed and exiled Serbianhood, that is no longer to be found even in Serbia itself – as implicated by the author of the poem. Bishop Nikolaj must have been told about who the author of the poem was, as well as the exciting details that determined the destiny of this text written in decasyllabic style. Sixty five years later, everyone

can read this poem and discern about both its value and that of its author, with affirmation of its authorship, and a review of its quite unusual destiny, which in the end was that of Milovan Đilas as well, and which followed him to his death.

KEYWORDS: Milovan Đilas, Priest Aleksa Todorović, Bishop Dr. Nikolaj Velimirović, Serbian Orthodox Church, Svetačnik (Svetachnick), Munich

ГЕОГРАФИЈА СРБИЈЕ: НА РАСКРШЋУ ВЕЛИЧАНСТВЕНЕ ПРИРОДЕ, БОГАТЕ КУЛТУРЕ, ИНСПИРАТИВНИХ ЉУДИ И ИЗАЗОВНЕ ЕКОНОМИЈЕ

(Emilija Manić, Vladimir Nikitović, Predrag Đurović, eds., *Geography of Serbia – Nature, People and Economy*, Springer, Cham 2022, 317 p.)

Географија спаја, прожима, дели и раздваја (природу, људе, регионе, културе). Без обзира да ли пошли од природе и људи (култура и економија), доћи ћете до оне реченице која каже да је Србија тачка спајања и спој различитих природних целина, демографских структура, многобројних култура и традиција, на чијим основама се гради разноврсна економија. Исто тако, доћи ћете и до реченице која каже да је Србија она тачка која раздваја све поменуте моментуме и спецификуме. Чини се да у томе и јесте њена лепота?

У тој лепоти уживали су многи и о томе много тога записали, па се први описи Србије и овог дела Балкана могу пронаћи у бројним путописима насталим пре 19. века. Од друге половине 19. века, захваљујући бројним географским описима, пре свега Балканског полуострва, наилазимо на свеобухватније приказе Србије, за које можемо рећи да су географске садржине. У том периоду и географија као наставни предмет постаје део програма образовања (1863) и убрзо се почиње убрајати у научне дисциплине захваљујући председнику Српске краљевске академије, универзитетском професору и научнику светског гласа Јовану Цвијићу. Да некога не би изоставили, а некога превише истакли, сложићемо се да су у наредних стотинак и више година бројне географске школе стасале и развијале се на Цвијићевом наслеђу.

Међутим, управо оно што Србију чини тачком спајања, али и раздвајања, донело је бројне политичке, друштвене, културне, демографске, економске и свакако, промене коју су формирале нове истраживачке и научне приступе. Ти приступи су у основи сложени и интердисциплинарни, односно интегрису географију и сродне дисциплине, дајући у много чему комплексну и свеобухватну анализу неког географског простора. Управо такав приступ примењен је у књизи *Geography of Serbia – Nature, People and Economy*, чији су уредници др Емилија Манић (Економски факултет Универзитета у Београду), др Владимир Никитовић (Центар за демографска истраживања Института друштвених наука)

и др Предраг Ђуровић (Географски факултет Универзитета у Београду), а коју је 2022. године објавила издавачка кућа Springer.

Књига је део серије “World Regional Geography Book Series”, коју је издавач покренуо пре неколико година. Са укупно 317 страница, садржај је подељен на пет великих делова, који су сачињени од 23 поглавља. Квалитету описа и анализе доприносе 66 карата, 64 фотографије, 44 графикана и 33 табеле. Поменути уредници ове књиге руководили су и били део огромног тима сачињеног од преко 40 аутора из 12 научних и високошколских институција из Србије. Имајући у виду наведено, читаоци могу претпоставити да се ради о низу засебних поглавља, протканих субјективним рефлексима, ако ништа друго, онда због огромног техничког и практичног изазова који се нашао пред уредницима. Међутим, управо тај сегмент заслужује свако поштовање, а уредници све похвале, јер су успели да управљају садржином и структуром књиге на крајње објективан и читаоцима користан начин, обликујући у извесној мери субјективне приступе свих аутора. Овакво представља новину у регионално-географским студијама у Србији и искорак ка вишем нивоу синтезе појединачних схватања и знања. Сваки део јесте целина за себе, али истовремено и неизоставни део целине књиге. Сваки аутор јесте на специфичан начин написао своје поглавље, али само тако постиже се коначна објективност код читалаца, јер различите дисциплине захтевају различите методе и анализе. Уредници ове књиге успели су да направе равнотежу и структурно обликују садржину, тако да су сви делови логички поређани, свака целина има додатно свог уредника, а поглавља су издвојена у складу са савременим трендовима и потребама просторне динамике, односно регионално-географског развоја и планирања.

Први део (“Historical and Geopolitical Context”) посвећен је историјском и геополитичком контексту, што је такође новина у регионално-географским студијама. Састоји се из четири поглавља. Одређени делови ове целине често су обрађивани унутар друштвених карактеристика, док су се уредници овде одлучили за повезивање географског положаја и територије Србије са историјским приликама, геополитичким и политичко-географским карактеристикама. То је очигледно структурно и садржински бољи приступ

када се прави регионално-географска студија неке државе. Један од највећих доприноса овој целини је поглавље које описује историјско-географски развој Србије. Уместо често препознатих класичних описа историјског развоја, аутори овде користе прави историјско-географски приступ, обогаћен бројним тематским картама које прате историјске промене и „смештају” их у одређен географски контекст. Постигнута је права синтеза две сродне науке и као таква, представља основу за приказ културног наслеђа Србије. Истовремено, представља увод у разматрање политичко-географског развоја и геополитичког контекста Србије, што је даље важно за наредне целине, које описују демографске, економске и регионалне промене.

Други део (“Physical Geography”) представља физичко-географске карактеристике Србије, а састоји се из пет поглавља. Ова целина такође уводи одређене новине у структури, па се првобитно обрађују климатске карактеристике (уобичајено прво иду геоморфолошке), потом хидролошке, геоморфолошке и биогеографске карактеристике, закључно са геохазардима и геонаслеђем. Уредници су структуру овог дела прилагодили уводећи релативно нова поља истраживања и пре свега врло актуелна и атрактивна, као што су управо геохазарди и геонаслеђе. Наизглед, недостају педолошке карактеристике, али ови садржаји могу се пронаћи пре свега у поглављима о геоморфолошким и биогеографским карактеристикама, где су сврсисходно и комплементарно анализирани и приказани, уместо одвојено, како је то често био случај. Посебно детаљно описано је богатство и просторна дистрибуција биодиверзитета у Србији, са врло значајним картама просторног размештаја и разноврсности, а све то укрштено је и повезано са племенитарним природним одликама. Услед заједничког и одвојеног деловања човека и природе, све учесталија је појава ризика на територији Србије, различитог обима и типа, па је важно пратити и картирати ове промене, што ово поглавље пружа. Имајући у виду комплексност и промене природне средине у Србији, геодиверзитет долази у фокус истраживача и јавности, а на све више локација картирају се објекти геонаслеђа, од националног и међународног значаја. Ова поглавља представљају право освежење у монографским публикацијама овог типа и треба да постану стандард за наредне издавачке подухвате.

Трећи део (“Demography”) обухвата демографске карактеристике и трендове у Србији, а састоји се од четири поглавља. Неупитно је да је овај део представљао највећи изазов за уреднике и ауторе, имајући у виду значај, облик и интензитет демографских промена у Србији, али и у свету. Истовремено, потребно је ускладити показатеље и њихову анализу са анализом и мониторингом података постојећих статистичких база и одговарајућих докумената. Један од изазова односи се на равнотежу између локалних специфичности и њиховог пресликавања у национални и општи ниво третирања и анализирања. Аутори поглавља овог дела веома успешно проналазе реалне оквире приказивања података, не оптерећујући читаоца бројним изолованим подацима, несхватљивим „обичном” човеку. Истовремено, обогаћују садржај актуелним истраживачким резултатима, пре свега у домену старења становништва и тиме задовољавају и афинитете истраживачког дела публике. У овом поглављу акценат је стављен на пописе становништва 2002. и 2011. године, чиме је избегнута претрпаност подацима свих претходних. Дата је анализа најважнијих демографских структура које су важне за укупан социо-економски, али и социо-културни развој Србије. Посебно је важно истаћи искорак који се односи на демографске изазове у Србији. Уместо досадашњег приступа да се детаљно представе стопе mortalитета и фертилитета, овде су оне приказане и интегрисане у садржину монографије као демографски изазови, што заиста и јесу. На тај начин аутори и уредници скрећу пажњу свим круговима читалаца на ове трендове који не постоје изоловано, него обликују демографску и друштвену стварност Србије, утичу на социо-економски развој и креирају будућност. Сваки „обичан” демографски статистички податак смештен је у одговарајући друштвени, економски, политички и културни контекст чиме је постигнут знатно ефикаснији приступ у анализи демографских садржаја и акцендовање проблема подигнуто је на виши ниво. Значајан допринос интердисциплинарности дају садржаји који демографске промене третирају са здравственог и медицинског аспекта, пре свега mortalитет. Потпуно оправдано, у књизи је посебно поглавље посвећено миграцијама и просторној мобилности, прво из угла међународних миграција и рута, а потом из угла унутрашњих мигра-

ција. Поново се демографски трендови стављају у шири контекст, а то је посебно уочено у поглављу које се бави регионалним приступом депопулацији. Ово поглавље на неки начин представља синтезу претходних у овом делу и тиме заокружује ову целину.

Четврти део (“Economy”) посвећен је економским карактеристикама, облику, интензитету и просторним одликама економског развоја у Србији. Састоји се од шест поглавља и најобимнији је део у овој књизи. Аутори су се одлучили за мало другачији приступ, истичући у први план најважније привредне гране и делатности, осврћући се на целокупну економску слику у првом поглављу. У њему су описани развој, транзиција и садашњи економски трендови у Србији, чиме је избегнуто непотребно помињање некадашњих економских гиганата сваки пут у контексту развоја и мењања. На један врло синтетички начин читалац формира слику о основама постојеће економије у Србији и могућим правцима развоја на основу описаних фаза економске транзиције. Иновативним приступом даје се анализа пољопривреде у Србији, укрштајући географску основу са реалним економским показатељима, заокружујући то са индикаторима прилагођеним европским стандардима и новој територијалној номенклатури. Користећи ревидиране податке дат је текстуални и графички приказ природних ресурса у Србији, са акцентом на њихову одрживост, да би се прешло на реалан приказ индустрије, са нагласком на актуелне трендове деиндустријализације. Поглавље које анализира саобраћај у Србији дато је са становишта тренутног стања и трендова, имајући у виду постојеће типове саобраћаја у Србији и мрежу коридора у међународном контексту. Тиме је постигнута веза са финансијским, трговачким и туристичким сектором, који су описани у наредном поглављу, чиме аутори одржавају континуитет и комплементарност садржаја у овој целини. Последње поглавље овог дела одличан је увод у наредни део, јер описује положај и улогу Србије на међународном тржишту и у међународним организацијама и савезима. Свакако, у контексту савременог политичког и економског развоја, дат је осврт на однос између Србије и Европске уније. Економске теме у географским и регионално-географским публикацијама су можда и најзахтевније за анализу из много структурних и садржинских разлога, али у овој књизи

постигнут је склад и примењен иновативан приступ, чиме је заокружена анализа и дат увод у последњу целину.

Последњи, пети део (“Regional Development and Specificities”) садржи анализу регионалног развоја и регионалних посебности у Србији. Састоји се од четири поглавља која су одабрана очигледно на основу њихове суштинске важности у садашњем и пре свега будућем регионално-економском преображају Србије. У овом делу књига можда и највише одступа од ранијих географских монографија Србије и досадашњег приступа. Уместо уобичајене регионалногеографске поделе и анализе, која неминовно подразумева и понављање већ описаног, уредници бирају поглавља и ауторе који ће у први план истаћи горуће проблеме регионалних разлика и просторног дисбаланса у Србији. Све то су истовремено и специфичности одређених регионалних целина у земљи. Основни проблеми су стање животне средине, а ово поглавље доноси актуелне податке о параметрима важним за животну средину и приказује их просторно на бројним картама. Уместо описа проблема и предлагања бесконачних потенцијалних мера заштите, ово поглавље има циљ да врло конкретно просторно дефинише и визуелизује проблеме, али и истакне лепоте и предности природне средине у појединим регионалним целинама. Без имало околишања следеће поглавље бави се развојним изазовима са којима се суочавају градови у Србији, пре свега кроз издвајање урбаних система на основу промена у последњих неколико деценија. Укрштањем важних индикатора картирана су најважнија чворишта урбаних система по регионима у Србији. Следеће поглавље осврће се на рурална подручја

и њихов економски статус и развој. Аутори указују на веома важан проблем (одсуства) типологије руралних подручја и недостатке типологије насеља у Србији. Тиме се отежава праћење и управљање економским развојем, јер није базиран на усклађеним и реалним подацима. У прилог томе, даје се графичка анализа типова насеља по регионима, што је важна основа за будуће локалне и регионалне стратегије и акционе планове. Неизоставни индикатори у овом садржају су демографски, пре свега са становишта депопулације и поларизације демографских трендова. Аутори овог поглавља уводе и одређене нове индексе који су резултат укрштања са економским и пољопривредним индикаторима развоја. Потпуно логично, овај део и цела књига завршавају се синтезом свега наведеног кроз призму регионалних диспаратитета и просторног дисбаланса. Аутори на концизан начин, пре свега упитно анализирају стање и остављају читаоцима оквир за размишљање, што значајно доприноси објективности ове студије.

На самом крају, требало би истаћи стотине референци и литературних навода коришћених у раду, уско повезаних са садржином књиге, као и одређену униформност у њиховом одабиру. То потврђује да су уредници систематски приступили одабиру садржине и аутора и на успешан начин руководили структуром књиге. Свако поглавље и сваки аутор оставили су свој индивидуални печат, креирајући капитално дело географског садржаја, које на свеобухватан и комплексан начин приказује Србију, као раскршће или пак стациште величанствене природе, богате културе, инспиративних људи и изазовне економије.

*Милица Соларевић
Универзитет у Новом Саду,
Природно-математички факултет,
Департаман за географију,
туризам и хотелијерство
milica.solarevic@dgt.uns.ac.rs*

СТРАТЕГИЈСКО ПРОМИШЉАЊЕ И ОПТИМИЗАМ

(Вељко Благојевић, *Моћ и сила: Србија и војни фактор у међународној политици*, Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране, Медија центар „Одбрана”, Београд 2021; 448 стр.)

Иако су умни људи у Србији развили и ширем аудиторијуму приближили ауторефлексију о „кући на друму”, стратегијско промишљање ни у теоријској равни нити у политичкој пракси није постало српско *Вјерују*. Пошто на Балкану никада није недостајало историје, сваки систематски покушај да се стратегијско промишљање стави на дневни ред заслужује посебну пажњу. Када такав покушај долази од аутора који спаја теоријску пуноћу са завидном праксом у пословима војне дипломатије, онда се он с правом може означити као значајан. Такав један покушај нашао се пред научном, стручном и широм јавности захваљујући вишегодишњем раду пуковника др Вељка Благојевића и његовом издавачу, Медија центру „Одбрана”.

Поред овог општег, постоје макар три додатна разлога због којих је књига *Моћ и сила: Србија и војни фактор у међународној политици*, значајна.

Прво, књига је значајна јер ју је писао аутор који следи богату и утицајну традицију реалног разматрања политике. То се види на много места, нпр. у цитатима и попису литературе, али, најважније, види се у изборима које је аутор у самом тексту чинио између различитих теоријских приступа централним појмовима његове књиге: политици, моћи и стратегији. Читалац ће лако увидети да су аутори које уважава писац ове књиге Макијавели, Хобс, Хантингтон, Кисинџер и Миршајмер, а политичке личности које нарочито цени Ришеље и Бизмарк. Зашто је ово важно? Најкраће речено, зато што је отрежњујуће; уноси компас тамо где влада дезоријентисаност. Наиме, сила, насиље и рат, неизоставни су у структури света који познајемо. Благојевић, закључујући своја разматрања, констатује да се у новијој литератури о моћи у међународној политици акценат стављао на економску моћ, те да је перцепција међународних односа гурнула на маргину рат, територију, геополитику и равнотежу снага. Он, свеједно, одаје признање оним ауторима који су осветлили чињеницу да су оружане снаге остале кључни фактор у обликовању спољне политике. У том смислу, последње поглавље Благојевићеве књиге, са насловом „Уместо закључка” оживљава сећање на уводну напомену писца једне класичне књиге о ратној вештини – „Прегледу ратне вештине” Антона Анрија де Жоминија – у којој стоји да развој индустрије и благодети које се од тога очекују неће заувек бити једина божанства којима ће се људи клањати, те да рат остаје једно нужно зло.

Друго, књига је значајна јер њен аутор јасно види предмет свога истраживања, а онда и јасно пише о њему. Прва реч у наслову ове књиге је моћ. То, свакако није случајност, јер је, према речима Рајта Милса, моћ централни појам у друштвеним наукама, баш као што је то сила у физици. Аутор говори о томе да је овај појам широк, неухватљив у дефиницији, да је тешко мерити моћ, па и спознати све њене изворе и ресурсе, али се ипак опредељује за једну веберовску матрицу читања моћи и разумевања њене суштине – као потенцијала, могућности, изгледа или шанси да се сопствена воља спроведе и онда када се други томе противе, то јест да се утиче на друге да ураде оно што они сами својом вољом не би учинили. Једноставније речено, моћ је способност да се нешто што смо замислили, нешто одређено, уради.

Други појам који у своја разматрања уводи пуковник Благојевић, јесте стратегија. Он ће дати читаоцу осам дефиниција стратегије и таман када читалац помисли да је стратегија најважнија и супериорна, Благојевић ће га уверити да је политика виша и важнија или, тачније, да је однос стратегије и политике такав да је по степену општости стратегија за политику заправо тактика, како то види Драган Симић. Стратегија, као тактика политике, налази начине и средстава за постицање политичких циљева, притежући истовремено раскриљену политику за стварност. У том смислу, рационална стратегија уједно је и алат који у политику уноси осећај мере.

Ово нас доводи и до трећег централног појма књиге: до политике. Мада аутор углавном говори о спољној политици, за политику уопште важи да је она великим својим делом оријентисана на циљеве; она их поставља, упреже у своја кола – мање или више вешто – различита средства ради достизања тих циљева и доноси одлуке, обавезујуће за све или за већину, у вези са читавим процесом.

Али, зашто државе и државници желе моћ, чему им служи стратегија и који врховни циљ одређује националне интересе и потциљеве политике? За аутора ове књиге нема дилеме – то је опстанак. Он то неколико пута понавља, позивајући се на Фримана, Спајкмана и Миршајмера. Исти би се закључак могао наћи и у антрополошкој литератури, на пример код Пјера Кластра, па и код Клода Леви-Строса.

Није ли отрежњујуће знати/прочитати да је улог у играма моћи у међународно-поли-

тичком казину, у ствари опстанак, и неће ли то читаоца убедити да је стратегијска мисао неопходни светионик за нације у међународној политици, како то записује Вељко Благојевић.

Трећи разлог због ког је ова књига значајна, јесте настојање аутора да у једној књизи ухвати и сажме национално искуство у вези са односом војне моћи и остварења националних интереса, што је већ за сваку похвалу, а онда и да анализира кључне стратегијске опције српске данашњице, уз оптимизам у погледу исхода политичке и стратегијске драме.

Оптимизам који краси ову књигу одваја је од других у којима се проблеми бритко излажу, а њихови узроци потанко образлажу, али се не нуде решења и не излази из проблема. Благојевић већ на почетку ове књиге констатује да је Србија у својој историји бивала и у тежим ситуацијама него што је данас. Од ове констатације полазе две битне и међусобно испреплетене нити помоћу којих се, као помоћу Аријадниног конца, може наћи излаз из лавиринта (међународно)политичких проблема. То су, прво, окретање корпусу националног искуства у стратегијском промишљању и изборима и, друго, делатни оптимизам. Потрага за националним искуством аутора води ка деветнаестовековној српској држави, што је логично, будући да су се тада утемељиле виталне националне институције, међу којима и стајаћа војска. Пошто је историја учитељица живота, често јој се обраћамо у нади да ће решити наше проблеме. Она то на свој начин и чини, јер су искуства о оснивању институција важна када постављамо питања опоравка и редизајнирања или реформних институција. Међутим, она може и да нас заведе, да помислимо како је у прошлости све било јасније, одређеније и лакше него данас. А то није тачно. Добро је увек имати на уму да институције нису правили богови него људи. Да су наши преци у 19. веку били људи као и ми, то можемо видети већ из Нушићевих комедија. Према томе, ако су могли они, можемо и ми. Само ако увек будемо имали на уму да је врховни циљ за једну нацију – опстати.

Анализа стратегијских опција данашњице аутора ставља пред два кључна избора. То су ступање у једну од две понуђене опције колективне одбране (НАТО и ОДКБ) или стицање пуног кредибилитета као неутралне државе. Према Благојевићевом мишљењу,

овај избор је од пресудног значаја за дугорочно пројектовање стратегије развоја нашег друштва. После објективне анализе опција за стратегијско спољнополитичко и безбедносно опредељење Републике Србије, аутор пледира за широку друштвену дебату, уз неизоставно мултидисциплинарно научно сагледавање стварности и изношење аргумената оног дела државних службеника који чине срж државног апарата, у веберовском смислу, или према речима аутора, „искусног професионалног кадра релевантних државних институција.” Ова дебата треба да понуди рационалне одговоре на питања о на-

ционалном интересу Србије и утицају сваке опције на различите аспекте друштвеног живота, ради кристализације општеприхватљивих ставова.

Књига *Моћ и сила: Србија и војни фактор у међународној полицији* читаоцу може да послужи као одличан водич кроз стратегијско промишљање политичке стварности и српско стратегијско искуство; она даје бриту анализу садашњих стратегијских опција и нуди платформу за систематизацију важних путоказа за дугорочно путовање Србије у будућност, њен опстанак и трајање.

Срђан В. Стјарчевић
Универзитетске одбране у Београду,
Војна академија
srdjan.starcevic@vs.rs

УНИШТАВАЊЕ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА – ЗЛОЧИН НЕСАГЛЕДИВИХ ПОСЛЕДИЦА

(Рената Самарцић, Данијела Нешић, Драган Симеуновић и
Мина Зиројевић, *Уништавање и присвајање културног наслеђа:
од Лувра, до Косова и Палмире*. Службени гласник,
Београд 2022, 178 стр.)

Уништавање туђег културног наслеђа је тема која је недовољно истраживана, посебно не од стране научника и истраживача са ових простора, иако је у питању појава стара колико и сама култура, а, нажалост, присутна чак и данас. Морамо нагласити да је уништавање културне баштине специфична врста злочина, нимало морално прихватљивија од његових других облика, напротив – дугорочно је опаснија и разорнија, а последице су готово несагледиве. Проф. др Драган Симеуновић са Факултета политичких наука Универзитета у Београду, приређивач

књиге, др Рената Самарцић, историчар уметности, Данијела Нешић, специјалиста политиколог религије, и проф. др Мина Зиројевић, виши научни сарадник на Институту за упоредно право, аутори су текстова сабраних у књизи *Уништавање и присвајање културног наслеђа: од Лувра, до Косова и Палмире*, коју је ове године објавило ЈП „Службени гласник”. Др Симеуновић у уводу истиче да је књига „скроман покушај да се дигне глас не само у корист правде већ и културе”, те да се да импулс „оном цивилизацијском које постоји у човеку и да се супротстави оном нагонском које опстаје у њему и које га чини звером” (стр. 9).

Др Рената Самарцић, ауторка првог текста „Криминал у вези с уметнинама кроз историју” (стр. 11–38), у свом раду проучава *art crime* – кривична дела повезана с уметнинама, наводећи дефиниције овог термина, као и различите категорије оваквог облика криминалитета, истичући да је данас *art crime* у финансијској спони с другим гранама криминала (стр. 12). У првом поглављу ауторка приказује историју крађа уметничких дела из музеја и приватних колекција, наводећи неке од случајева који су изазвали највећу пажњу јавности, попут крађе Да Винчијеве *Мона Лизе* из Лувра 1911. године, и Челинијеве *Салијере*, израђене од масивног злата, украдене 2003. године из Уметничко-историјског музеја у Бечу. У наредним поглављима, Самарцић истражује спону између крађе уметнинама, организованог криминала и финансирања тероризма, наводећи да се за-

четком организованог криминала у домену уметности у постмодерном времену сматрају крађе корзиканске мафије стационаране у Марсељу, 60-их година прошлог века, као и да се сви истраживачи слажу да је пљачкање антиквитета данас постало главни извор за финансирање терористичких група. Такође, она наглашава да посебну област истраживања криминала у вези с уметнинама представљају сполације, конфискации и уништавање уметничких дела у ратним околностима. Последње поглавље овог рада посвећено је вандализму – појму који је настао у Француској револуцији, и иконоклазму – термину који се везује за византијску епоху иконоборства и иконоборство у доба реформације.

Уништавање верских објеката на подручју Косова и Метохије од стране албанских исламиста, у периоду од 1999. до 2010. године, у средишту је пажње другог текста (стр. 39–144), чија је ауторка Данијела Нешић. Ауторка истиче да проблем уништавања верских објеката Српске православне цркве на Косову и Метохији чини „сложену целину односа” и да је реч о појави која се „континуирано манифестује током читава два века” (стр. 43). Указивањем на последице деловања албанских исламских екстремиста на Косову и Метохији, а пре свега на њихова дејства уперена против православних верских објеката, ауторка настоји да скрене пажњу на обим и значај који ова појава има у друштву, и тиме допринесе промени медијски искривљене слике. Нешић даје кратак преглед историје српско-албанских односа на Косову и Метохији, наглашавајући да је анимозитет Албанаца према Србима изнедрила масовна исламизација албанског становништва у 17. веку, као и да су паралелно с насиљем које је „перманентно спровођено над српским становнишвом”, на удару биле и српске цркве, манастири и свештенство, као „симболи хришћанства” (стр. 50). Такође, она подсећа да је након Берлинског конгреса, 1878. године, и формирања Прве призренске лиге, то насиље интензивније спровођено, а да током Другог светског рата поново на површину српско-албанских односа избијају „происламистичке тежње албанских екстремиста” (стр. 55), те да су се на удару верске нетрпеливости и мржње поново нашле цркве и манастири. Ауторка наводи да се сматра да је терористичка организација ОВК главни актер насиља које се спроводи над духовном баштином

Срба, и пружа детаљан списак уништених и оштећених цркава и манастира до 17. марта 2004. године: укупно 108, као и списак уништених и оштећених цркава и манастира током мартовског погрома (од 17. до 18. марта) 2004. године: укупно 38. Као посебан проблем она истиче подршку међународне заједнице албанским исламистима, која је била „евидентна од тренутка њиховог главног појављивања” (стр. 65). Чињеница је да су више од 150 цркава и манастира албански терористи уништили од тренутка када су одговорност за заштиту српског културног и духовног наслеђа преузеле снаге КФОР-а и УНМИК-а. Посебна вредност овог рада је што ауторка скоро сваку своју изјаву и тезу документује релевантним изворима, као и то што је у раду приложен велики број аутентичних фотографија уништених цркава и манастира.

У трећем тексту „Исламска држава (ISIL) – савремени религијски екстремизам усмерен против културног наслеђа” (стр. 145–158), аутор Драган Симеуновић у уводном делу наглашава да се данас Исламска држава доживљава као највећа претња уметничком наслеђу Блиског истока (стр. 146), а у наредном поглављу анализира савремени цихадизам као фундаменталистичку идеологију деструкције која настоји да оствари своје политичке и верске циљеве друштвеног препорода цихадом – светим ратом. Аутор сматра да је Исламска држава дефинитивно „најуспешнија” међу бројним цихадским терористичким организацијама насталим на тлу Ирака 2003. године, након друге интервенције САД и њихових савезника (стр. 150). У наставку текста наводи забрињавајући податак да се више од 4.000 археолошких налазишта налази на територији која је под контролом Исламске државе, а да је већ хиљаде споменика из месопотамске цивилизације у великој мери опустошено експлозивима и булдожерима поменуте терористичке организације. Такође, припадници Исламске државе срушили су булдожерима манастир Мар Елијан, а након тога мета им је био древни град Палмира (Тадмур), археолошки локалитет од изузетног значаја, који се сматра једним од најзначајнијих градова касне антике. Неминовно је запитати се који су разлози ових уништавања? Симеуновић наводи да су, према Ал Багадијевом тумачењу шеријатског закона, археолошка налазишта, музеји, предмети, гробнице, споменици, све неисламске богомоље, шиитски

храмови, као и библиотеке – хетеродоксно идолопоклонство супротно исламу, и зато морају бити уништени. Други разлог је што су верски екстремисти у Исламској држави склони уништавању древних уметничких наслеђа, као и крађама и препродаји вредних уметничких предмета – све како би финансирали своје терористичке активности. На крају рада, аутор закључује да екстремистичка група Исламска држава (ИСИЛ, ИСИС) данас спроводи „заstraшујућу стратегију културног чишћења у Ираку и Сирији” (стр. 156), али да би, упркос томе, било неправедно означавати ислам као једину главну религију која доводи до фундаментализма, тероризма и уништавања културних баштина (стр. 157).

Проф. др Мина Зиројевић се у свом раду бави правним аспектима заштите манастира на Косову и Метохији (стр. 159–178), истичући да упркос „живом дијалогу између Београда и Приштине, статус српске културне и верске баштине није део тог дијалога” (стр. 159), те наводи разлоге којих има неколико, а најважнији је тај што се питање баштине везује за верски и национални идентитет (два различита становишта о томе ко је на Косову и Метохији био староседелац). Такође, ауторка истиче да важећих уговора који регулишу ову тему скоро да и нема, те да правни основ који би био логичан за питања регулисања верских и културних објеката јесте заштита у оквиру Унеска, али да тзв. Косово није чланица УН, Унеска и Савета Европе. Зиројевић сматра да кључно питање које мора да се постави у овој ситуацији и које мора да постоји као основ за даље решавање проблема јесте

тачан број манастира, црква, гробаља и других објеката у поседу СПЦ. Ауторка набраја и главне тачке спорења Српске православне цркве и самопроглашене власти на Косову: питање власништва над земљиштем манастира Високи Дечани, затим обнова цркве Светог Николе у Новом Брду (црква је требало да се обнови као католичка црква, на основу тврдње Министарства културе, омладине и спорта тзв. Владе Косова), обнова манастира Светих архангела код Призрена, и питање својине земљишта на којем је изграђен Храм Христа Спаситеља у Приштини. У завршном поглављу, ауторка наводи познате и функционалне примере решавања сличних проблема у свету: пре свих екстериторијални статус града-државе Ватикана и аутономне монашке државе Света Гора.

Књига *Уништавање и присвајање културног наслеђа* анализира разноврсност уништавања културног наслеђа, у различитим историјским периодима и на различитим географским подручјима, истовремено пружајући читаоцима свеобухватан приказ ове проблематике. Сва четири рада су написана језички јасним и прецизним стилем, лако разумљивим, без сувишних стручних термина који често збуњују просечног читаоца. Похвално је што се на крају сваког рада налази исцрпан преглед литературе коју су аутори користили приликом истраживања и писања. На крају, можемо закључити да ова књига знатно доприноси истраживању једне деликатне и комплексне теме која би, због свог историјског и друштвеног значаја, морала да буде актуелнија.

Весна Живковић
Градска библиотека у Новом Саду
vesna_zvkvc@yahoo.co.uk

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

НЕМАЊА АНДРИЈАШЕВИЋ (Београд, 1981). Студент докторских студија на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао 2010. и мастерирао 2012. на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Област научног интересовања: живот и рад др Ђока М. Слијепчевића, историја Српске православне цркве у Савезној Републици Немачкој, Западној Европи и Африци, политичка емиграција у Западној Европи у другој половини 20. века, верски живот православних Срба у немачким логорима од 1941. до 1945.

ВИОЛЕТА ДИМИТРИЋ (Београд, 1964). Телевизијски уредник на ТВ „Коперникус”.

Основне студије завршила на Високој школи социјалног рада (смер Социјални рад), где је и мастерирала (2022). Као новинар била је уредник у многим штампаним издањима и електронским медијима. Члан је Удружења новинара Србије и Удружења самосталних уметника Србије.

ВЕСНА ЂУКИЋ (Сента 1959). Редовни професор на Факултеу драмских уметности Универзитета уметности у Београду (Катедра за менаџмент и продукцију позоришта, радија и културе).

Магистрирала 1989. и докторирала 1995. (*Утицај организација културних делатности на обликовање културног идентитета села*) на ФДУ. Звање редовног професора стакла 2008. Области истраживања: културна политика, менаџмент у култури, културно памћење, политике идентитета. Објавила више од стотину научних радова у земљи и иностранству.

Важније књиге: *Право на разлике, село траг*, Београд 1997; *Транзиционе културне полијике, конфузије и дилеме*, Београд 2003; *Држава и култура: ситуације савремене културне полијике*, Београд 2010, 2012; *(Ка)Ко смо, ситуације културе памћења и полијике идентитета у Србији*, Београд 2017; *Памћење као омијор заборау: крајња ситуација полијике очувања српског културног идентитета*, Београд 2022.

ИВАНА С. ИЛИЋ САВИЋ (Лесковац, 1995). Асистент на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију (студијски програм Логопедија) Универзитета у Београду.

Дипломирао је 2018. године на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију, Универзитета у Београду (Одсек за логопедију). Мастерирала 2019. године (*Перцептивна процена гласа код испитаника са развојном дисфазацијом*). Запослена на ФАСПЕР-у од 2020. (Одсек за логопедију, ужа научна област: поремећаји гласа и говора).

НАДИЦА Ђ. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ (Сремска Митровица, 1958). Редовни професор на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Дипломирала 1985. године, магистрирала 1992. године, а докторирала 1997. године на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију. Запослена на ФАСПЕР-у од избора у звање асистента приправника 1989. године. У звање редовног професора изабрана 2011. године. Области научног истраживања: теорија комуникација и поремећаја комуникације, аугментативна и алтернативна комуникација.

Важније књиге: *Ауџментативна и алтернативна комуникација, стратегије и принципи*, Београд 2007; *Ауџментативна и алтернативна комуникација, стратегије и принципи*, Београд 2007; *Ауџментативна и алтернативна комуникација, стратегије и принципи*, Београд 2009.

ЗДРАВКО КУЧИНАР (Дервента, 1938). Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду у пензији.

Докторирао 1993. тезом *Filozofija čina Augusta Cieszkowskog i Mosesa Hessa*. На Филозофском факултету Универзитета у Београду предавао историју филозофије – класичну немачку филозофију, филозофску антропологију и увод у филозофију. Био је председник Филозофског друштва Србије.

Важније књиге: *Филозофија чина Аугуста Ћешковског и Мозеса Хеса*, Београд 2011; *Српско филозофско друштво: крајка историја. Део 1, До оснивања Јуџословенског удружења за филозофију и социологију (1898–1956)*, Београд 2011; *Из наше филозофске животице: природни текстови*, Београд 2012; *Марксови филозофски следбеници: природни текстови*, Београд 2012; *Артур Либерти: животи и дела*, Београд 2015; *Бранислав Пејронијевић: ојаске о њојечку и резимеу његовој филозофској дела*, Београд 2019.

ЈОВО МЕДОЈЕВИЋ (Бијело Поље, 1966). Ванредни професор на Одсеку за географију на Природно-математичком факултету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Дипломирао 1990. је на Културолошком факултету на Цетињу, магистрирао 1997. и докторирао 2021. (*Антропогеографски процеси и њихови трендови у Бјелопољском крају*) на Географском факултету Универзитета у Београду. Од 2001. године професор је на Природно-математичком факултету (Одсек за географију), Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Област научних истраживања: друштвена географија, демографија, методика наставе географије и културна географије.

Важније књиге: *Бијело Поље: праћа за библиографију*, 1, Бијело Поље 1995; *Значајни дајуми и догађаји из прошлости Бијело Поља*, Бијело Поље 1996; *Црква свештој Николе у Подврху код Бијело Поља*, Бијело Поље 1997; *Књига о Мегојевићима 1398–2000: антропогеографска студија*, Бијело Поље 2000; *Цркве у бјелопољском крају*, Пријепоље 2001; *Muslimani u bjelopoljskom kraju: 1477–2002*, Подгорица 2003.

САША МИЛОСАВЉЕВИЋ (Краљево, 1981). Ванредни професор на Одсеку за географију на Природно-математичком факултету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Дипломирао 2003. на Одсеку за географију на Природно-математичком факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Последипломске студије завршио на Географском факултету у Београду 2006. Докторирао 2013. на Природно-математичком факултету Универзитета у Приштини (*Демографски процеси, процесе и пројекције сјановништва ојшћине Трсињеник*). На Одсеку за географију ПМФ-а у Косовској Митровици прошао је следећа звања: асистент приправник, асистент и доцент. Тренутно је ванредни професор на ужој научној области друштвена географија и демографија.

Важније књиге: *Врњачка Бања: друшћивено-географска проучавања*, Трстеник 2008; *Ситановнишћиво оишћине Трстеник: демографска проучавања*, Косовска Митровица 2016.

ВИОЛЕТА НЕНАДИЋ (Прокупље, 1990). Социјални радник, стручни сарадник у основној и средњој школи „9. мај” у Зрењанину.

Основне студије завршила 2012. на Високој здравственој школи струковних студија у Београду. Мастерирала 2021. године (мастер програм: Социјални рад) на Високој школи социјалног рада у Београду. Област истраживања: деца са сметњама у развоју, породични односи, маргинализација.

МИРЈАНА Д. ПЕТРОВИЋ ЛАЗИЋ (Шид, 1959). Редовни професор на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.

Дипломирала 1981. године на Биолошком факултету Универзитета у Београду. На Дефектолошком факултету у Београду дипломирала 1984. године (Одсек за логопедију). На ФАСПЕР-у почела да ради 1990. године. Одбранила докторску тезу 1991. године (*Značaj usklađivanja fonacijskih automatizama u fonopedskoj terapiji disfonija*). Области интересовања: поремећаји гласа и говора.

Важније књиге: *Fonacijski automatizmi u rehabilitaciji glasa*, Beograd 1998; *Atlas govora i slušanja*, Beograd 2004. (koautor); *Rehabilitacija glasa i govora posle parcijalnih i totalnih laringektomija*, Beograd 2010. (koautor); *Rehabilitacija laringektomiranih bolesnika*, Beograd 2010. (koautor); *Biološki aspekti komunikacije kod laringektomiranih bolesnika*, Foča 2014. (koautor); *Poremećaji govora kod dece sa senzornim oštećenjima*, Beograd 2020; *Poremećaji glasa kod vokalnih profesionalaca*, Beograd 2020; *Rezonatori glasa*, Beograd 2022. (koautor).

МИЛОШ ПРИЦА (Приштина, 1980). Ванредни професор на Правном факултету Универзитета у Нишу.

Дипломирао 2004. и докторирао 2017. (*Експројријација као љравни инстћи-уић*) на Правном факултету Универзитета у Нишу. На Правном факултету у Нишу изабран је за сарадника у настави (2008), асистента (2010), доцента (2017) и ванредног професора (2022). На редовним студијама предаје: Уставно право, Наука о управљању са правном информатиком, Право локалне самоуправе, Медијско право.

Важније књиге: *Правна држава и медији: канони медијској љрава*, Ниш 2021.

САША СТЕПАНОВИЋ (Београд, 1986). Ванредни професор на Високој школи социјалног рада и Факултету савремених уметности.

Докторирао је 2016. године на Филозофском факултету у Београду (*Ори-низација насћаве у редовним шћолама и образовање ученика са сензорним ошћећњима*). Област истраживања: педагогија и дидактика са методикама. Предаје на неколико студијских програма: Психологија, Логопедија, Социјални рад, Окупациона терапија, Сликарство и Глума.

Важније књиге: *Инклузија*, Beograd 2018; *Инклузија*. Књ. 2, *ADHD i ADD – poremećaj pažnje iz drugog ugla*, Beograd 2019; *Okupaciona terapija u radu sa decom i odraslima*, Beograd 2021; *Organizacija slobodnog vremena*, Beograd 2021; *Velika seksualna pobuna*, Beograd 2021.

АЛЕКСАНДАР ХОРВАТ (Осијек, 1987). Кустос-историчар у Музеју Војводине.

Дипломирао 2010, мастерирао 2011, и докторирао 2016. (*Етнички идентитети војвођанских Шокаца и Буњеваца у међурајној Југославији 1918–1941*) на Филозофском факултету у Новом Саду (Одсек за историју). Од 2017. запослен у Музеју Војводине. Изабран је у звање научног сарадника 2022. године. Области научног интересовања и истраживања: историја свакодневног и приватног живота у Војводини у 19. и 20. веку, друштвене теорије о национализму и национални идентитети у Војводини.

Важније књиге: *Барања 1918–1922*, Нови Сад 2013; *The Day Worth a Century: I. XII 1918*, Belgrade 2019. (коаутор); *Идентитети на периферији: изградња етничког идентитета Буњеваца и Шокаца у Војводини (1848–1941)*, Нови Сад 2020.

Библиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: ljdrzic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798 / (00381) 21 420–199

E-mail: ljdradic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 184. (4/2022) свеску 22. децембра 2022.

За издавача: академик Драган Станић, председник Матице српске

Сћручни сарадник Одељења: мр Јљљана Дражић

Лекћор: Весна Башић

Корекћор: Владимир М. Николић

Лекћор резимеа на енљеском језику: Јљљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2022. године

Комјјућерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћампања: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енљ. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије